

ЁШЛК

Ўзбекистон ЛКСМ
Марказий
Комитети ва
Ўзбекистон ССР
Ёзувчилар
уюшмасининг
органи

[93]
Сентябрь

Ойлик
адабий-
бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

1982 йилдан
чиқа бошлаган

Бош муҳаррир:
Омон МАТЖОН

Таҳрир ҳайъати:

Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОҲИДОВ,
Хуршид ДАВРОН,
Владимир ЖОНИБЕКОВ,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Ҳамид ИСМОИЛОВ,
Муроджон МАНСУРОВ,
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул котиб),
Олим ОТАХОНОВ,
Азим СУЮН,
Абдуқодир ЭРГАШЕВ,
Нурали ҚОБУЛ,
Абдурашид ҚОДИРОВ,
Ғаффор ҲОТАМОВ
(бош муҳаррир ўринбосари)

Тошкент
«Ёш гвардия» нашриёти

ЖУМАНАЗАР БЕКНАЗАРОВ

Пахта яккахокимлиги охир-окибатда шундай мусибатга олиб келдики, юртимиз экологик жиҳатдан дунёдаги энг аянчли ва фожеи нуктага айланди. Оролнинг бугунги кулфати, болалар ўлимнинг фавкуллода кўпайиши, ҳатто она сутидан захарли химикатлар чиқиши фикримизнинг далилидир. Бу ҳали бошга тушажак кўргуликнинг муқаддаси. Ўзбекистон тупроғи аллақачоноқ захарли химикатлар кўлланишига кўниккан, биз эса далада меҳнат қилаётган пайтда, дори сепилаётган пайтда сув ва ҳаво орқали шу захарни ютаётганимиз камдек, она сути орқали, пахта ёғи орқали яна уни истеъмол қилмоқдамиз. Бизда ҳатто ташқи таъсирга қарши иммунитет қобиляти йўқолмоқда. Бу жуда хатарли аломат.

Ирсий касалликлар, умуман, генетик коднинг бузилиши ҳеч маҳалда яхшиликка олиб бормаган. Бугунги суҳбат шу муаммолар ҳақида. Унда ЮНЕСКОнинг «Инсон ва биосфера» программаси Ўзбекистон миллий комитетининг масъул котиби, таниқли олим Абдуқодир Эргашев ва тиббиёт фанлари номзоди Жуманазар Бекназаров иштирок этади.

АБДУҚОДИР ЭРГАШЕВ

ЭКОЛОГИК ҚИЁМАТ

ёхуд соғлигимиз ўз қўлимизда эмаслиги ҳақида

— Қадимги хитойларда Танлар даври бўлган. У давр, назаримда, биз орзу қилиб, тушларимизга кирадиган эртакнамо ҳаётни эслатади. Гал шундаки, ўша Танлар замони тарихда бошқа кузатилмаган жиҳати — табиатдан «ўрناق олиб» яшаш принципи билан кескин ажралиб турган. Табиатни тинглаш, унинг йўриғи билан иш кўриш одатий расм бўлган. Табиат қонуни билан яшаш тан олинб, жамият иккинчи даражага туширилган. Шу тўғриси ҳам қарийб ярим аср инсонлар идеал фаровонликда ҳаёт кечирганлар. Ваҳшийликдан фориг яшай олганлар. Афсуски, инсон ўзи орзу қилган ҳаётни аксар ҳолларда кўрмай ўлиб кетади. Сабаби, табиатга ва ўз-ўзига жоҳил муносабатда бўлиш одамзотни доимо инқирозга олиб келган.

Абдуқодир ака, Ўзбекистон «муаммолар ўлкаси»га айланиб қолишининг асосий сабабларидан бири ҳам улғу ва кўркам табиатимизга, айниқса, Сталин даврида чапарастасига, жоҳилонга ва кўр-кўрона муносабатда бўлиб келганимиз бўлса керак. Кейинчалик бу муносабат худбинлик ва босар-тусарини билмаслик билан уйғунлашиб кетди. Гўё табиатга ҳеч ким хўжайин эмас — топган топалоқниқ, хоҳласанг, ота-боболарингдан қолган ерни захарла, хоҳласанг сувни қуритиб, нима қилишингни билмай ўтиравер...

А. ЭРГАШЕВ: Табиат, биз яшаб турган замин инсоннинг барча биологик эҳтиёжларини таъминлайдиган асосий манбадир. Инсон — ақл-идрокли мавжудот, ўзининг социал ва био-

логик жиҳатдан ноёбу танҳолигига қарамасдан ирсий програм-
ма асосида ривожланади. Бу программа эса соф ҳаво, тоза сув
ва озиқ-овқат, ёруғ нур ва яшил манзарага мослашиб яралган.
Аммо ҳозирги илмий-техника инқилоби даврида инсон бу му-
ҳим ҳаётӣ омиллардан жуда тез махрум бўла бошлади. Масал-
ан, бугунги кунда инсоннинг ўзи қириб юбораётган минглаб
ўсимлик ёки ҳайвон турлари, йўқолиб бораётган дарё ва кўл-
лар, ўрмонлар табиат ёки биосферанинг ривожланишига қанча
зиён етказганини ким ҳам аниқлаб бера оларди?! Бундай йўқо-
тишлар кундан-кун тезлашиб, жуда кенг қамровга эга бўлмоқ-
да. Ҳатто цивилизациянинг «қора паровози» ғилдираклари
остиға кўйилган «Қизил китоб» ҳам бугунги кунда ёрдам бера
олмаяпти. Лекин, шунга қарамасдан, биз барибир келгуси ав-
лодларимиз олдида қанчалик жавобгар эканлигимизни унут-
маслигимиз ва уларга қандай ҳолдаги табиатни қолдираётган-
лигимизни доимо ёдда тутмоғимиз лозим. Қандайдир гиганто-
завр ва тиранозаврларга ўхшаб, олдида дуч келганини ютиб,
орқада қолганини баҳайбат думи билан йиқитиб, янчиб яшаш
инсон деган мағрур ном шаънига ярашмайди.

Бугунги илмий техника тараққиёти қудрати билан қуролла-
ниб олган Инсон ўзининг хўжалик фаолиятида табиатни шун-
дай ўзгартиб юбормоқдаки, бу ўзгаришлар ердаги ҳаётнинг
асосларига ҳам зиён етказа бошлади. Тупроқ, сув, ҳавода
яшовчи микро ва макроорганизмларнинг ва ҳатто инсоннинг
ўз ирсиятига ҳам салбий таъсир қила бошлади.

Табиат, атроф-муҳитимиз аста-секин ҳар хил мутагенларга
тўйиниб бормоқда. Академик Н. Дубинин айтганидек: «...му-
ҳитнинг мутагенлар билан ифлосланиши тирик материя эволю-
цияси натижасида яратилган энг ноёб ва қимматбаҳо жавоҳир
ҳисобланмиш инсоннинг ирсият программасига катта талофат
етказиши мумкин».

Ҳўш, табиатга бундай хавф солаётган ва ҳатто инсоннинг
насл қолдиришига ҳам катта зарар кўрсатадиган мутагенлар
нима?

Биз яшаётган атроф-муҳитимизда қатор кимёвий, физика-
вий ва биологик омиллар бўлиб, улар ҳар қандай тирик орга-
низм ҳужайраларига кириб, уларнинг ирсиятини ўзгартириб
қўядилар. Яъни, илмий тилда айтадиган бўлсак, организмларда
мутациялар ҳосил бўлади. Ана шундай мутация чақириш ҳос-
сасига эга бўлган омилларга муҳит мутагенлари деб ном бер-
илган. Бундай омилларга, айниқса, қишлоқ хўжалиги, саноат,
уй-рўзғор ишлари, медицина соҳасида кенг ишлатиладиган
препаратларнинг кўпчилиги мисол бўлиши мумкин. Ҳозирги
пайтда инсон томонидан яратилган ва ҳаёт фаолияти учун ке-
рак бўлган 2 млн. дан ортиқ кимёвий моддалар биосферага
кирилган бўлиб, йилга уларнинг қаторига минглаб янги-янги
препаратлар ва бирикмалар қўшилиб келиб боради. Биз бу ўринда қўл-
ланиладиган заҳарли кимёвий моддалар — пестицидлар, ми-
нерал ўғитлар ва уларнинг келтираётган фойдасидан ташқари
табиатга ва инсонга етказадиган зарарларининг айрим томон-
ларининг ёритишга ҳаракат қилаямиз.

Маълумки, бугунги кунда жаҳондаги мамлакатларнинг қиш-
лоқ хўжалигида ишлатиладиган гербицидлар (бегона ўтларга
қарши), инсектицидлар (ҳашоратларга қарши), фунгицидлар
(замбуруғ касалликларига қарши), дефолиантлар (барғни тў-
киш учун) ва шунга ўхшаш турли-туман заҳарли моддалар
билан қуруқликнинг 15 млн. кв. км. қисмига ишлов берилмоқ-
да. Ҳўшдан маълумки, шулар туфайли етиштирилаётган
ҳосилнинг каттагина қисми сақлаб қолинаётир. Лекин шунга
қарамасдан, ер юзиде камбағаллик ва очлик тугатилмади.
«Химиявий революция» ва «улкан ҳосил» олиш идеологлари
ваъда қилган «жаннатдагидек» тўкин-сочинчиликка эришилма-
ди. Аксинча, еримиз, ҳаво ва сув ҳавзаларимиз, истеъмол
қиладиган мева-сабзавот, озиқ-овқатларимиздан «дўзах» ҳид-
лари кела бошлади. Инсоннинг саломатлигига, умрининг узоқ-
лигига, қолаверса, келгуси авлодлар, наслларга катта путур ета
бошлади.

Ҳанда маълум бўлганидек, АЭСлар чиқиндиларининг умум-
ий хавфи (стрессиндекси)га қараганда пестицидлар хавфи
9—10 баравар, кимёвий ўғитлар эса 2 маротаба юқори. Ана шу-
нинг учун ҳам бугунги кунда барчамиз, жумладан, юқори да-
ражада химиялаштириб юборилган пахтачилик зоналарида
яшаб турган аҳоли биринчи навбатда ўзларининг қишлоқ хў-
жалигида химиядан фойдаланиш маданиятини тубдан қайта
қуриб чиқишлари ва зудлик билан аҳолини ўзгартиришлари
зарур. Буни пайсалга солиш ҳеч қачон тузатиб бўлмайдиган

хатоларга олиб келиши мумкин. Чунки гап инсон саломатлиги,
унинг келгуси авлодлари тақдири устида кетаётир.

Шу ерда бир мисол. АҚШнинг Калифорния штатидаги
Клир-Лейк кўлида пашшаларни йўқотишда ДДТ пестициди
қўлланилган эди. Дастлабки кунлари сувдаги ДДТ миқдори
0,02/млн. эди. Бир неча кунлардан сўнг кўлда яшаётган орга-
низмлардаги дори микдорини аниқлаб чиқишди. Натижа кўйи-
дагича бўлди: сув планктонида 10, планктон билан овқатла-
нувчи балиқларда — 903 ва балиқлар билан овқатланадиган
қушларда эса бу кўрсаткич 2134/млн. га, яъни сувдагидан
100 000 марта юқори миқдорга етган. Кўриниб турибдики,
тўғридан-тўғри таъсир қилинмаган бўлса ҳам, қушлар озиқ-
ланиш жараёни занжири орқали шу даражада кўп миқдордаги
заҳар таъсирига дуч келган ва тезда қирилиб кета бошлаган.
Албатта, бундан кейин ДДТ ишлатишни бутун Европа мам-
лакатлари қонун йўли билан тақиқлаб қўйишди. Аммо
айрим мамлакатларда бу касофатнинг запаслари ҳалигача
хавфли даражада кўп миқдорни ташкил этади.

Пестицидларнинг хавфли томонларидан бири — уларнинг
ҳаво оқимлари ва шамоллар ёрдамида минглаб километрлар-
га учиб бориши ва бошқа ердаги аҳолининг саломатлигига ҳам
кутилмаганда катта зиён етказишидир. Масалан, Фарбий Афри-
када сепилган пестицидлар ҳеч кутилмаганда Барбадос ороли-
га учиб кела бошлаган эди. Бу орол билан Африка қитъаси
оралиғи 5000 км. масофани ташкил этади ва ўртада катта Ат-
лантика океани мавжуд. Агар бирор киши Ўзбекистонда ишла-
тилаётган пестицидлар ёки дефолиантлар Москва ёки Влади-
восток шаҳарларига ҳам етиб келаётир деса, бунга ҳайрон
қолмаса ҳам бўлаверади.

— Бугун кечаётган кунлар инқилобий, бениҳоят қадрли деб
эйтироф этилаётир. Агар ҳамма соҳада ҳам иш ва ҳаёт йўли
фақат яхши томонга эврилаётган бўлса, эйтироф чиндир. Ле-
кин, минг таассуф, ҳатто кейинги йилларда ҳам халқимизнинг
саломатлигига қанчалик путур етказганига қарамай, ҳар гектар
экин майдонига ташланадиган пестицидлар Иттифоқимизда
1—2 кг. ни ташкил этгани ҳолда Ўзбекистонда гектарига
54 кг. гача етмоқда. 1987 йили мамлакат бўйича умуман кимё-
вий ўғитлардан гектарига 30 кг. миқдорда фойдаланилган
бўлса, Ўзбекистонда бу рақам 1911 кг. ни ташкил этган. Чет
эллардан валюта ҳисоби билан сотиб олинаётган пестицидлар
суммаси йилдан-йилга ошиб бораётир... Мен, шахсан, бир ўй-
чан қаламқаш сифатида бу ҳол экологик қийматни кун сайин
яқинлаштираверади, деб тасаввур қиламан. Сиз — мутахассис-
лар-чи!

А. ЭРГАШЕВ: Бундан 15—20 йил олдин АҚШнинг бир неча
штатларида рўй берган воқеалар тафсилоти эсга тушади.
Ушанда бирдан метгемоглобинемия дейиладиган қон касал-
лиги ва болалар ўлими кескин кўтарилиб кетган эди. Зудлик
билан махсус комиссия тузилиб, конференция ўтказилиб, са-
баблари аниқланди. Уша пайтларда анча арзон нархда бўлган
азотли ўғитларни агротехника талабларидан ошириб қўллаш
натижасида чорвачилик учун етиштирилган ем-хашакда кўп
миқдорда нитратлар тўпланиб қолган. Шулар билан боқилган
сигирлар сутиде ҳам бу миқдор жуда кўпайиб кетган ва оқи-
батда сутли маҳсулотларни кўпроқ истеъмол қиладиган ёш бо-
лаларда метгемоглобинемия касаллиги кўп учраб, уларнинг
кўпчилиги нобуд бўла бошлаган экан. Бу даҳшатли фожиани
эслатишнинг ўзи кишига жуда оғир. Биз буни фақат тўғри ҳуло-
са қилиш учун эслатиб ўтйапмиз, холос.

Ҳўш, қишлоқ хўжалигида пестицидлар ва химиявий ўғитлар-
дан фойдаланиш бизнинг мамлакатимизда қандай йўлга қўй-
илган? Бу борада баъзи минбарсеварлар айтаётганидек, «биз-
да ҳаммаси жойида» эмас.

Маълумки, кейинги 25 йил мобайнида мамлакатимизда хи-
миявий ўғитлар ишлаб чиқариш 15 маротаба кўпайди. Лекин
ҳосилдорлик деярли ошгани йўқ. СССР Давлат агросаноат
комитетининг буюртмасига кўра минерал ўғитларнинг ҳажми
56 млн. тонна бўлиши керак экан. СССР Минерал ўғитлар
министри Н. М. Ольшанскийнинг КПСС МКнинг Март плену-
мидаги нутқида «мамлакатимизда химиявий ўғитлар ишлаб чи-
қариш базасини янада кенгайтириш керак», бунинг учун, ал-
батта катта маблағлар талаб этилади, деган фикри бизда бу
соҳада қайта қуриш ҳали амалга ошмаганлигидан, ҳали ҳам
қишлоқ хўжалигимизда узоқ давом этган турғунлик даврида-
гидек экстенсив йўллардан бормоқчи бўлаётганимиздан дало-
лат беради.

Пахтачиликни олиб қарайлик. Кўпчиликка маълумки, фақат Ўзбекистонда 2 млн. гектардан кўпроқ ер майдонларимиз пахта билан банд бўлиб, бу суғориладиган, унумдор ерларимизнинг 75 фоизини ташкил этади. Мана, шахса сифинининг қишлоқ хўжалигидаги кўриниши — якказироатчилик. Оқибатда амалда пахтага сифиниш кучайди ва «ҳамма нарса пахта учун» шиори остида инсон унутиб қўйилди. Ваҳоланки, тузумимизнинг гуманистик моҳиятидан келиб чиқадиган «ҳамма нарса инсон учун, унинг бахт саодати учун» деган ҳақиқий гуманистик шиор эсдан чиқди.

Келинг, шу ерда бир оз рақамларга мурожаат қилайлик. 1982 йил Пушино шахрида бўлиб ўтган III Бутуниттифоқ илмий-координация йиғилиши «Агрехимикатлар (пестицидлар) қўллашнинг экологик оқибатлари» материалларида кўрсатилишича, X беш йилликдаёқ Ўзбекистоннинг пахта далаларида гектарига 2,2 кг. гербицидлар, 16,2 кг. дефолиантлар ва 36 кг. инсектицидлар қўлланган. СССР қишлоқ хўжалиги министригининг руҳсатиغا кўра пахтачиликда қўллаш учун 43 препарат мавжуд бўлиб, буларнинг қаторига ҳар йили яна янги-янгилар қўшилимоқда. Республика Давлат агросаноат комитетининг хабарига кўра, 1981—85 йилларда ҳар гектар пахта майдонига 241 кг. азот, 120 кг. фосфор ва 51,6 кг. калий (100 фоиз озуқа модда ҳисобида) ишлатилиб, йилига жами 412,6 кг. минерал ўғит ташланган. Бу Умумиттифоқ кўрсаткичидан 3,5 ва АҚШдан 4,5 баробар юқори деган сўз.

СССР халқ назоратининг яқинда ўтказилган текширишлари натижаси шуни кўрсатмоқдаки, бизнинг мамлакатимизда минерал ўғитларнинг 50 фоизга яқин қисми бефойда бўлиб, ҳосилдорликни оширишга эмас, балки атроф-муҳитни ифлослантиришга олиб келаётди. Пахтачилик соҳасида эса шу ўғитларнинг атиги 40—45 фоизгина фойда бераётганини нима билан изоҳлаш мумкин?

Бир тасаввур қилиб кўринг-а, фақат 1981—85 йилларда ЎзССР қишлоқ хўжалигида жами 9 млн. 172,5 минг тонна соф азот ишлатилиб, унинг 55—60 процентини ҳаво, сув ҳавзаларини ифлослантиришга «хизмат» қилган. Маълумки, аммиак селитрасининг 1 тоннасини хўжаликлар 70 сўмга, аммофоснинг ҳар тоннасини 96 сўм 50 тийинга (саноатда давлат баҳоси 215 сўм) сотиб олишади. Которан гербицидининг 1 тоннаси 12000 сўмни ташкил этади. Маълумки, пестицидларнинг 30—90 фоизи атроф-муҳитни ифлослаш ва заҳарлашга сарф бўлиб, ҳосил учун умуман хизмат қилмайди.

Ким билсин, балки заҳарли моддалар, яъни пестицидлар ёки химиявий ўғитлар ҳаддан ташқари кўп ва хўжасизларча қўлланилиб келгани учун бизнинг республикамизда ҳар хил юкмили-инфекцион, рак касалликлари 9—10, болалар ўлими 2—2,5, айрим районларда умумиттифоқ кўрсаткичидан 3,5—4 баравар ортим кетгандир. Балки ана шундай ялли химиялаштириш ва қишлоқ хўжалигини экстенсив ривожлантириш оқибатида қисқа даврда Ўзбекистондай ўлкада ўсимликлар ва ҳайвонот оламининг 220 дан орტიқ турлари абадий йўқотилгандир.

— **Англашиладики, заҳарли моддаларнинг меъёрдан кўп қўлланилиши инсон билан табиат ўртасида зиддият пайдо қилади. Инсон эса табиий кучлар олдида ожиздир. Мен шахсан ўйлашимча, касалликлар кўпайиб бораётгани — одамнинг қилмиши яраша табиатдан олаётган ўзига етарли жазоси. Наҳотки биз табиатга қилган гуноҳимизни қайта юва олмаймиз!!**

Ж. БЕКНАЗАРОВ: Биз бугун деформацияланган социализм шароитида яшаб меҳнат қилаётганимизни тан олишга мажбур бўлдик. Бу масаланинг бир жиҳати. Масаланинг иккинчи жиҳати ҳам бор. «Биз табиатдан эҳсон кутиб тура олмаймиз...» деган сўзлардан кейин она табиатга кескин ва шафқатсиз ҳужум бошланди. Натижада инсон ва экология ўртасидаги муносабат тамоман бузилди. Бунга юзлаб мисоллар бор. Ҳозирги пайтга келиб, инсон дарахтнинг бошига чиқиб, ўзи турган шохчани кесаётган Афанди ҳолига тушиб қолди. Бейлик билан қилинган ишларимиз оқибатида, ҳалиги айтганингиздай, табиат инсонга норозилигини хилма-хил касалликларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг кўпайиши, шунингдек, меҳр-оқибат, инсоннинг кўтарилиши аломатлари билан намойён қилди.

Ҳали-ҳали эсимда: «Жаннат нима, бобо?» деб сўраганим. Бобом бироз ўйлаб туриб деганди: «Жаннатда ҳамма нарса инсон учун муҳайб, болам. Улар нимани кийиш, нимани ейиш тўғрисида ўйлаб ҳам кўрмайдилар. Ариқларидан сув ўрнига сўт оқди. Дарахтлар шохларини ўзлари эгиб, фарқ пишган меваларини инсонга тақдим қилади. Касаллик нима эканлигини

билмайдилар, хоҳлаганича умр кўрадилар». Мен бу нақлда хурофот ва бидъатни эмас, балки инсоннинг улғу орзу-ҳавасини кўраман. Инсон умрининг қанча давом этиши асосан унинг атрофини ўраб турган муҳит шароитига боғлиқ эканлигининг таъкидини кўраман. Соғлиқ, дейилади жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг таърифида, жисмоний, руҳий ва социал фаровонлигининг узвий боғланишидир. Оддий гаплар. Лекин аини ҳақиқат. Мана шу уч мезондан бири ҳам рисоладагидай бўлмаса, соғлиқ кемтки бўлиши турган гап. Инсон соғлигининг издан чиқиш сабаблари эса 16—18 фоиз ҳолларда генетик ва наслий факторларга, 10—15 фоиз ҳоллардагина соғлиқни сақлаш хизматида боғлиқ бўлади. Айниқса, шуни таъкидлаш керакки, 67—74 фоиз ҳолларда инсон соғлиги ташқи муҳит, овқатланиш ва яшаш шарт-шароитлари билан чамбарчас боғланган. Кейинги пайтларда, сир эмас, ташқи муҳит ва яшаш шарт-шароитлари ночор аҳволга тушиб қолди. Минг афсуслар бўлсинки, биз аллақачон инсон соғлиги табиатнинг буюк эҳсон эканлигини, бу мўъжизанинг сеҳрини мумкин қадар узоқ вақтларгача кўз қорачиғидай сақлаш учун қайғуришимиз зарурлигини унутдик. Соғлиқни сақлаш, касалликнинг олдини олиш фақат социал муаммо бўлиб қолмасдан, балки иқтисодий муаммо эканлиги ҳам бугун аён бўлди. Касаллик натижасида мамлакат буйича ҳар куни 4 миллион кишининг ишга чиқмаётганиги бунинг исботи эмасми?!

Инсон миллион-миллион йиллар давомида табиат бағрида ўсди, чиниқди, организмдаги модда алмашинуви шу муҳитга мослашди, она табиат шарт-шароити билан мувофиқлашди ва бу қонун тусига кирди. Ушбу қонуннинг бузилиши, албатта, бирон бир касалликни келтириб чиқаради. Бу касалликка берилган қуйидаги таърифда ўз тасдиғини топган.

Касаллик ички ва ташқи шароитлар таъсири оқибатида унга мослашувчи организм кучларининг сифат жиҳатдан ўзгариб, ҳаёт жараёнининг издан чиқишидир. Бошқача қилиб айтганда, организм ички имкониятларининг ташқи муҳит салбий шароитига мослаша олмай қолишидир. Буни қуйидаги мисолдан яққол тушуниб олиш мумкин.

Чақалоқ туғилган заҳоти махсус шаффоф материалдан қилинган уйчада сақлансин дейлик. Уйчага ҳаво ҳам, сув, озик-овқатлар ҳам фақат юкүмсизлантирилган, яъни микробларни йўқотилган — стерилланган ҳолатда узатиладиган бўлсин. 15—16 йилгача шундай шароитда тутиб турилган инсон стерилланган муҳитли уйдан ташқарига чиқса, унда шу заҳоти сепсис касаллиги ривожланади ва уни ҳар қандай кучли дорилар ҳам ўлимдан қутқариб қола олмади. Чунки унинг организмда ташқи муҳитда яшовчи хилма-хил факторларга қарши курашувчи иммунитет пайдо бўлмаган, ривожланмаган. Иклими, об-ҳавоси, тупроғи ўзига хос бўлган заминимизнинг ҳар бир географик зонаси ўша ерда узоқ йиллар давомида яшаган ақлли мавжудотлар учун худди юқорида айтилганидай ўзига хос стерилланган уйдир. Инсон организми ва ташқи муҳит, унинг микроорганизмлари бир-бирига мослашган, яъни бир-бирига нисбатан стерилланган бўлади.

Албатта, инсон яшаш жараёнида ташқи муҳит салбий таъсирларининг ўзгаришига жавобан ўзининг мослашувчи, қарши курашувчи кучларини ўзгартириш хусусиятига эга. Демак, инсон организми билан муайян шароитдаги экологик вазияти ўртасида мувозанат озми-кўпми ўзгарувчан ва унинг ўзига маълум бир хос чегараси бор. Мана шу чегарадан ўтилдими, тамом, албатта бирон-бир касаллик пайдо бўлади.

Серқуёш республикамизда пахта якжақоқимлиги оқибатида ва кимёвий дорилар, пестицидларнинг меъёридан ортиқ ишлатилишдан мувозанат чегараси бузилди, яъни стерилланган уйнинг бус-бутунлиги барҳам топди. Чунки ҳамма кимёвий ўғитлар, дорилар, пестицидлар инсон томонидан сунъий яратилган, табиий эмас. Шунинг учун улар табиат оламига салбий таъсир кўрсатади. Улар ўсимликларнинг ҳам, ҳайвонларнинг ҳам танасида модда алмашинувининг бузилишига олиб келади. Буларнинг таъсирига учраган бечора организм ўзининг ички кучлари билан узоқ вақт кураш олиб боради. Аммо курашининг ҳам чегараси борлиги исботга муҳтожмикан?

— **Бизда оналик ва болаликни муҳофаза қилиш хусусида фақат дардли гаплар айтиляпти. Дёлларимизнинг камқонлиги, норасидалар ўлимнинг юқорилигини ташвиш билан сўзлаётмишлар. «Орол —88» экспедицияси аъзоларининг аниқлашича, ҚҚАССРнинг Бўзатов районида ҳар 1000 гўдакдан 260 таси но-**

буд бўляпти экан. Бу фактлар албатта, сизларни ҳам безовта қилаётган бўлса керак!

Ўзбек аёлларининг 80 фоизи камқонлик хасталигидан қийналаётгани, ҳар 3 нафар йигитларимиздан биттаси ҳарбий хизматга яроқсиз (булар матбуотда ёритилган) деб топилаётгани факти, шубҳасиз, барчамизнинг юрагимизни оғритади. Хўш, келажакда уларнинг ахлоли қандай кечади! Вазиятни ўнглашга умид қилса бўладими!

Буйрак, сариқ, рак [бу хасталикка чалинган ҳар 3 бемордан 1 таси ўляпти] касалликларининг кўпайиб бораётганига сабаб нима!

Ж. БЕКНАЗАРОВ: Аҳолини ёппасига тиббиёт кўригидан ўтказишда Оролбўйида яшовчи аҳолининг 70 фоизга яқини ў ёки бу хасталик билан оғриётганлиги аниқланди. Хоразм вилоятининг бир районидаги тиббий текшириш уч ёшгача бўлган болаларнинг 95 фоиздан кўпроғи камқонлик, 70 фоизда озибтўзиб кетганлик (гипотрофия), 60 фоизда рахит хасталиги борлигини кўрсатди.

Маълумки, Хоразм воҳаси ва ҚҚАССРда ичимлик суви ҳаддан ташқари шўр. Шўр сув ичилганида унинг таркибидagi тузлар қонга сўрилади ва буйрак найчаларига ўтади. Тузлар миқдори кўплиги сабаб кристаллар ҳосил бўлиб, улар нозик найчаларга чуқади. Бу эса буйрак-тош касаллигини келтириб чиқаради. Кейинги йилларда ҳақиқатан ҳам ҚҚАССР ва Хоразм воҳасида буйрак-тош касаллигига дучор бўлган болаларнинг сони сезиларли даражада кўпайди. Агар Ўзбекистонда ҳар 10 минг болада 17—18 таси буйрак-тош касаллигидан азоб чекса, юқорида айтилган географик зонада бу кўрсаткич яна бир неча ўн баробар юқори. Ҳа, серкүёш республикамиз буйракда тош ҳосил бўлиш жиҳатидан ҳам Иттифоқда биринчи ўринда! Бу фактлар инсон ва экология ўртасидаги мувозанат бузилганлигини яна бир яққол тасдиқидир. «Ҳамма нарса инсон бахт-саодати учун!» шиорини баланд кўтарган социализм шароитида бу экстремал вазиятнинг вужудга келишини, юмшоқ қилиб айтганда, фожиага тенглаштириш мумкин.

Мана шу ўринда ҳурматли муштарийларимизнинг диққатини бир фактга жалб қилмасдан илож йўқ.

Ҳар бир организм бегона жисмни ўзига қабул қилмай, уни чиқариб ташлашга тиришади. Масалан, юракни кучириб ўтказишда тўқималар мослиги ҳисобга олинмаса, бу операция фойдасиз бўлиши турган гап. Чунки бир неча кунлар ёки ойлاردан кейин кўчириб ўтказилган органик организм ўзидан ажрата бошлайди. Организмга ёт жисм кириб қолганида ҳам шунга ўхшаш ҳодиса кузатилади, яъни бу жисм ўраб олиниб, организмдан ажратилади ёки ўша орган уни чиқариб ташлайди. Буйракда тошнинг бўлиши ҳам буйрак учун бегона. У ўзида жойлашган бу тошни ҳайдаб чиқариш учун бор кучини сарфлаб ҳаракат қилади. Бу ҳаракат натижасида тош ёки тошлар сийдик йўли, қовуқ ёки уретрага тушиб, шу дардга мубтало бўлган одам ундан тамоман қутилиши ҳам мумкин. Бу ҳолни буйракнинг тошни ҳайдаш қобилияти ёки буйракнинг ўз-ўзини ҳимоя қилиш воситаси деб англамоқ керак. Буйракнинг бу хусусияти қанчалик юқори бўлса, тош касаллигидан қутулиш имкони ҳам шунчалик катта бўлади. Аммо, минг афсуслар билан қайд қилиш керакки, буйракнинг ушбу мўъжизавий қобилияти охириги йилларда сезиларли даражада псайди. Сўзимни исботлашга ҳаракат қиламан.

Тиббиёт фанлари доктори, марҳум профессор Карим Тоҳиров 1949—1959 йилларда республикамиздаги буйрак-тош касаллигига дучор бўлган 1070 бола тўғрисида тўлиқ ва муфассал маълумот берганди. Улардан буйрағида тоши борлари 190, қовуғида тоши борлари эса 880 нафар эди. 1959 йилдан то 1977 йилгача фақат Тошкентнинг 14-шаҳар болалар шифохонасига 1093 қоғли «тошбуйрак» бола ётқизилган бўлса, қовуқ тошидан азоб чекканлар 983 бола эди. Кейинги йилларда (1976—1988) эса Тошкент болалар тиббиёти институти клиникаларида 4682 бола операция қилинди. Улардан қовуқда тоши борларининг сони атиги 429 га тенг бўлди, холос.

Фактдан қочиб қутулиб бўлмайди. Қўлимиздаги фактлар кейинги йилларда буйракнинг тошни ҳайдаш қобилияти кескин камайиб кетаётганлигидан далолат беради. Экология вазиятининг, инсон билан ташқи муҳит орасидаги мувозанатнинг бузилиши оқибатида буйрак-тош касаллигининг нафақат сон жиҳатдан, балки сифат жиҳатидан ҳам ўзгаришига сабаб бўлмоқда. Бундан буйрак ўз жисмида ҳосил бўлган тошни ҳайдаб чиқара олмасдан қийналмоқда. Иккала буйрағида ҳам тош ёки

тошлар ҳосил бўлиш ҳоллари ҳаддан ташқари кўпайиб бораётганлиги шифокорлар дилига ғулғула солаётир.

Бунинг устига пахтачиликда қўлланилаётган хлорорганик, фосфорорганик бирикмаларнинг қондага амал қилмай юқори дозаларда ишлатилиши экологик «портлаш» вазиятини келтириб чиқарди деб бемалол айтиш мумкин. Чунки бу моддалар инсон соғлиги учун ўта хавфлидир. Хлор бирикмаларининг хавfli томони фақат уларнинг юқори заҳарли хусусиятлари бўлибгина қолмай, балки бир неча йиллардан кейин юзага чиқувчи сурункали зарарли таъсири ҳамдир. Мана шу бирикмаларнинг типик вакили, дунёдаги «машҳур» заҳарларнинг орасида ҳам энг кучлиси ҳисобланмиш диоксин ва дибензофуриин ўта фол биологик таъсирга эга. Улар тирик организмда узоқ вақтгача сақланиб қолади. Ташқи муҳит таъсирига ҳам жуда чидамли, озик-овқат маҳсулотлари билан инсон организмга тез ўтади. Бу моддалар жуда кам миқдорда бўлса ҳам инсон организмнинг салбий таъсирларга қарши курашувчи кучлари, яъни иммунитетини кескин камайтиради, юқумли касалликларга чалинишни осонлаштиради. Минерал ўғитлар таркибидagi нитратлар сабзи, қарам, пиёз, редиска, шолғом, қовун, тарвуз ва бошқа полиз маҳсулотларида ортиқча миқдорда — руҳсат этилган нормасига қараганда 30—40, ҳатто 100 баравар кўп тўпланиш хусусиятига эга. Ортиқча нитратлар организмга тушган, нитритларга айланади ва организмда мода алмашинув жараёнини бузади. Оқибатда организм заҳарланади, кучсизланади, айниқса витаминлар ва оқсиллар миқдори кескин равишда камаяди. Мана шу сабабли ҳам ёз ва куз ойларида серкүёш республикамизда ичбуруғ, салмонеллез, тиф, паратиф, оддий ва заҳарли ичкетма каби юқумли касалликлар кескин кўпайиб, баъзи жойларда беморлар сони Иттифоқ кўрсаткичидан ҳам 10—15 баравар ошмоқда.

Саратон кезлари қуёшнинг жазирамаси тафтида организмнинг дармони қуриб, сув алмашинув мувозанати бузилади. Куз ойларида ҳам ёш болалар орасида меъда-ичак касалликлари авжига чиқиб, ўлим ҳоллари кўпаяди. Мана шунинг ҳисоби ҳам болалар ўлимининг йиллик кўрсаткичи юқори бўлади. Нью-Йоркда оқ танли болалар орасида нобуд бўлиш даражаси минг киши ҳисобига 16,1 га, негр болаларида 19,3 га тенг. Жонажон республикамизнинг бу жиҳатдан ҳам ҳеч бир мақтагулик ери йўқ. Ҳатто боши эгик. Ахир болаларимизнинг ўлими (тил бормаиди айтишга) кўрсаткичи Америка оқ танлиларидан қарийб уч баравар юқори — 45 бўлса, қандай қилиб, бошимизни мағрур тутамиз?

— Фақат пахта экиладиган зоналардагина эмас, чорвадор районлар, олис тоғли қишлоқларда ҳам, шаҳарда ҳам сариқ касаллигининг кўпайиб бораётганини кўриб турибмиз. Киши этини сескантирувчи фактлар бот-бот такрорланиб турибди, аммо унинг олдини олиш истиқболи ҳақида бирор гап эшитётганимиз йўқ...

Ж. БЕКНАЗАРОВ: Ошкоралик пайтида бор фактлардан кўз юмиб, уларни хаспўшашнинг ўзи жиноят. Турғунлик йилларида ҳақиқат бўсағасига чабориб, ичкарига мўралаб ҳам қарамай, фактларни бўяб кўрсатиш экономикамизни жар ёқасига олиб келди, шу қатори тиббиётимиз ҳам инқирозга юз ўгирди. Рўй-ростлик ва очиқ эътироф этиш жоҳилликнинг томирига болта урмаймиди ахир?! Мен шу ўринда энди мактабга борган пайтларимни эсламан. Бу 1960 йилларгача бўлган пайтлар эди. «Фалончи қишлоқда пистончи одам сариқ бўлганмиш» деган гапларни онда-сонда эшитиб қолардим. 1958 йилда ўзим районнинг марказий юқумли касалликлар шифохонасида даволанганман. Ана ўшанда бутун райондан атиги 6 киши сариқ касали билан муолажа олаётганликлари аниқ эсимда. Кўплар, ҳа, энди ўша пайтлар сариқ касали аниқланмай қолаверганда, ўша учун ҳам кам бўлган, дейиши мумкин. Аммо бу даво тағида ҳеч қанақа асос йўқ. Чунки бу хасталик ўз номи билан сариқ, яъни кўз оқи, бадан териси, шиллиқ қаватлар сарғаяди. Буни яшириш мумкин эмас. Ҳозир эса 80 фоиз аҳолиси яшаётган республикамиз қишлоқларида оила бошлиқларидан ёки фарзандларидан бири сариқ бўлган оила камдан-кам топилади. Ҳаттоки, кўпчилик қишлоқ меҳнатқашлари тасавурида сариқ касаллиги оддий хасталикка айланиб қолган. Бу тасавур ва тушунчанинг ўзи фожиа! Тиббиёт нуқтаи назаридан сариқ касали билан оғриган беморларнинг учдан бири умр майиб бўлиб қолишини нега сир тутишимиз керак экан?! Хўш, буни кимдан яшираемиз? Халқимизданми?

Сариқ касаллигининг болалар ўртасида кенг тарқалгани ҳар

қандай лоқайд одамнинг ҳам қалбини зир титратади. Ахир улар келажакимиз-ку?! Ахир улар келгусида ватанимиз тақдирини ҳал қилувчи навқиронлар бўладилар-ку! Аммо уларни нега сариқ касаллигининг шафқатсиз ҳужумидан сақлаш олмаямиз? Нега ҳар йили 200 мингдан ошиқ ўсувчи авлод жигарини сариқ касали вирусларига макон қилиб қўймоқдамиз? Бунга ким айбдор? Бу саволлар ҳали ҳам айбимизни бўйнимизга олишни хохламаётган биз катталарнинг тиззасини қалтираиб, «Ҳамма яхши нарсалар — болаларга!» деган шiorга маҳлиё бўлиб ишонч билан қараётган болалардан кечирин сўрашга ундамаётими? Ахир, сир эмас, минглаб гектар пахта майдонларида метёридан ортиқ ишлатилаётган хлорорганик кимёвий моддалар организмнинг, айниқса, жигарнинг вирусларга сезувчанлигини ҳаддан ташқари ошириб юборади, уларга қарши курашувчанлик қобилиятини камайтиради. Натижада сариқ касалини чақирувчи вирус инсон организмиде, айниқса, ёш болаларнинг ички аппаратларида, хусусан, жигарида ўзини ҳаддан ташқари эркин сезади, кўпаяди ва сариқ касалини келтириб чиқаради. Тўғри, сариқ касаллигини худди шу тарзда ривожланади, деб ўйлаш соддалик бўлур эди, аммо мен муркаб тиббий терминлар билан тўлдирилган тушунтириш йўлидан онгли равишда чекинаман. Лекин шундоқ ҳам Иттифоқимиздаги ҳамма сариқ касаллигидан азоб чекаётган дардмандларнинг нақ учдан бири республикаимизда эканлигининг сирини озми-кўлми аён бўлади. Мен шифокор сифатида сариқ касаллигининг келиб чиқишида заҳарли кимёвий факторларнинг роли жуда ҳам катта эканлигига аминман. 14-шаҳар шифохонаси ва Тошкент болалар тиббиёти институтининг болалар жарроҳлиги кафедрасида ишловчи анестезиолог (оғриқсизлантиришни таъминловчи шифокорлар) врачларнинг ҳаммаси сариқ касали дардига мубатло бўлганликлари юқоридаги фикримга далил эмасми? Ҳа, заҳарли дорилар таъсирига учраган жигар вирус учун энг қулай емишга айланиб қолади.

Аниқ маълумотларга қараганда ҳар бир сариқ касалини даволаш учун кетган сарф-харажат 700 сўмдан 1054 сўмгача бўлар экан. Демак, фақат болалар сариқ касаллигини даволаш учун сарфланаётган харажат бир йилда республикаимизда 196—295 миллион сўмни ташкил қилади. Ҳурматли академикимиз Э. Юсупов ТошДУ толиб ва талабалари билан бўлган учрашувда шу беш йилликда республикаимизни ривожлантириш учун 67 миллион сўм сарфланишини айтдилар. (Тошкент оқшони, 9.VI.89). Ана энди рақамларни солиштиринг-да, хулосани чиқаришга шошилманг. Қани бир ўйлаб кўрайлик, республикаимизда сариқ касали билан оғриганларнинг умумий сонини қанча экан? Бу оғир дард оқибатида жигари бужмайиб, жигар циррозига дучор бўлганлар сонини-чи? Бу касаллик муолажасига сарф бўлаётган харажат қанча, бу дард туфайли иш қобилиятини йўқотганларнинг касаллик варақасига қанча тўланмоқда? Умуман, сариқ касалидан экономикаимиз қанча зарар кўрмоқда? Балки мана шу рақамларга жавоб кимёвий заҳарли моддаларни сақлаш қондаларини менсимаётган, хавфсизлик қондаларига амал қилмаётган, балки бу қондаларни ўзлари ҳам билмаган тўралар онига таъсир қилар? Балки Ўзбекистоннинг медицина учун сарф қилиниши керак бўлган 1 миллиард 400 миллион сўмининг каттагина қисмини ўпқондек ютиб юборётган сариқ касаллигига қарши кураш программаси ишлаб чиқилар? Бу касалга нисбатан лоқайд бўлаётган шифокорлар армияси даҳшатдан бир сапчиб тушар? Балки бу касалликдан жигари чириб ёки бутунлай бужмайишдан алаҳлаб, охириги соатгача, эс-хушини йўқотгунича тузалишдан умид қилиб қариндош-уруғлари билан видолаша олмай қолганлар руҳи учун ҳам бу касалликка оид барча сирни очиш керакдир? Бунга республикаимизнинг етук инфекционист олимлари нима деркинлар? Амалий натижалари халқдан сир сақланмиш лозим саналаётган илмий ишлардан ким наф кўриши масаласини ҳам ўйлаб кўриш вақти келди деб ҳисоблайман.

Мен шу ўринда яна бир масалага эътиборни қаратмоқчи эдим. Баъзан игна санчилик дори юборилгандан кейин одамлар сариқ касали билан оғриб қолсалар шифокорлар шаънига маломат тошлари аёвсиз ёғилади. Аммо бу игналар маркашланган ҳолда, юқори буғ босими остида юқумсизлантирилади-ку! Яна бошқа бир жиҳати ҳам бор. Ҳар йили сариқ касалининг бу формаси билан республикаимизда 40 минг киши оғриятди. Бундан 28 минг киши болалардир. Бу кўрсаткич ҳар 100 минг аҳоли сонига ҳисоблаганда Иттифоқ кўрсаткичидан 5 марта кўп. Шунини айтиш керакки, бир марта ишлатилган шприц ва

игналар умуман Иттифоқимизда жуда ҳам кам. Демак, бошқа шифохоналарда ҳам кўп марта ишлатилган шприц ва игналар ишлатилади. Шу вазиятда бир савол туғилади. Хўш, уқол қилиш шароити бир хил бўлса-ю, нега унда республикаимизда сариқ касалининг «игна орқали юқувчи» формаси кўп. Бунга ким айбдор? Шифокорларми?

Бунинг устига биз яшаётган заминда буйрак касалликлари ҳам кўп. Масалан Москвага қараганда 11 марта, Ереван ва Харьковга қараганда 6—8 баравар, Арманистонга нисбатан 4 баравар, Эстония республикаси билан солиштирганда 3,5 баравар, Актюбинскага нисбатан олганда эса 1,5 баравар кўп. Маълумки, озиқ-овқат маҳсулотлари, сув билан организмга кирган заҳарли кимёвий моддалар буйракнинг нозик копточаларидан филтрланиб, найчаларга ўтади. Бу моддалар сузилиб ўтиш жараёнида буйракнинг нозик тўқималарига салбий таъсир кўрсатади. Бу эса буйрак касалликларининг пайдо бўлишига шароит яратади. Бизда буйрак касалликларининг кўпчилигини фақат ташқи муҳит билан боғлаш нотўғри бўлур эди. Чунки бу хасталикларнинг келиб чиқишида ота-оналарнинг меъдаси-ичак, буйрак касалликлари билан оғришининг ҳам катта ҳиссаси бор.

— Республикаимизда ақлий заифликнинг йилдан-йилга кучайиб бораётгани хусусида статистик маълумотлар бор. Дард устига чипқондай ўрмалаб келаётган бу касофатнинг бош сабаблари ҳақида Сизнинг фикрингизни билмоқчи эдим.

Ж. БЕКНАЗАРОВ: Хлорли органик бирикмаларнинг яна бир хусусияти борки, уни эслашнинг ўзи даҳшат. Энг кам миқдорда ҳам улар инсоннинг жисмоний ва ақлий қобилиятини пасайтиради. Бу менинг «сенсация» учун ўйлаб чиқарган фикрим эмас, балки академик А. В. Фокиннинг далилларини қайд эттиш, холос. Балоғат ёшига етган навқиронларнинг 40—45 фоизиде сурункали касалликлардан бирининг қайд қилинаётганлиги, чақирув ёшига етганларнинг ҳар учдан бири ҳарбий хизматга яроқсиз деб топилганлиги ташқи муҳитдан сурункали заҳарланиш оқибати, илдири хлорли органик бирикмаларнинг хусусиятига бориб тақалади...

— Ер юзи бўйича ҳар йили 2 млн. киши пестицидлардан заҳарланиб, шулардан 50 мингининг ёстиги кўриб экан. Лекин бу рақам ичига СССР кирмайди. Заҳарли кимёвий моддалар бошқа турли офатлардан ташқари инсониятни тағин бир кўргуликка гирифтор қилаётгани маълум бўлди: инсоннинг генетик коди ўзгариб, бузилиб, ирсият ҳалокатига олиб келмоқда. Сўхбатимиз аввалида қисман бу ҳақда гап бўлди. Бу нарсаининг даҳшатларини биздан кўра Сизлар тўлароқ тасаввур қилишининг турган гап. Хўш, у қандай оқибатларга олиб келади!

А. ЭРГАШЕВ: Лаборатория ва дала шароитида ўтказилган тажрибаларимизнинг кўрсатишича, пахтачиликда қўлланиладиган пестицидлар, жумладан, которан, бутифос, бутилкантакет, магний хлорати ва бошқалар фақат тупроқдаги фойдала микро ёки макроорганизмларга катта таъсир қилиб қолмасдан, балки пахтаининг қимматбаҳо навларининг ирсиятини ҳам бузиши мумкин экан. Бунинг ўзиёқ жуда катта иқтисодий зарар эканлиги ўз-ўзидан маълум.

Бундан ташқари, пестицидларни жуда кенг қўллаган регионларда тупроқда яшовчи микро ва макроорганизмларнинг миқдорий ва сифатий кўрсаткичлари кескин ўзгариб кетиши кузатилади. Бунинг оқибатида тупроқнинг унумдорлиги ва экинларнинг ҳосилдорлиги ҳам пасайиши мумкин. Табиатдаги мувозанат бузила бошлайди. Шу билан бирга янги-янги юқумли касалликлар пайдо бўлиб, бу нарса нафақат бир район ёки республика миқёсида, балки бутун мамлакат ва ҳатто у ёки бу қитъани қамраб олиши мумкин. Бундай касалликлар фақатгина қишлоқ хўжалик экинлари ёки ҳайвонлари учунгина эмас, балки инсонга ҳам тааллуқлидир.

Юқориде айтиб ўтилганидек, химиявий ўғитлар ҳам нотўғри ишлатилса, яъни агротехника талаби даражасидан ошириб қўлланилган ҳолларда жуда аянчи оқибатларга олиб келиши мумкин. Масалан, азотли ўғитларни олайлик. Азотнинг ҳар хил бирикмалари, айниқса, нитратлар (азот кислота тузлари) тупроқдаги микробиологик ва биохимиявий жараёнлар натижасида нитритларга айланади. Булар эса ҳайвонлар ёки одам меъдасига тушгач, нитрозобирикмаларга айланади. Маълумки, нитрозобирикмаларнинг кўпчилиги канцероген (рак чақирувчи модда) ва мутаген активлигига эгадирлар. 1950 йиллардаёқ олимларимиз азот кислотасининг мутагенлик механизминини ба- тафсил ўрганиб, унинг тирик организмлар ирсиятига бўлади-

ган хавфини очиб берган эдилар. У ДНК, яъни тирик организмлар ирсият программаси ёзилган улкан молекула билан реакцияга киришиб, аминокруппаларнинг йўқолишига олиб келади. Ҳосил бўлган бўш жойларга эса кислород атоми ўрнашиб олади. Натижада, аминокруппасини йўқотган аденин одатдагича тижин билан эмас, балки цитозин билан жуфтлик ҳосил қилади. Кейинги босқичда эса цитозин гуанин билан жуфтлашади. Шундай қилиб, генетик коднинг ҳарфларида хато ҳосил бўлиб, бу тирик организмларнинг у ёки бу белгилари хусусиятларининг ўзгариб кетишига олиб келади.

Ж. БЕКНАЗАРОВ: Республикамизда экология вазияти тиббиёт нуктаи назаридан яхшиланаётгани йўқ. Яхшиланяпти, деб ҳеч кимни ишонтира олмайсиз ҳам. Чунки вазият хлорорганик бирикмаларнинг инсон соғлиги учун ўта хавfli эканлигини ҳали етарли равишда тушуниб ета олмаганимиз сабабли ҳам яхши томонга ўзгаргани йўқ. Бўлмаса бошқа мамлакатларда ишлатилиши аллақачон тақиқланган хлорли пестицидларнинг ўзидан ҳар йили 6 минг тоннаси қўлланилармиди? Ҳолбуки, бу аҳоли 10 йилдан бери давом этиб келмоқда. Кельтан, бромфос, диурон деб аталувчи ўта заҳарли пестицидларни нақ олтинга тенг валюта пулига хориждан сотиб олмақдамиз.

Америка олимлар асоцияциясининг маълумотига қараганда жами пестицидлар таркибида диоксин моддаси бор. Бу заҳарнинг триллиондан ўн улуши ҳам рак касалини қақиради, асаб системасини заҳарлайди, аёлларнинг мўъжизакор сеҳрли функцияси — насл қолдириш жараёнини жуда ҳам издан чиқаради. Асосан, мана шу охириги сабабга биноан ҳам устидан бир марта «сарик офат» (таркибида диоксин бор) сепилган Вьетнам аёллари, неча йиллар ўтса ҳамки, то шу кунгача бола туғиш имкониятидан маҳрум бўлишган.

Пестицид ва гербицидларнинг айби фақат оқорида айtilганлар билан чекланмайди. Бошқа «оғир жиноятлар» қилишга ҳам қодир эканлиги фактлар тўлкини қаршисида довдираётган юракка ўқ бўлиб қадалади. Республикамизда чорвачилик билан шуғулланувчи хўжаликларда яшовчи аҳоли қонида пахтачиликда ишлатиладиган пестицидларнинг топилиши ва уларнинг инсон ёши ўтган сари қондаги миқдори ошиб бориши атроф-муҳитнинг таъсири, албатта. Бу моддалар организмда сурункали равишда тўпланиб, миқдори йил сайин ошиб бораверади, нормадаги модда алмашинув жараёни ҳам бузилаверади. Пахтачилик билан машғул бўлган одамларнинг қонидаги хлорорганик пестицидларнинг миқдори ҳар қандай «тепса тебранмас» одамларнинг ҳам қалбини зир титратиши турган гап. Ахир бу заҳарли моддаларнинг қондаги миқдори чорвачилик билан шуғулланувчи хўжаликдаги одамлар қонидагига нисбатан 60—100 баравар кўп бўлса, бунга лоқайд қараш мумкинми? Умидли ёш олим, тиббиёт фанлари номзоди Пиримқул Назировнинг келтирган далиллари қонида пестицидлар миқдори кўп топилган зонада сил касаллигига дучор бўлганлар сони икки-уч баравар юқори эканлигидан далолат беради. Уларда бу касаллик ниҳоятда оғир кечиши билан бирга, жигар ва меъда-ичак йўли ҳам сурункали заҳарланган. Уларни муолажа қилиш самараси ҳам одатдагидек эмас. Мана шу факт олдида мулоҳазани кенгроқ олайлик: агар организмга фосфорорганик пестицид — фозалон заҳри қотилидан энг кам миқдори сурункали тушиб турса (сичқонни ўлдириш дозасининг ҳам 500 дан бир ҳиссаси) жигар, талоқ, суяк муғузи ва лимфа тугунларида бир қатор салбий ўзгаришлар қақирадики, бунинг оқибатида шу органларнинг иммунитетлик қобилияти анча пасаяди. Бу эса уларни касаллик урчиши учун қўлай манбага айлантиради. Ана энди қуйидаги хулосага келиш унча қийин эмас: пахтанинг ҳосилдорлигини ошириш мақсадида қўлланилаётган ҳар бир грамм пестицид халқимиз саломатлиги учун жуда катта зарардир.

— **Жуманазар ака, Сиз сариқ касаллиги, айниқса, унинг болалар ўртасида тарқалиб қандай оқибатларга олиб келгани ҳақида батафсил тўхталдингиз. Бари бир бизга ҳозир фожияларимиз рўй-рост айтилиши, сўнгра улардан қутулиш йўл-йўриқлари ҳаводай зарур. Ҳолбуки, ўзингизга маълум, сил касаллигининг кўпайиб кетаётганлигини тасдиқловчи фактлар сарикникидан кам эмас...**

Ж. БЕКНАЗАРОВ: Туберкулёз, яъни сил касаллигининг ривожини, унинг органик тарқалиб хавfli тус олиши социал шарт-шароит, инсон яшаш тарзи ва фаровонлиги билан узвий боғланган. Муайян социал шароитда яшаш фаровонлиги нақадар юқори бўлса, сил касаллиги ҳам шунчалик кам бўла-

ди. Шунинг учун дадил айтиш мумкинки, республикамизда атроф-муҳит тозаллигини таъминламасдан, аҳолининг яшаш шарт-шароитини кескин яхшиламасдан туриб, қишлоқ аҳолиси ўртасида ҳали ҳам учраётган сил касаллигини таг-томири билан йўқотиш мумкин эмас.

Халқ таъбатида қадим-қадимдан шифобахш гиёҳлар кенг қўлланиб келинган. Аммо ҳозирги пайтда бир дахшатли хатар улар устига ҳам шафқатсизлик билан бостриб кела бошлади. Бу ҳужумнинг ўта шафқатсиз бўлиши мумкин эканлиги шифокорлар қалбини зир титратди. Ерга сепилган ўғитлар таркибидаги нитратлар шифобахш гиёҳлар таркибида ҳам хавfli миқдорда тўплана бошлаганлиги баъзи бир жойларда қайд қилинмоқда. Айниқса, улар миқдори кичитки ўт, отқулоқ, ялпиз, мойчечак, далачи ва бошқа гиёҳларда кўпроқ тўпланиш хусусиятига эга эканлиги аниқланди. Мазлумки, кўпгина гиёҳлар хўжаликларда етиштирилади. Ана энди ўзингиз тасаввур қилаверинг: гиёҳлар билан бирга нитратлар ютса! Фойдасидан кўра зарари кўпроқ эмасмикин? Айтмоқчи, нега гиёҳлар таркибида минерал ўғитлар пайдо бўлиб қолди? Бу машум факт яна план, мажбурият, қандай йўллар билан бўлса ҳам оқорида турган бошлиққа ёқиш иллатларига бориб тақалмасмикин? Баъзи жойларда ернинг мелиоратив ҳолати кескин бузилганлиги оқибатида юракка яхши кор қилувчи дорилар — юрак гликозидлари олинадиган ўсимликлардан бу малҳамни олишининг имкони бўлмай қолганлиги наҳотки бизни инсофга қақирувчи омил бўла олмасан?! Табиатнинг яратган мўъжизаларини инсон ақл-заковати яна ҳам мўъжизалироқ қилиши имкандан ташқари. Унинг формасини, шаклини, тусини ўзгартириш мумкин, аммо химиявий тузилишини, структурасини ўзгартириш нафақат табиат жонзотлари, балки инсоннинг ўзи ҳам ўз яратувчиси қўйида мангу яшаш имкониятини ҳаддан ташқари қийинлаштиришини ҳисобдан чиқариш асло мумкин эмас.

— **Келажак авлодлар, зот-зурёд, фарзандлар ҳаққи, мавжуд аҳволнинг ўнглиниб кетиши учун сизлар ҳам албатта, ўзингизни масъул сезасиз. Бироқ ҳамма гап муайян таклиф, режа, уларни амалга ошириш учун курашишда. Ҳозир ҳамма очик гапира олади. Бари бир эътиқод амал билан кучли...**

Ж. БЕКНАЗАРОВ: Юқорида айtilган мулоҳаза ва мушоҳадалардан савол туғилади: заҳарли кимёвий ўғитлар, пестицидлар билан ернинг қалбини кемириб, унда сунъий равишда сурункали касаллик қақариш шартмикин?! Еримиз майиб бўлган. Наҳотки уни кўриб кўрмасликка олялмиз? Уни тезда операция қилиб тузатишмаса, касаллик авж олиши турган гап. Мана шу нуктаи назардан унинг хасталигини кучайтирувчи «заҳриқотил»лар беришни умуман таъқиқлаш зарур. Мен бир шифокор сифатида **Ўзбекистонни кимёвий заҳарли моддалар ишлатилмайдиган зона деб эълон қилинса** деб бутун жамоатчиликка мурожаат қиламан. Биз бу тadbирни қатъийлик билан олиб борган тақдирда ҳам ер ўзининг қақди-бастини 8—10 йилдан кейин тиклаб олиши мумкин. Чунки ҳозирги ҳолатдаги заҳарлардан уни халос қилишнинг ўзи бир машаққат, кимёвий заҳарли моддалар мана шу муддатлардагина ўзининг структуравий тузилишини йўқотиши мумкин.

Мутахассисларнинг фикрича, ҳосилнинг 25—30 фоизи ўғитлар ҳисобига бўлаётганмиш. Майли, тўғри ҳам бўла қолсин. Лекин 2 миллион гектар ерга сепилса ҳар йили 30 кг.дан тўғри келадиган маҳаллий ўғитлардан фойдаланилса бўлмасмикин? Ахир гўнғ ўзимизда текин-ку, йиллик запаси 60—70 миллион тоннадан ошади-ку! Кўзланган мақсад эса инсон соғлигининг яхшиланиши, насл-насабнинг бузилмаслиги. Ахир социализм жамиятида инсонга хизмат қилиш биринчи ўринга қўйилмайдими? «Инсон соғлиги — Ватан бойлиги» шиори хўжақўрсинганими?

Қадр-қимматини билган ҳар бир инсон ўз соғлиги тўғрисида, қадр-қиммати ва обрўсини эъзозлаган давлат ўз халқи соғлиги тўғрисида ғамхўрлик қилади. Япония ўз халқининг ўртача умр кўриши тўғрисида яхши ниятлар билан хотинлар ўртача ёшини — 86, эркеклар ўртача ёшини — 79 йилга етказишни мақсад қилиб қўйди. Шу муносабат билан бир нарсани аниқлаш жоиздир. Республикамиз меҳнатқилларининг ўртача ёши қанча экан? Инсонлар умрини узайтиришдек буюк эзгу ният программаси Соғлиқни сақлаш министрлигимизда мавжудмикин? Агар бор бўлса, унда экология муаммосини ҳал қилиш тўғрисида қандай ечимларни ҳал қилиш ҳукуматимиз олдида қўйилган экан? Чунки атроф-муҳит шароитини

яхшиламасдан туриб, инсон яшаш фаровонлигини ошириш тўғрисида ўйлашнинг ўзи ҳам калтабинлик бўлур эди. Халқимиздан план ва мажбуриятларни бажаришни талаб қилиш билан бирга, яшаш шароитини тубдан яхшилаш масаласи ҳам партия ва хўжалик раҳбарларининг диққат марказида бўлиши керак. Ахир план ва мажбуриятлар соғлиққа хизмат қилиши керакми ёки соғлиқ план ва мажбуриятларга хизмат қилиши керакми? Аҳолисининг 70 фоизга яқини бемор зонанинг айнан ўзини шифохонага айлантирган тақдирда ҳам соғлиқ кўрсаткичини жиддий равишда яхши томонга ўзгартира олмаслигимиз аниқ. Чунки биз илдиизга эътибор беришни унутайтганга ўхшаймиз.

Хулоса қилиб айтганда, юртимизни жаннат мисол маконга айлантирмас эканмиз, етти иқлимга жар солганимиз билан халқимизнинг соғлигини рисоладигандай қила олмаймиз.

А. ЭРГАШЕВ: Албатта, табиий савол туғилади. Хўш, экологик вазият бизда жуда жиддий экан, энди уни тузатиш ёки вазиятни бир оз юмшатиш мумкинми? Бунга жавоб бериш жуда қийин. Лекин айрим фикр-мулоҳазаларимни билдиришга уриниб кўраман.

1. «Бутун мамлакатни химиялаштириш туфайлигина социализмга эришамиз!» деган чақириқнинг нотўғри эканлигини кенг мамлакат доирасида тан олишимиз даркор.

2. Қишлоқ хўжалигида, жумладан, пахтачиликда заҳарли химиясиз ва кам миқдорда кимёвий ўғитлар сарфлаб юқори ҳосил олаётган ва экологик шароитини яхши асрай олган колхоз ва совхозлар (бизда ҳар ҳолда учраб туради) тажрибасини кенг тарғиб қилиш. (Радио, телевидение, газеталар ва ҳоказолар орқали).

3. Тезлик билан ЎзССР табиатни муҳофаза қилиш Давлат Комитети, ЎзССР Министрлиги ва ЎзССР ФАси ҳамкорлигида махсус генетика марказини ташкил этиб, унда юқори малакали олим ва мутахассислар биргаликда бизнинг пахтачиликда қўлланилаётган энг хавфли препаратларни аниқлаб олиш ва уларни биринчи навбатда ишлаб чиқаришдан олиб ташлаш керак.

4. Республикамиз ҳуқуқ органлари химиявий заҳарли моддалар ва минерал ўғитлардан нотўғри фойдаланаётган хўжаликлар ва уларнинг раҳбарларига нисбатан қаттиқ тартиб ўрнатиш чораларини ишлаб чиқишлари жуда зарур, деб ўйлайман.

5. Пахтачиликда ҳукм суриб келган экстенсив технология талаблари асосида ўза сортлари селекциясини тубдан ўзгартириш, яъни уларда фақат иқтисодий ва сифатий кўрсаткичлар эмас, балки экологик кўрсаткичлар ҳам жуда муҳим деб қараш керак.

6. Халқ ҳаракатини кенг қулоқ ёйдириниш, «Табиатга ленинча муносабатда бўлиш» шиорини олға суриш ва шу билан бирга «Ҳамма нарса пахта учун» деган турғунлик даври шиоримизни «Ҳамма нарса инсон учун, унинг бахт саодати учун», деган, унутилаёзган ҳақиқий гуманистик шиор билан янгилан, унга ҳаётда қатъий амал қилиш керак.

— Самимий сўҳбат учун Сизларга ташаккур.

Сўҳбатдош: СОБИР УНАР

Жамол Камол

Қачон бу сўратдан покланар замин?

Ўзбекистон айблидирми?

Ўзбекистон айблидирми? Ўзбекистон айблмас, Аҳли инсоф бу асл деҳқонни асло айблмас. Узгалар эрди мудом айшу фароғат айлаган, Унга роҳат бўлди меҳнат, унга заҳмат бўлди, бас...

Одамийлик қилди қанча супраларга ош қўйиб, Сув таратди гоҳи бош остига тунлар тош қўйиб. Неча йиллар боши узра учдилар тайёралар, У заҳар ютди ва жон берди уватга бош қўйиб.

Билмадим, бундай машаққатни жаҳон кўрганмикин? Ер очиб, у қирга ҳам, саҳрога ҳам экди экин. Пахтаси қийматда кам бўлди карам, картошкадин, Гарчи олтиндир, ёронларга улашди сувтекин.

Гоҳи дўқ-дашном эшитди, гоҳ насиб этди қамоқ, Елкада кетмон ҳамиша, тўн ямоқ, қўйлак ямоқ. Ойга ҳам етгайди тизланса кумуш карвонлари, Шунчалик сарват билан ном олди у: текинтамоқ...

Кўп эрур фарзандлари, деб таъналарга қолди бот, У бадавлат камбағалдир, у саводли бесавод. Сўнгги йўқ «бер-бер»га учраб, битди охир денгизи, Энди бу дардлар, аламларга куйиб, излар нажот...

Ўзбекистон айблидирми? Ўзбекистон айблмас, Аҳли инсоф бу асл деҳқонни асло айблмас. Узгалар эрди мудом айшу фароғат айлаган, Унга роҳат бўлди меҳнат, унга заҳмат бўлди, бас...

Усмон Носир

Пайгамбарнинг ўн бир ўғли бор эди,
Ун биридан Шоюсуф гулзор эди.
Шоюсуфни овга олиб чиқдилар,
Чаҳга ташлаб, бўри еди, дедилар.
Онаси йиғлаб чикди чаҳ бошига,
Етти дарё мавж урар кўз ёшига...

(Халқ қўшиғи.)

Қаро тунлар қаро ер қаъридин оламга сас келгай,
Тирик жонларга деб жон ўртагич, ўтлиғ нафас
келгай:

Қаро тунлар қаро ер қаъридин оламга «оҳ» келгай,
Эшитгил, эй азизим, сенга ғойибдин нидо келгай:
«Аё, бахтиқаро Усмон!
Жувонмарг қисмати минг бир наслга можаро,
Усмон!

Дили мотамсаро, Усмон!
Ва шоир кўксида минг бир жароҳат, минг яро,
Усмон!
Онанг ўлсин, болам, вой, не бало кунларга сен
қолдинг?
Элим деб бунчалар ёндинг, тилим деб бунчалар
ёндинг!..»

Самарқандми, Бухоро, Андижонми, Марғилон,
хайҳот,
Келар менга замонлар қаъридин шу дод ила фарёд:
«Сени қондошларинг тубсиз чуқурга отдилар,
Усмон!

Ғанимга сотдилар, Усмон!
Магар Юсуфмидинг, Усмон?
Йигитлик боғини бир сайр этиб, гул узмадинг,
Усмон!

Кўзимнинг равшани, Усмон!
Умидим гулшани, Усмон!..»
«Болам!..» деб соч ёзиб, кўз ёши тўккан Ўзбекистон
бу,
У энди йиғлагай тунларда, ўксиб йиғлагай мангу...»

АТОМ СИНОВЛАРИ

Улжас Сулаймонга

Семипалатинск — Етти Ўтовда
Ҳар йили синалур ўн саккиз бомба.
Айтгил, бу балога қандай чидайсан?
Билмам, бу балога қандай чидайман...

Бизда соғ одам йўқ, ҳаммамиз касал,
Кексалар паришон, болалар овсар.
Ерда ҳам юракда атом ларзаси,
Қонимизда кезар машъум зарраси...

Она Ер сийнаси нуқул чокланар,
Замин бу офатдан қачон покланар?
Қачон бу «йўқ-йўқ»лар «бор» бўлар бизга?
Қачон ақлу идрок ёр бўлар бизга?

«Синов ер остида... Хатарли эмас,
Мудофаа учун зарур...» Етар, бас!
Биз қабоҳат этсак ернинг остида,
Фалокат қўзғалур унинг устида...

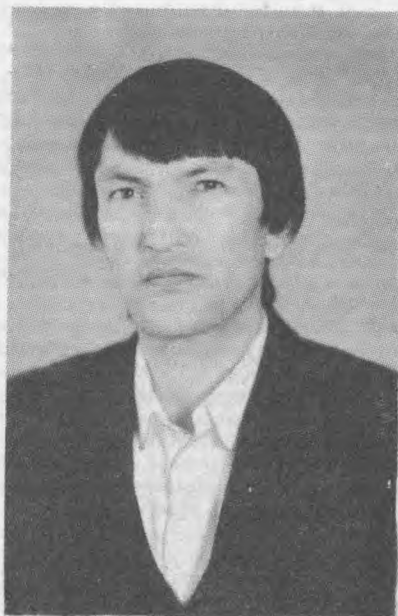
Семипалатинск — Етти Ўтовда,
Ҳар йили синалур ўн саккиз бомба.
Айтгил, бу балога қандай чидайсан?
Билмам, бу балога қандай чидайман...

«Аё, қайлардасан, Усмон?
Нечук :қойлардасан, Усмон?
Нечук куйлардасан, Усмон?
Магар гўрдек қоронғу, зимзиё уйлардасан, Усмон?
Онанг ўлсин, болам, вой, не қаро кунларга сен
қолдинг?
Элим деб бунчалар ёндинг, тилим деб бунчалар
ёндинг?!..»

Чори Аваз

1957 йил Қашқадарё областининг
Фузор районида туғилган. Тошкент Дав-
лат университетининг филология фа-
культетини битирган. Ҳозир «Юлдузча»
нашриётида муҳаррир.

Севги

Куз ёмғири. Аччиқ изғирин.
Манзил узоқ. Кетяпмиз яёв.
Гаплар айтгим келади ширин
Кўзларингга термулиб бирров.

Мен осмонга қарайман, сен ҳам
Унга қараб қўясан кейин —
Иродангни этиб мустаҳкам,
Менга далда берганинг тайин.

Йўлу ёмғир, изғирин, жимлик,
Савамоқда бизни ҳамжиҳат.
Табиатга хос бу ҳоқимлик,
Унга бир сўз деб бўлмас фақат.

Кўрдим чарчаб, ҳориб қолдинг сен,
Аммо сабринг етарли — мўл-кўл.
Яна кўкка бир қараб, кейин
Сенга томон узатаман кўл.

*Сен томонга
узатаман кўл*

Рад этасан. Ҳаммаси маълум.
Сўнг енгилроқ оласан нафас.
Сен биласан нимадир ўлим,
Сен биласан нимадир қафас.

* * *

Кўзларингдан ёш қалқир сим-сим,
Томчиларда мўлтирар аксим.
Бағрим, сени дилхун этган ким,
Кўзларингдан ёш қалқир сим-сим?

Майли йиғла, кўксимга бош қўй,
Сени мудом қийнаркан бир ўй,
Мангу висол бир кун очар рўй,
Майли йиғла, кўксимга бош қўй.

Замин улкан, осмон беҳудуд,
Умид ғамгин, аммо бағри бут,
Хотиротга айланар сукут,
Замин улкан, осмон беҳудуд.

Разил ўйлар тополмагай из,
Келгил, бахтни излаб кетгаймиз,
Бизга бир йўл кўрсатгай юлдуз,
Разил ўйлар тополмагай из.

Кўзларингдан ёш қалқир сим-сим,
Томчилардан мўлтирар аксим.
Бағрим, сени дилхун этган ким,
Кўзларингдан ёш қалқир сим-сим?

Тунги икки лавҳа

!
Карвон каби қора тун
Ўтиб-ўтиб боради.
Қай манзилга, билмайман,
Шошиб кетиб боради.

Кўрпалар кучоғида,
Тонгни босиб остида
Ухламоқда одамлар
Яшамоқнинг қасдида.

Ана, тўлғонди дўстим,
Қийин бўлди-ку тонгга,
Мен-чи бардош тилайман
Бедор турган инсонга.

Карвон каби қора тун
Ўтиб-ўтиб боради.
Қай манзилга, билмайман,
Шошиб кетиб боради.

Йигит кутар бетоқат,
Дилда орзу кўкартиб.
Висолнинг-чи, қаро тун
Кетди ярмин ўтариб.

Уйда, кўзгу олдида
Қиз жамолин кўради.
Оҳ, қаро тун шивирлаб
Қиз қўлини сўради.

Муסיқа сеҳри

Хазонрез куз. Тун — кўркам, дилбар,
Намхуш ҳаво. Ой, юлдуз, сабо.
Йироқлардан муסיқа келар,
Ҳазин, бирам дилтортар аммо.

Ким экан-а, қай бир тинчимас,
Нечун бунча қилмаса нола?
Афтидан, у муғанний эмас,
Афтидан, у ёвқур бўз бола.

Секин, секин ўрлаган оҳанг,
Чалинмоқда кўзим, ёдимга.
Бу куй эмас, аллақандай жанг,
Аммо юриш бошлаган кимга?

Мен ўзимни ағерим билиб,
Писинаман, жавдирайман жим.
Сўнг ўзимдан ўзим уялиб
Енгилгина ташлайман одим.

Оҳангига чулғайди садо,
Энди унга мен буткул банди.
Хотирамдан айрилдим, ҳатто
Муסיқага ипсиз бойландим.

Болалари ўлган жондордай
Ойга хомушгина тикилдим.
Эзиб-эзиб инграйверди най,
Кўнглимдаги кирлар тўкилди.

Аста-аста қайтдим ўзимга,
Ақлим, ёдим тикланди бари.
Аста-аста қайтдим ўзимга
Япроқ ёзган дарахт сингари.

Хазонрез куз. Тун — кўркам, дилбар.
Намхуш ҳаво. Ой, юлдуз, сабо.
Йироқлардан муסיқа келар,
Ҳазин, бирам дилтортар аммо.

Жавоб

Муҳаббат ҳақида сўрама, етар,
Гулнинг ифорига қўл чўзган — суллоҳ.
Гулнинг ўзига ҳам қўл чўзмоқ хатар,
Гул сўлар ва хазон топгусидир боғ.
Бу савол қошидан кўплар ўтган жим,
Гарчанд муҳаббатни билган, алқаган.
Муҳаббатни таъриф этган бўлса ким
Ҳеч қачон севмаган ёки алдаган.

Уйғонишдан ўзга излама толе

Оғочлар гуллади, очун уйғонди,
Олислар уйғонди, яқин уйғонди,
Товушлар уйғонди, сокин уйғонди,
Ёмғир, гулдираклар, чақин уйғонди,
Қани, энди сен ҳам, эй қалб, уйғонгин!

Одамсан, умрингни чиқарма йўққа,
Қара, гиёҳлар ҳам ўсарлар тикка
Қуёшни соғиниб талпинса кўкка.
Саболар уйғонган, шамол уйғонган
Табиат — исёнкор аёл уйғонган.

Уйғонишдан ўзга излама толе,
Фақат уйғонишда бахту камолинг,
Баҳор сенинг эмас, Ернинг иқболи.
Тириклик аталмиш сарбон уйғонган
Дақиқа, кун, ойлар — карвон уйғонган.

Баҳорга гулдирак, чақмоқ не даркор,
Табиатга яшил сўқмоқ не даркор,
Эй қалб, асли сенга сабоқ не даркор?
Товушлар, имолар — дарак уйғонган,
Сўроқлар, жавоблар — керак уйғонган.

* * *

Умримни шубҳага йўяр кундузлар —
Росту ёлғон бирдай яшайди кафтда.
Қаёққа кетяписиз, қайтингиз, дўстлар!
Қайтингиз, дўстларим! Қайтинг қулфатдан!

Эшитгиси йўқдир ҳеч ким ҳеч кимни,
Авжини йўқотмас йўқотиш, гўллик.
Бунда дасти баланд сохта дўстликнинг,
Бу нима фожеъми, мудҳиш касаллик?

Нечун бу даврага келдим, не учун?
Лаънат бўлсин сенга, очкўз ихтиёр.
Бир бора кўрсатиб дўстсизлик кучин
Бахтиёр бўлганинг етмасми, ағёр?!

Боқ энди, тўйдириб ол кўзларингни,
Омонат лутфларни пешонангга сурт.
Қайтадан нишонла бу зафарингни,
Аччиқ изтиробим ютоққанча ют.

Роҳатлан уларнинг қаддига қараб,
Роҳатлан уларнинг қайтмаслигидан —
Кундузларни машъум шубҳага ўраб,
Чин сўзин ҳеч қачон айтмаслигидан.

Золимсан, тошларга айланган дийданг
Ўхшайди қоронғу, тубсиз ўпқонга.
О, қани, сен бир бор ўртансанг, куйсанг
Эътиқод, имони кемтик инсонга.

Сенга таъсир қилмас энди бу иқлим,
Такрор кечирилган ҳисни нетасан.
Яна сени билмас давраларга жим
Совуққон шиддат-ла учиб кетасан.

Биламан, кор қилмас сенга илтижо,
Раъйимни неча бор қайтардинг ҳиссиз.
Ёвузлигинг, майли, менга қил, аммо
Кетма, ёлвораман чўкканимча тиз.

Қашқадарё областида туғилган. ТошДУнинг журналистика факультетини тамомлаган. Айни пайтда шу дорилфунун аспиранти. СССР Езувчилар союзи аъзоси.

Муолажа

Рўзномачи йигитнинг ёзганлари

Қаршингизда учта касал турибди, — деди профессор.— Яхшилаб разм солсангиз, бу уч одамда кўпгина ўхшаш жиҳатларни кўрасиз; зеро, касалликнинг ушбу уч ҳолати ҳозир тиббиётнинг энг муаммоли ва мунозарали қисмларидан биридир. Бу уч одам касалликнинг муолажа босқичларига ўхшайди. Мана бунисини,— у курсида икки санитар кўмагида қўллари орқага боғланган барзанги кишини кўрсатди,— ҳозиргина тутиб келишди; бизни бу касал жуда овора қилди, уни кўндириш ва ушлаш учун роса тўрт соат вақтимиз кетди. Ҳали бизнинг муолажамиз унга таъсир қилмаган, касалликка қандай йўлиққан бўлса шундай ҳолатда сизларнинг олдингизда турибди; уни бизнинг муваффақиятни

тузукроқ англашларингиз учун бу ерга олиб келдик. Ҳозир тутқаноқ уни қийновга олган энг қалтис давр. Айни пайтда унинг эси жойида эмас. Хаёлига нима келса, шуни қилади, ҳеч нарсадан, ҳатто ўзини юқори қаватдан ташлашдан ҳам тап тортмайди. Касал шу ҳолатида ҳам жисмонан, ҳам руҳан майиб ҳисобланади; унинг хаёлига ҳар хил нарсаларнинг шакли бузилиб кўрина бошлайди, қандайдир шарпалар пайдо бўлади, қон босими ошиб кетади, мияда эса изчиллик сусаяди, воқеликни тўғри идрок этолмай қолади, ўрнини палапартишлик, паришонлик олади, мия фаолияти бузилади. Шу дақиқада қўли очик турса беш-олти кишига бўйин бермайди ва ҳеч қандай оғриқни ҳам ҳис этмайди, уни қандайдир хаёлий шарпалар ўзига ром этиб олади. Бу касалликнинг энг зохирий ва қийин даври. Бу касаллик ҳақида тиббиёт фани кўпдан буюн махсус шуғулланиб келади. Қадимги даврларда ҳам шу касал билан оғриганлар ҳақида маълумотлар бор, бироқ у пайтлар бу касал ондасонда учраб турган. Бизнинг замонамизда бу касалга йўлиққанлар сони кескин ошиб кетди. Тиббиётда бу касалнинг муқим номи йўқ, уни ҳар ким ҳар хил атаган, биз уни «Қутқут» касали деб атадик. Бу касал ростдан ҳам ўз хаёлларининг қутқуси таъсирига тушиб, восвос бўлиб қолади. Бу жуда юқумли ва хавфли, бундай касалга йўлиққанлар атрофдагиларга жиддий зарар етказдилар. Ана шуни ҳисобга олиб, биз шифохонамизни йилдан-йилга кенгайтиряпмиз. Агар сизлар касалнинг пешонасига ва бурнига эътибор берган бўлсаларингиз,— у барзангининг бурнини ушлади, биз ҳам барзангига яқинроқ бориб, бурун ва пешонасини бир сидра кўздан кечирдик.— Унда қизил чизиқларга кўзларингиз

тушади — бу асабнинг зўриқишидан пайдо бўлган. Унинг асаблари чарчаган. У сизга ҳеч бир иккиланмай ташланиши мумкин, чунки сиз унинг хаёлида зўравонга ёки ўлдириш учун пусиб келаётган айгоқчига ёхуд бошқа бир махлуққа ўхшайсиз. Шу топда бемор ғирт васвасага айланади; «эзиб янчишяпти», деган фикр унинг бутун шуурига ўрнашиб қолган, у ўша хаёлидаги зўравондан нима қилиб бўлса ҳам қутулиш тараддудига тушган. Айни пайтда хаёлида бошқа дунё ҳам яратиб олган ва у дунёда ўзича қоидалар жорий қилган, биз уни шартли қилиб, унинг нуқтаи-назаридан келиб чиққан ҳолда «озод дунё» деб атай қоламиз. Бу «Озод дунё» унга ҳеч тинчлик бермайди. Атрофдаги ҳар бир ҳаракат ёки ишора зўрлик ва зуғум бўлиб кўринади, ҳатто сиз ҳам уни зўрлаш учун бу ерда турганга ёки кулганга ўхшайсиз. Бу фикр нақадар жўн ва болаларча содда бўлмасин, у бундан ортиғига қодир эмас, чунки у ўзи телба, телбалик эса баъзан болаликка ўхшаб кетади.

Шуни унутмангки, яқинлашишдан аввал уни тинчлантириш зарур. Бунинг учун укол ёки доридан бемалол фойдаланиш ҳуқуқи берилади сизга, бу сизнинг инон-ихтиёрингизда. Лекин уни махсус хонада, махсус назорат остида сақлашни унутманг. Бу хил одамлар ўта бесаришта, инжиқ ва ўта сершубҳа бўлади, сизнинг ҳар бир ҳаракатингиздан гумонсирайди, ҳаммасини ўз билганича қилгиси келади, ўзини эркин қўйишларини сўрайди, сиқилади, сизга қўйиб юбор деб ёлворади, худди ёш боладек йиғлайди, айни пайтда боладек тез алданади. Касалликнинг бу ҳолатида, одам кўпинча, агар таъбир жоиз бўлса, айтиш мумкинки, ўзича парвардигор билан алоқа боғлайди. Шунинг учун ҳам қандайдир ёзувчи бу касалликни худога элтувчи кўприк деган. Мен тақводор эмасман, шу сабабли касалнинг бу томони мени қизиқтирмайди. Мени ва албатта сизларни ҳам унинг жисми кўпроқ қизиқтиради: агар танадаги ўзгаришларни йўлга соловсангиз, унда руҳга ҳам таъсир этган бўласиз. Қадимда бундай одамларни кўпинча руҳнинг одамлари деб аташган. Шу сабабли ҳам руҳ бирламчи деган ғоялар кенг ёйилган, кишининг жисмоний камолоти унинг руҳий баркамоллигидан келиб чиқиб баҳоланган. Лекин биз ҳамиша жисм бирламчи деймиз ва муолажамиз ҳам шу

йўлда олиб борилади. Касал ростдан ҳам шу пайтда руҳнинг тузоғига тушиб қолган, аммо буларнинг ҳаммаси жисмдаги ўзгаришларнинг оқибатидир, биз шундай ҳисоблаймиз. Жисм ҳамиша бирламчи. Руҳ жисмдаги ўзгаришдан сўнг бузилади. Бола нега ёмон хаёлга бормайди. Чунки унинг жисми ҳали ёмонликни фарқлайдиган ва уни тушунадиган даражада эмас. Касаллик ҳам шундай. Мана ҳозир унинг сўзлаш усулига эътибор беринг...

Профессор шундай дея беморнинг қаршисига ўтириб, санитарларга ишора қилди ва касалнинг қўллари ечиб қўйилди. У касалнинг кўкариб кетган қўлларини ишқалаб қўяркан, профессорга хўмрайиб нимадир демоқчи бўлди, бироқ бўғзидан сўз чиқмай дудуқланиб қолди, у негадир ўзини бегона кўзлар кузатиб турганидан жуда безовта эди. Узоқ тикилиб турди, афтидан, қўлини ечдириб қўйгани учун профессордан жуда миннатдор эди ва ўзини унга яқин тутаетганди. У профессорга яқинроқ сурилиб, қўлоғига нимадир деб шивирламоқчи бўлди.

— Қани айт-чи,— деди профессор уни нарироқ суриб,— сен бу ерга қандай келиб қолдинг?

— Учиб келдим,— деди барзанги томдан тараша тушгандек, атрофдагиларга қўрқа-писа кўз ташларкан. Санитарларнинг ва профессорнинг юзида истехзоли кулгу пайдо бўлди.— Мана бундай учиб келдим,— у қандай «учиб келганини» ўрнидан туриб кўрсатмоқчи эди, лекин санитарлар уни яна жойига ўтқазиб қўйишди.

— Хўш, кейин-чи?— сўради профессор у биз билан кўз уриштириб олган, диққат қилинлар дегандек қўлини кўтарди.

— Мана булар уриб туширишди,— деди барзанги бирдан умидсизланиб. Юзида тушқунлик аломати пайдо бўлди, қўлини милтиқ қилиб кўрсатди... — Тап... сўнг боғлаб олишди... Мени қўйиб юборишдими, а? — сўради профессордан ялинчоқ оҳангда, сўнг унинг қўлоғига эгилиб паст овозда шивирлай бошлади:— Булар мени жинни деб ўйлашяпти, шунинг учун қўлларимни боғлаб қўйишди. Сизга айтсам...— санитарлар эшитмасин дегандай пичирлади,— буларнинг ўзлари жинни... псих... уларнинг гаплашганларини эшитиб қолдим... қандайдир жиннилар тўғрисида гаплашишди, ўзлари ғирт жинни...

Профессор унинг гапини тасдиқлаб, санитарларга бош силкиб

қўйди. Сўнг бизга ўгирилиб гапидан давом этди:

— Жинни ҳеч қачон ўзининг жиннилигини тан олмайди... аксинча, ўзидан бошқа ҳаммани жинни деб ўйлайди. Лекин қутқут касали билан руҳий касаллик бир-биридан кескин фарқ қилади, жиннилар беозор кишилар, гарчи тутқаноқ тутса-да, улар тартиб-қоидани тез тушунишади, уларни хотиржам қилиш оsonроқ. Булар эса бирдан ҳамма нарса ўзлари истагандек бўлишини истаб қоладилар, аслида хаёлнинг фитнасига учган одамлар, буларнинг ўзи эмас, хаёллари кўпроқ фитна қилади ва касалга «сени эзиб, сувингни ичишяпти» деб, шивирлаб туради, бемор мана шу хаёл оғушида қолади — шу билан жиннидан фарқ қилади, улар ўзларининг «озод дунёси» билан сизу биз яшаётган дунёни қиёслашади. Ўзича кўп нуқсонлар топади, биз бу дунёда яшай олмаймиз, деб туриб олишади ва шу туфайли ҳам доим «кимдир бизни эзиб-янчишяпти», деган қутқу билан яшашади, шу қутқу билан ухлолмай чиқишади, ҳар бир шарпадан чўчиб тушишади, афтидан, хаёлларида ўзларини қандай қатл этишаётганини ҳам кўришса керак. Шунинг учун ҳам гапларини иложи борича тасдиқлаб тургани маъқул. Бу ерда ҳеч қандай ғайритабиий нарса йўқ. У ростдан ҳам ўзини ўта ақлли сезади. Агар фароғмушхотирлиги демаса ва диққати бошқа нарса билан — уни жуда ҳаяжонга солган қандайдир ҳодиса билан банд бўлмаса, у ростдан ҳам шу дақиқаларда жуда ақлли бўлиб кетади, ҳатто сермаъно ҳикматлар айтиши, узундан-узоқ ақлли маърузалар қилиши мумкин, хулосалари ҳам одамни ўйлантириб қўяди. Шунингдек, у ҳеч бир томонни эътибордан қочирмайди. Ҳозиргина эшитдингиз, у «учиб келдим» деди. Ростдан ҳам тутқаноқ пайтида хаёлида парвоз қилиб юради, яъни бизнинг тилда «парвоз даври» деб аталади, бу даврда биз мослашган ҳаётий қонунлар, удумлар, одатлар унинг учун аҳамиятини мутлақо йўқотади, ўзимизда ғоят инсонпарвар кўринган қоидаларни зўравонлик қоидалари деб атай бошлайди, талабларнинг гўё зўравонлик томонларини «кашф» этади; у сиз билан биз бемалол яшашимиз ва бахтиёр бўлишимиз мумкин бўлган тартибга ҳеч бир бўйсунгиси келмайди, яъни у бу тартибларнинг ҳеч бирига амал қилмай, ўзича ҳамма нарсдан эркин бўлиб олади, яъни ҳеч

қайси шаклга бүйсунмай «парвоз» қилиб юради.

Профессор бир муддат жим қолиб, сўнг давом этди.

— Бизнинг тилда бу даврни «исён даври» ҳам дейдилар. Бу даврда касалнинг руҳияти ҳамма нарсага қарши исён кўтаради, шундай дақиқада вайрон қилсам, бузсам деган ўжар бир фикр билан ёнади. Ҳамма нарса эскирди, энди ҳеч нарсага ярамайди, бузиб, янгидан қуриш керак деб хитоб қилади баъзан. Кўзига ҳамма нарса таназзул бўлиб кўринади; баъзан ростдан ҳам ўзи яшаётган уйни ёки кўзига ёмон кўринган нарсани ёқиб юборади ёхуд бузиб ташлайди! Сиз билан биз ўрганган ахлоққа сира риоя қилмайди, бундай киши нима ишлар қилишини ўзингиз тасаввур қилаверинг. Мана шу «озод» дунёга эришиш учун зўравонни ўлдириш керак, деган фикр уни дамо-дам васвасага солиб туради. Зўравон унинг назарида, албатта, сиз билан бизмиз! Чунки биз унинг ҳаммамизга ўхшаб ҳаёт кечиришини, биз амал қилган тартиб-қоидаларга бүйсуншини истаймиз, уни одатий ҳолатга қайтармоқчи бўламиз. Шубҳасиз, зўравонлик унинг хаёлида ўзига хос маънога эга; унинг фикрларини изчилликка ва тартибга тушириб бўлмайди, у ҳозир ўйлаган, ишонган нарсасини салдан сўнг мутлақо инкор қилиши ҳам мумкин. Энг хавфлиси, уни одамлар бузилиб кетдилар, деган фикр доимо безовта қилади, уни бошқалардан бездириб қўйган нарса ҳам шу; унинг назарида атрофидегилар уюшиб, ўзига суиқасд уюштиришаётгандек туюлади; у булар одамларни ейишдан тап тортмайди, аксинча, одамхўрликдан ҳузур қилади деб ўйлайди. Мени ҳам ушлаб олиб, шартта еб қўймоқчи деган гумон уни қутуртириб юборади, шу сабабли ҳам у гоҳо тўшаги тагига болта қўйиб ётади. Бундай одамлар шу фикр қўтқусида энг яқин кишиларини чопиб ташлаган ҳодисалари кўп бўлган. У қўққисдан ташланиб қолиши мумкин. Мана шу нарса хавфли. Бироқ муҳими бу эмас, муҳими — бу ҳеч қандай руҳий касаллик бўлмай, бу жисмининг касаллигидир. Узоқ вақтгача бу касалликни руҳий касаллик ҳисоблашиб, даво йўқ деб келинди, бироқ бизнинг шифохонамиз бу қарашларни йўққа чиқарди ва фан соҳасида жуда илгарилаб кетдик. Биз бир неча тур касалларни даволаб чиқардик. Ҳозир биздан тажриба ўрганувчилар сони кескин

кўпайиб бормоқда. Улар анча пайтгача бизнинг муваффақиятларимизга ишонмай келишганди, энди эса ўзлари биз билан яқин алоқада бўлмаганлари учун пушаймон бўлишмоқда. Биз жуда илгарилаб кетдик.

— Уларни даволашдаги янги услубларингиз нимадан иборат?— сўрадик биз профессор бир оз жим қолгач.

Профессор мийғида кулиб бизга муғомбирона тикилиб турди. У шу ҳолатида муҳим давлат сирини айтишдан бош тортаётган элчига ўхшарди.

— Энг ибтидоий усулда,— деди сўнг ёйилиб жилмаяркан, яна қувлик билан бизга кўзларини тикди.— Кўплар биз янги муолажа усули топганимиз ҳақида шов-шув қилиб юришибди. Аслида бизнинг услубимиз унчалик янги эмас, демоқчиманки, биз азалдан бор усулларни фақат замонавий тарзда такомиллаштирдик, холос. Ингилиги ҳам шу ерда. Биз тиббиёт фанида фойдаланилмай келинган услубни ҳеч иккиланмай фанга тадбиқ қилдик ва бу ҳол кутилмаган натижаларга олиб келди, сўнг биз бу усулни маданий олам билан боғлаш учун яна такомиллаштирдик, бир неча даврларга бўлдик, илмий асосларини кўрсатдик. Ҳамма тажрибаларимиз пухта ва юз фоиз натижа бера бошлади, сизларга айтсам, ҳали тиббиётда ҳеч қайси муолажа усули юз фоиз натижа бермаган. Биз эса бунга эришдик. Тажрибамиз унчалик мурракаб эмас, ҳатто оддий, четдан қараган кишига бироз анъанавий туюляпти. Гўё биз инсонни хўрлаётгандек, оёқости қилаётгандек бўламиз. Лекин, менимча, энг улуғ инсонпарварлик унинг касалига қайси йўл билан бўлса ҳам даво топишдир. Биз инсонпарварлик тўғрисида сафсата сотмаймиз, аксинча, уни амалда қиламиз...

Профессор яна бир пас жим қолди. У худди тансиқ овқатни мақтаётгандек ёки унинг хуштаъмлигини ҳис қилиш учун овқат ҳазм бўлишини кутиб тургандек, айтган гаплари бизда қандай ҳазм бўлаётганини билиш учун гапдан тўхтагани, гўё.

— Калтаклаш тиббиётда ҳаммиша қораланган,— давом этди яна у.— Бироқ биз бу ишни азбаройи инсоннинг соғлиги ва истиқболи учун қилаётганимиз сабабли ҳам бизнинг муолажа хайрлидир. Сўнги тажрибаларимиз кўрсатяптики, жисмдаги қон ва асаб ҳаракатини тартибга солиш учун калтаклаш

касалликни тузатишнинг зарур омилларидан бири бўлиб қолиш эҳтимоли бор. Бизнингча, бу тажрибанинг келажоғи анча мунозарали, бироқ порлоқ бўлса керак, агар мана бу касалнинг,— бир санитар билан турган ёшгина йигитни кўрсатди у,— баданини кўздан кечирсаларингиз, пўрсилдоқ-пўрсилдоқ хивич зарбини кўрасизлар,— шундай деб йигитнинг кўйлагини кўтариб, қавариқ елкасини бизга кўрсатди. Йигит яна калтаклайди деб ўйлади шекилли, кўллари билан бўйинни тўсиб олди ва ер остидан профессорга чўчиб назар ташлади; унинг елкаси моматалоқ бўлиб кетган, енгил, ингичка хивичнинг ўрни чизиқ-чизиқ бўлиб шилиниб қолган, кўқариб турган жойлари пўрсайиб-пўрсайиб шишиб чиққан, хивчин терини тиғдай кесиб ташлаган ва елка яра-чақага тўлганди; яра тузалмай яна устидан савалашган чоғи, яраларнинг атрофини бир қатор шиш ўраб олганди.— Кўриб турганларингдек, бу касалга нисбатан савалаш тажрибаси қўлланган ва бу ўз самарасини бермоқда, касалда бирдан ижобий ўзгариш пайдо бўлди. Илгари у қанча урманг, на калтак зарбини, на жон оғриғини сезарди. Унинг руҳи танасидан ташқарида юргандай парво ҳам қилмасди. Бироқ кўряпсизларки, унда ҳатто сезги ҳам пайдо бўлмоқда, у оғриқни олдиндан сезиб, шунга тайёрланыпти. Бизнингча, унинг ақли яна танасига аста-секин қайтиб кирмоқда ва у тузала бошлади. Касални бу ҳолатга келтириш учун аввалига кунига икки марта, сўнг у дош беролмагач, бир марта, ҳозир кунора савалаб турилибди. Шуниси муҳимки, савалаш муолажасини жиддий йўлга қўйиш зарур. Бунинг учун даволовчининг аниқ иш режаси ва касаллик ҳақида аниқ хулосаси талаб қилинади. Сўнг хивчинга ҳам эътибор бериш керак. Хивчин эгилювчан, текканда терини кесиб ташлайдиган, касалнинг қулоғи ҳам ўрганиши учун ҳавода виз-виз товуш ҳосил қилиб турадиган бўлиши зарур. Чунки бу шовқин муолажанинг иккинчи босқичида жуда ҳам иш беради. Муолажа изчил, узлуксиз давом эттирилади. Аввалига касал ҳеч нарсани сезмай, тиржайиб, ҳиринглаб туради. Уч кунлардан сўнг у кулишдан тўхтаб, бирдан жиддий бўлиб қолади — унинг руҳидаги лоқайдлик сўна бошлади, хаёли сал тиниқлашади, ўн кунлардан сўнг у калтакни кўрса елкасини ушлайдиган, ўзини олиб

қочадиган бўлади, сўнг ҳар хивчин тушганда додлай бошлайди, бу яхши аломат: ниҳоят у одамий хусусиятларини қайтариб олаётган бўлади. Хивчинни кўрганда дағдағ қалтирайди, охир оқибатда хивчиннинг тагига ўзи елкасини тутиб келадиган бўлади, мана шу ҳолат жуда муҳим, чунки ақл касаллик устидан ғолиб чиқади. Биз ғолиб чиқишга мажбур қиламиз. Бунга мунтазам муолажа туфайли эришилади. Севалашнинг турли йўллари бор, бироқ барча саваловчи асбоблар хивчин каби эгилувчан ва ингичка бўлмоғи керак, чунки баданда жиддий жароҳат пайдо бўлмаслиги шарт. Инсоннинг қадр-қиммати бизда юксак қадрланади, биз уни ҳеч қачон майиб қиладиган даражада саваламаймиз! Агар касал биринчи калтаклашга дош беролмаса унда бир неча кун сабр қиламиз, сўнг яна бошидан бошлаймиз, агар яна чидолмаса яна озроқ кутилади. Савалашни кунма-кун ошириб бориш даволашда катта аҳамиятга эга. Ана шунга қараб кўпинча касал тез ёки секин тузалиши мумкин. Савалашнинг бир неча йўли бор деб бошда айтдим. Хивчиннинг учи билан савалаш бор, биз буни «енгил савалаш» деб атаймиз, унда хивчиннинг учигина касалнинг баданига тегади, шарт-шарт кесиб ташлайди. Бу савалаш даврида оғриқдан кўра касални қон безовта қилади. Хивчиннинг учи тилиб юборган жароҳатлардан қон тинмай оқиб туради, гоҳида баданининг ранги қанақа эканлигини билиб бўлмай қолади. Хивчиннинг учи бир маромда баданга тегиб туриши шарт, зарб ҳам бир хил бўлиши керак. Қонни кўриб, даволашни тўхтатиш ярамайди, йўқса касаллик янада чўзилиб кетади, қонга ҳам, баданнинг кўкариб кетганига ҳам қарамай муолажани давом эттириш зарур, бу ҳам касалнинг баданида сезиш қобилиятини пайдо қилади, уни муолажага тайёрлайди, биз баъзан бу даврни «тайёрлаш даври» деб ҳам атаймиз. Тайёрлаш даври ҳар касалда ҳар хил кечади, шу сабабли савалаш ҳам ҳар бир касалнинг ўзидан келиб чиқиб жорий этилади. Тайёрлаш даври деярли ҳамма касалда енгил ўтади, ҳушдан кетишлар, дод-войлар деярли бўлмайди. Касал бу даврда ўзининг «озод дунёси»да бемалол яшайверади. Сўнг касал икки кун дам олади, у махсус, атайлаб музлатилган ва зах хоналарда сақланади: бу шунинг учун керакки, унинг яралари газак олиши, боши

айланиши, заҳарланиши зарур — бу муолажанинг шартларидан бериридир. Газак олган яра касалнинг баданида оз-моз оғриқ, сезги уйғотади, унинг хаёлидаги шарпаларни оз бўлса ҳам қувади. Мана шу пайтдан калтаклашнинг иккинчи даври бошланади. Йиринглаб, шишган яралар яна хивчиннинг учи билан саваланади, қизариб, кўкариб турган яралар энди касалда чинакам оғриқ пайдо қилади, аввалига у тайёрлаш давридаги каби тиржайиб туради-ю, бироқ газак олган ярага теккан хивчин унинг жонижонидан ўтиб кетади. У ўзини бардам тутиш учун кўзини юмиб олади. Баъзан оқ уради, баъзан жуда терлаб, ҳолдан тояди, баъзи касаллар эса токи учинчи босқичгача оғриқни сезмай кулиб тураверишади. Иккинчи босқичда савалаш яралар шилиниб, терининг қип-қизил гўшти чиқиб қолгунча давом эттирилади. Сўнг олдинги хонада яна уч кун сақланади, яралар обдон газак олиши, йиринглаши ва баданни қалтироқ босиши кутилади. Учинчи давр касал учун энг оғир давр, бу даврда у ҳушдан кетиши мумкин, лекин савалашдан тўхтамаслик керак. Бу даврда касал фарёд қилади, ялинади, унинг хаёлидаги севимли «озод дунёси» аста-секин парчалана бошлайди, бизнинг хивчинлар уни парчалаб ташлайди. Унинг ўрнига бутун вужудини оғриқ, хивчиннинг қулоғи остида таҳдидли виз-виз этган товуши эгаллайди. У ўзининг «дунё»сидан шу тахлит сиз билан биз яшаётган мана шу фаройиб дунёга туша бошлайди. Тўртинчи босқичда эса у «озод дунё»сидан бутунлай воз кечади, у энди кечасию кундузи қандай қилиб хивчин зарбига чидашни, қандай қилиб, ақалли битта бўлса ҳам хивчин зарбидан қутулиб қолишни ўйлаб чиқади, ўзича бунинг турли режаларини тузади, йўлларини излайди. Хивчинчини чалғитиш учун унга қандай қизиқарли гаплар айтсам ёки қандай қилиб кўнглини олсам деб эртаю кеч ўйлаб юради. Мана, ўзингиз ҳам куляпсиз. Тўғри, касалнинг бу орзуси энди олдингилари каби хомхаёл эмас, бу бизнинг мураккаб ва саодатманд дунёмизга хос бўлган, сиз билан бизнинг орзуларимиз каби ўта ҳаётий орзу. Бешинчи давр касални шунчаки ҳушёр қилиш мақсадида ўтказилади, бора-бора касалнинг ўзи калтакка ўрганиб қолади, худди кашандалардай унга ҳам калтак тез-тез хумор қилиб туради, шунинг учун тузалиб кетганидан сўнг ҳам

касални маълум пайтгача калтаклаб туриш маслаҳат берилади, масалан, беш-олти йил. Яна бир нарсани унутмаслик зарур: калтаклаш ва хивчин ишлатиш ҳамманинг қўлидан келмайди. Биз махсус хивчин ишлатишни ўргатадиган курслар очганмиз, тўғри, ҳозир бу курсни кенгайтиришга бизда маблағ йўқ, лекин бу курсни битирганлар хивчинни ишлатишнинг устаси фаранглари бўлиб етишади, муолажанинг натижаси кўп жиҳатдан хивчинни қандай ишлатишга боғлиқ. Мана, қаршингизда касалхонамизнинг энг тажрибали хивчинчиси турибди. Шундай дея профессор бизга санитарлардан бирини кўрсатди.— Биз «калтакчи» қўпол сўз бўлгани учун буларни «хивчинчи» деб атаймиз. Шусиз ҳам кўнлар бизнинг калтак ишлатиш услубимизга қарши. Бу хивчинчи ўнга яқин касални даволашда фаол иштирок этди, энди бу ҳам ҳаётини хивчинсиз ва касалсиз тасаввур қилолмайди. У ўз ишининг шайдоси, савалашни ҳам иштиёқ билан, қиёмига келтириб бажаради, унга қўл учиде бажариш ёки қалбакилик қилиш деган нарсаси ёт. У ҳатто ҳеч қачон саноқдан ҳам адашмайди, баъзида ҳафталаб хивчинлашдан бўшамайди. Касалларни ғоят севганидан ва уларнинг тезроқ тузалиб кетиши тарафдори бўлганидан, буни астойдил истаганидан, азаматлар чарчашу ҳоришни билмайди. Баъзи оғзи бўш кимсалар буларни шафқатсиз деб гап тарқатишади, аслида булардан меҳрибон ва кўнгличан одамлар йўқ. Келажакда шифохонамизда бундай тажрибали «хивчинчи»ларни яна ҳам кўпайтириш режасини тузаямиз, зеро, бизнинг шифохонага талаб ҳам йилдан-йилга ортиб бормоқда...

— Тажрибаларингизни кенгроқ қўллашга нималар халақит беряпти? Наҳотки бошқалар бу ютуқларингиздан беҳабар бўлса? — сўрадик биз профессорнинг гапларидан бир оз ҳаяжонга тушиб.

— Кўп нарса,— деди маърузаси бизга таъсир қилганидан ва бизнинг қизиқа бошлаганимиздан жонланиб кетган профессор, у миқтигина бесаранжом ва афтидан содда одам эди. (Ўзининг тажрибаларини кўпдан буён кимгадир гапириб бериш иштиёқиде юрган-у, лекин ҳеч ким унинг узундан-узун изоҳларига тоб беролмай гапини эшитмаёқ жўнаб қолган ва шундай пайтда биз келиб қолиб, профессор ҳаммасини биратўла гапириб ташламоқчиға ўхшарди).— Аввало маблағ кам, кейин имкониятлари-

миз тор. Иншоотимиз кенгайиб боряпти, бироқ савалаш босқичларида касални сақлайдиган, тагида музхона ўрнатилган махсус хоналарга жуда муҳтожмиз. Бизда бундай хоналар кам. Шунингдек, ҳамма ҳам бизнинг тажрибаларимизни қўллаб-қувватлаётгани йўқ: кўплар, бошқалар нима дейишаркин, хориждагилар бизни масҳара қилишмасмикан, деб истиҳола қилиб туришибди, баъзилар эса бутунлай қарши. Улар асли ҳамиша янгиликка қарши бўлиб келишган, эскича, сийқаси чиққан усулларда ишлаб, ўрганиб қолишган, шу сабабли бирор янги ғоя туғилса, уни жон-жаҳдлари билан йўқ қилишга киришадилар. Кўриб турганларингиздек, биз ҳатто касалларнинг кийимини ҳам ювиб ололмаепмиз. Одам етишмайди. Улар шу кийимларини токи касалхонадан чиқиб кетгунларича кийиб юрадилар, мана қаранг,— у ёш йигитнинг дўлва-дўлва бўлиб кетган, қон ва доғ босган исқирт кўйлагини кўрсатди,— биз шу ҳолича уни шифохонадан чиқариб юборишга мажбурмиз. Хизматчиларимизнинг иш ҳақи жуда оз. Тажрибани кенгроқ жорий этиш учун хивчинчилар тайёрлайдиган курсларнинг сонини ҳам кўпайтириш муаммо бўлиб турибди.

Профессор ҳозир ўша — ўзига кенгроқ йўл бермаётганлардан жуда қаттиқ хафа бўлиб бизга «бу ҳолатда ишлаб бўладими?» дегандек маънодор қаради; у улўф одамларга хос виқор билан бизга хаёлчан ва ҳорғин кўзларини тикиб турарди, биз бу ўткир нигоҳ олдида бир оз довдираб қолдик.

— Касал сизларга кейинчалик эҳтиёж сезмайдами? — сўрадик биз профессорнинг таъқибли нигоҳидан қутулиш учун, эрта-индин чиқиб кетиши керак бўлган касалга ишора қилиб.— Балким шифохонадан чиққач, яна қутқут касалига йўлиқар.— Соғайиши балким вақтинчадир?

— Айрим ҳолларни истисно қилганда, касал биз билан қайта учрашмасликка ҳаракат қилади,— деди профессор сирли қилиб.— У бизни ўзининг даволаш усули тобора қизиқтираётганидан жуда хурсанд эди, ҳар бир саволимизга бажонидил жавоб берар ва ҳеч бир нарсани эътибордан қочирмасликка тиришарди. У биздан кўзларини олиб, касалларга тикди.— У бу ердаги муолажани умр бўйи унутолмайди, шу сабабли кўп ҳолларда унда тутқаноқ содир бўлиши ботиний ўтиб кетади. У аввалгидай

хаёлига эрк беролмайди, фитнесчи хаёл уни аврай олмайди. Биз уларни назорат қилиб тураемиз, агар касаллик аломатлари сезилса, дарҳол олдини оламиз: кўпроқ тинчлантирувчи усулларни қўллаемиз ва касал шифохонага келмаёқ тузалиб кетади. Мабодо у яна шифохонамизга тушса биз муолажа мuddатини аввалгига нисбатан бир оз чўзиб, савалашни изчиллаштираемиз, бу гал хивчин эмас, бошқа бирон йўғнороғидан, масалан, қамчидан фойдаланишга тўғри келади, қамчиннинг учига тишли тунука ўрнатаемиз. Тўғри, бахтга қарши иккинчи галдагисида қамчиннинг тагидан қайтиб тура олмайдиганлари ҳам бўлиб туради. Камданкам ҳоллардагина. Бу учун бизнинг шифохона айбдор эмас, аксинча, касалнинг ўзи айбдор бўлади. Аксарият бирор жойи салмайиб бўлса ҳам,— бу, албатта, бизнинг мақсадимиз эмас, лекин начора шундай қилишга мажбурмиз,— соғайиб чиқиб кетишади ва бошқа бизга эҳтиёж сезмайди.

— Учинчи бор-чи?.. — беҳосдан сўрадик биз.

— Бизга учинчи марта ташриф буюришмайди,— деди виқор билан профессор.— Кўпгина шифохоналардан биз шу жиҳатимиз билан фарқ қилаемиз. Учинчи марта бизнинг шифохонага қайтиб келиш ҳодисаси ҳали бўлмаган, демак, биз бу соҳада ҳам олдинлаб кетганмиз. Агар киши учинчи марта даволанишга эҳтиёж сезса, бу оламшумул гап-ку, шундай эмасми?

— Муолажа савалаш билан тўхтайдими? Бу негадир ғалати. Наҳотки бошқа ҳеч бир дори-дармон ишлатилмас?

— Асло, асло, муолажа тўхтамайди,— деди профессор кичкинагина тепакал бошини чайқаб.— Биз ҳам тиббиёт фанининг барча ютуқларидан унумли фойдаланамиз. Дори ҳам, укол ҳам қилинади. Савалаш фақат танани кераксиз хаёллардан қутқаради, мия фаолиятини тана билан мувофиқлаштиради, мия энди бўлмағур васвасадан халос бўлади. Лекин ҳали бу буткул тузалди деган гап эмас. Мана бу касал,— у ёш йигитни кўрсатди,— анча соғайиб, хаёлий дунёсидан энди сиз билан биз яшаётган дунёга қайтиб тушган бўлса ҳам, бироқ ҳали мия фаолиятида нуқсон бор. У ердаги шарпалар вақтинча пусиб турибди, хивчин ва оғриқ уларни ҳозирча мия пўстлогининг ички қосмига ҳайдаб чиқарган, у ҳар қандай

маҳал яна тажовуз қилиб қолиши мумкин. Бу ўта хавфли, бунинг олдини олиш зарур. Энди касалга савалаш кор қилмайди. Биз савалашдан сўнг босқичма-босқич тиббий муолажага ўтаемиз, айна пайтда тажрибаларимизнинг учинчи босқичига ўтаемиз: бош миёга махсус аппарат орқали (бу аппаратни менинг ўзим ихтиро қилдим) касалнинг савалаш жараёнидаги фарёди ёзилган шовқин юборилади, фарёд ва ингроқ ўзиники бўлиши шарт, чунки беморнинг ўз ингроғи миёсига тез сингади; шовқин миёнинг қоринча ва бўшлиқларини буткул қоплаб олади, касал бир неча кунгача бу шовқин таъсирида атрофдаги оламдан узилади ва бошини чангаллаганча ана шу шовқиндан қутулиш учун хона бўйлаб зир югуриб юради, албатта, беҳуда югуради, чунки аппарат қулоқларга шундай усталик билан ўрнатилганки, уни фақат қўйган кишигина олиб ташлаши мумкин.

Шовқин миёнинг барча катакчаларига аста-секин сингиша боради, охир оқибат уни ҳеч нарса билан бу мия қобикларидан ҳайдаб чиқариб бўлмай қолади, энди бу миёга шарпа ёки қутқу хавф солиши мумкин эмас. Чунки қутқу ёки васвасага бу мия катакчаларида жой қолмайди: шовқин миёни ҳар қандай руҳий хавфдан сақлаб, унга ҳар дақиқада бизнинг муолажамизни эслатиб туради. Шовқин сингишган миё ҳамиша тоза ва соғлом бўлади, унга зўриқишга асло ҳожат қолмайди. Муолажа, демак, юз фоиз ўзини оқлайди. Шовқин юбориш икки ҳафтагача чўзилади, уни амалга ошириш учун ҳам махсус маҳорат талаб қилинади. Негаки, шовқинни кўзланган катакка ҳеч бир адашмай йўналтириш зарур. Агар масофада адашилса, касал бутунлай фалаж бўлиб қолиши мумкин. Шовқин юборилар экан, касал чинқириб юборади, унинг қўл оёғи маҳкам боғлаб қўйилади, бир хил тўлқинда шовқин изма-из йўналтирилади ва босим ҳам аста-секин ошириб борилади, касалнинг фарёди ҳам кучаяди. Бироқ бунга парво қилмаслик керак. Шовқин миёга лойқа каби секин чўқади. Касалнинг бутун вужуди тутқаноқ тутгандек қаптиради. Томирлари кўкариб кетади, пешонасидаги ажин кўпаяди, аммо бора-бора тинчиб, оғриқни сезмай қолади. Ана шу пайтдан жуда унумли фойдаланиш керак, иложи борича миёнинг марказий қисмига шовқин юбориб қолиш зарур. Уч-тўрт кун ўтгач, касал-

нинг мияси суратга олиниб, унинг ҳаракатчан қисмига яна шовқин юборилади. Бу усул ўта зийраклик ва ўқимишлиликни талаб қилади. Шовқин муолажаси тугагач, касалга икки ҳафтача ором берилади. Ана шу даврда у мутлақо тузалади, миянинг фитна тарқатадиган қисми батамом шовқинга тўлади. Ингроқ ва фарёдлар энди ҳар бир ҳужайрада садо бериб туради, бутун вужудига тарқайди, тана ва юракдаги алоқа беихтиёр мана шу шовқинга бўйсунди, шовқин қон томирларида ҳам оқади, ана шу лаҳзалар касал учун энг саодатли дамлар, у қутқу ва васвасадан бутунлай қутулади, ҳаёт кўзига гўзал ва маъноли кўриниб қолади. Онадан қайта туғилгандек энгил тортади, кераксиз «юк» ва «зўрланиш»лардан халос бўлади; шовқин унинг хотирасини ва олдинги ҳаётига боғлиқ кўпгина ҳаяжонли воқеаларни буткул ўчириб ташлайди, ёқимтой ва ўта боодоб одамга айланади. Ҳатто астойдил тарбияласангиз ҳам бундай ютуққа эришолмайсиз. Бу хил одамлар ҳеч қачон ортиқча нарсаларни ўйлашмайди, ўзига юклатилган вазифани сиз ўйлагандан ҳам аъло даражада бажаради, муттаҳамлик ёки қаллоблик қилишга ҳожат ҳам сезмайди. У энг юксак тарбия кўрган кишилар билан одоб борасида рақобатлаша олади. Биз ҳозиргача қилган тажрибаларимизни умумлаштириб, шундай хулосага келдик: одам миясининг анчагина қисми киши учун нокарак сигналлар билан тўла, унинг киши учун зарурати йўқ, аксинча, миянинг бу қисми кишини тез толиқтириб, хаёлпараст қилиб қўйиши мумкин. Одам учун хавфли бўлган, қутқу кўзғайдиган фикрларни мана шу қисм ишлаб чиқаради. Фитначи хаёл мана шу қисмда туғилади. Биз бундай хаёлларни ва кишига манфаат бағишламайдиган эҳтиросни нозарур деб биламиз. Шу хулосадан келиб чиқиб, одамнинг қутқут касалига йўлиқшини кутиб турмай, болалигидаёқ миянинг ана шу қисмини жонсизлантириш ёки бўлмаса бизнинг усулда мияни аниқ режага бўйсундириш керак. Бу қисм киши бошига кўп балолар олиб келиши мумкин. Биз ушбу фикрларимизни яқин орада министрликнинг махсус мажлисига қўймоқчимиз. Чунки қутқут касалига ҳамма йўлиқши мумкин, айниқса, бизнинг асаб билан ишлашни талаб қиладиган давримизда...

Хуллас, касал шовқин муолажа-

сидан сўнг ўзини яхши ҳис қила бошлайди, иштаҳаси очилади, ҳушмуомала бўлиб қолади. Мана бу учинчи касалимиз эрта-индин шифохона билан хайрлашадиган фахрий касал. Биз шифохонамиздан ким тузалиб чиқиб кетса, уни фахрий аъзоликка қабул қиламиз: у бундан сўнг бизнинг шифохонадаги барча имтиёзлардан фойдалана олади. У ҳозир отдек соғ. Эт битиб, яраларининг ўрни билинмай кетди. Мана,— профессор шундай дея учинчи — бурчакдаги касалнинг қорнига нуқди. Касал унга жавобан қуллуқ қилди ва юзида ўта бўйсунувчанлик ифодаси акс этиб жилмайиб қўйди.— Қорин ҳам қўя бошлади. Уни ҳозир ошқозонидан бошқа нарсалар унчалик қизиқтирмайди. Илгари уни касал безовта қилса, энди овқат кўпроқ ўйлантиради. Бу яхши аломат. Сизлар биласизларки, соғ одамгина қорнининг ғамини ейди. Аммо кўриб турганларингдек, жуда серилтифот, ҳар бир ҳаракатингизга қуллуқ билан жавоб беради. Мана шуниси бироз ошиб кетган, баъзан ҳаддан ортиқ илтифот қилиб қолади. Лекин бу мутлақо зарарсиз. Аксинча, бу юксак маданиятли кишиларга хос бўлган фазилат, бизнинг шифохона ўзига хос тарбия мактабини ҳам ўтайди. Биз касалнинг табиатини мутлақо ўзгартирамиз. Илгари, ҳатто касалга йўлиқмасдан олдинлари ҳам бўлмаган хислату фазилат бизнинг муолажамиздан сўнг касалнинг феъл-атворида пайдо бўлади. Яъни у яхши томонга ўзгаради, у бирдан олий фазилатлар эгаси бўлиб қолади, ҳали ҳеч қайси мактаб бу ютуққа эришмаган. Биз киши табиати ўзгармасдир деган азалий қарашларни мутлақо йўққа чиқардик. Илм кишининг ҳаётини эмас, унинг табиатини ҳам ўзгартаришга қодир экан. Касалнинг соғайиш жараёни тўғрисида биз шифохонамиз ходимлари билан икки жилдди мулоҳазаларимиз баён қилинган қўлланма тайёрлаганмиз. Бу қўлланма тез кунларда ўқувчилар қўлига тегади. Ана шунда бизнинг усулимиз фоят илмий ва инсоннинг саломатлиги йўлида қилинган энг улғу ишлардан бири эканлигига бизнинг ғанимлар ҳам амин бўлишадилар.

Профессор касалнинг қандай соғайганини кўрсатиш учун унинг соғлом ва эт қўя бошлаган қорнини кўрсатди. Сўнг хивчин излари билинмай кетган, териси семиз ва ялтироқ елкасини очди. Бунга жавобан касал дарров қуллуқ қилди.

Профессор эса бизга қараб маъноли табассум билан кулиб қўйди. У ўз ишидан жуда мамнунга ўхшар ва бизга ўзининг шифохонаси тўғрисида кўпроқ нарсалар гапириб бергиси келарди. Шунинг учун яна нима тўғрисида гапирсам экан, дегандек, атрофини зимдан кузата бошлади. Барзанги эса бизга ва тинмай бидирлаётган профессорга таҳдид ва шубҳа билан тикилиб турарди. Ким билади, балким у бизни, профессор айтмоқчи «озод дунё»сига бостириб кирган босқинчи деб ёки мени «эзиб-янчаётган зўравонлар» деб ўйлагандир. Аслини олганда касалларнинг ичида фақат ўшагина жуда бесаранжом эди, уни яна темир ўтиргичга қўшиб боғлаб ташлаган, унинг барзангилиги ва жунун-ваш қиёфаси бизга кўзларини бургутлар чўқиб олаётган пайтдаги Прометейни эслатарди, қолган икки касал унга нисбатан хотиржам эдилар, ёш йигит яна мени уришмасмикин деган хавотирда гоҳ-гоҳ ён-верига ва санитарларга ҳадиксираб назар ташларди, учинчи касал тўзиб қолган кўйлаги билан беўхшов дўмпайиб турган қорнини ёпмоқчи бўлиб беҳуда уринар ва ўзига қараган одамга дарҳол қуллуқ қилиб қўярди. Деразада қуёшнинг сўлғин шуълалари ўйноқларди. Барзанги икки-уч марта қўлидаги занжирларни узиб ташламоқчидек чираниб тортилди, чиранганда кўзлари лўқ бўлиб, юзи кўкариб кетди, занжирни узолмагач, у узоқ пишнаб ўтирди. Унинг қиёфасида ва жунун ўйнаган кўзларида ростдан ҳам қандайдир тажовуз яширинган эди. Агар унинг қўллари бўш қолса, бизларга ҳам ташланиб қолиши муқаррар, деб ўйладик биз, унинг боғлиқ қўлларига қараб. Айни маҳалда унинг бандилигидан хурсанд эканимизни яширгимиз ҳам келмади. Узимизни унинг олдида эркин ва эътиборли ҳис қила бошладик. Бирдан ҳамма нарсани бузиб, ўрнига хаёлидаги дунёнинг қонун-қоидаларини жорий қилмоқчи бўлган одамнинг чўғдай кўзлари, унинг атрофдаги одамлар учун ўта хавфли бўлган касали, шафқатсизлик билан қисилиб турган муштарлари бизни бироз ташвишга солиб турарди. Шу билан бирга биз профессорнинг пухта одам эканлигига ҳам, касалнинг қўлидаги занжир ҳеч қачон узилиб, бизга ташланиб қолмаслигига ҳам амин эдик. Профессорнинг гапларидан биз шуни англагандик.

Биз дам-бадам ўзига «озод дунё» яратмоқчи бўлган, қўллари

боғлиқ бу «исёнкор»га истехзо билан тикилиб қўярдик. Ахир анови қуллуқ қилиб турган хушмуомала ва боодоб киши билан бу жазавали жунунбашара барзанги ўртасида ер билан осмонча фарқ бор эди-да. Биз иккаласини обдон қиёслаб бўлгачгина профессорнинг тажрибалари ниҳоятда оламшумул воқеа эканлигини англай бошладик. Бу беҳад катта ютуқ, ўйладик биз ичимизда. Профессор эса бизга яна нимадир гапириб бериш иштиёқида эди, зеро бундай ютуқ билан қанчалик мақтанса ва жар солинса арзирди.

Узининг гапларига жуда қизиқсиниб қулоқ солаётганимиз унга жуда ёқиб қолган, шифохонаси ҳақида яна ниманидир гапириб бериш ёки кўрсатиш билан бизга миннатдорчилик билдирмоқчиға ўшарди.

Профессор гапларим унча ишонарли бўлмади деб ўйлади, шекилли, бизни савалаш муолажаси бораётган хоналарга бошлади. Узун даҳлиздан айланиб, хирагина ёритилган ертўлага тушди.

— Биз ташқаридагиларни безовта қилмаслик учун муолажани мана шу ертўлада ўтказамиз. Бу ер айни муддао: зах, тор, айни пайтда яра айниши учун ҳавоси қулай, эшикларга зирҳ қопланган. Мана, эътибор беринг, бу эшикдан бирон сас ҳам ташқарига чиқмаяпти, бу ўқоридагиларнинг хотиржам ишлашларига имкон беради. Бироқ ичкарига кирсак касалларнинг доду фарёдини эшитамиз. Фарёд эшитилса, билингки, иш кетяпти, шифохонанадигилар берилиб ишляяпти, ўз бурчаларини чин юракдан адо этишляпти...

У шундай дея пиллапоя сўнгидаги темир қопламали эшикни очди ва бизни ичкарига таклиф қилди. Қулоғимизга бирдан ғалати ва бўғиқ фарёдлар эшитила бошлади: товушларнинг кўплиги ва сервахмлигидан биз жимгина ўрмондан юриб бориб, қиёмат бошланган ялангга чиқиб қолгандай ҳис этдик ўзимизни. Бироқ профессор бизни торгина даҳлиз бўйлаб, товушлар томон хотиржам қиёфада бошлаб борарди, узун даҳлизнинг икки томонида хоналар бўлиб, улардан фарёдлар ва шувиллаган товушлар, баъзан телбавор дағдағали сўкинишлар эшитиларди. Профессор даҳлиз бўйлаб бориб, ўнг тарафдаги зич эшикни силтаб очди ва бизни ичкарига ундади.

Хонада махсус таёрланган ўриндиққа ётқизилган, елкасининг қипқизил эти чиқиб қолган қўл-оёғи

боғлиқ касални барваста, ярим белигача ечинган санитар-хивчинчилик ҳолда саваларди. Унинг бадани ва юзи жиққа терга ботган, мушаклари бўртиб, уни яна ҳам ваҳимали қилиб кўрсатарди. У бизни кўриб, савашдан тўхтади ва профессорга савол назари билан тикилди: у афтидан ертўлада бегона одамларни кўриб, бироз ажабланганди. Профессор унга давом этавер, дегандек ишора қилди ва ўзи бизга ўгирилиб:— Сизлар хивчиннинг учига ва касалнинг юзига эътибор берингизлар,— деди.— Боя айтганимдай ҳар хивчин тушганда, касал тобора яхши томонга ўзгариб бораётганини сезишларингиз мумкин.

Биз хивчинчига, сўнг ҳавони визиллаб кесиб ўтган хивчиннинг учига қарадик. Хивчиннинг учи касалнинг шусиз ҳам қавариб қолган елкасини кесиб ўтди, касал ингради; хивчиннинг изида халқоб қон пайдо бўлди ва у секин қўлтиққа оқиб туша бошлади, аммо хивчин иккинчи бор унинг йўлига тушди ва қон оқишини тўхтатиб қўйди, касал олдингидан қаттиқроқ инграб юборди, умуман, унинг елкасида соғ жой қолмаган, хивчинчи бутун елкани моматалоқ қилиб бўлгач, энди савалашни қайтадан бошламоқда эди, профессор айтганидай, у ҳақиқатан ҳам жуда уста эди; хивчиннинг учи тегиб, кесиб юборган жароҳатлар ораси худди ўлчангандай икки эндан ошмасди, баданга жуда эътибор билан тўкилаётган ва алвон гул солинаётган кашта нуқси урган эди; касал инграб юборар экан, хивчинчининг кўзлари ёшланиб, йилтиллаб кетаётганини кўриб қолдик. Унинг юзида шафқатсиз бир кўникма билан мамнуният ифодаси қоришиб кетган, бошқа ҳолатда, бошқа бир жойда худди мана шу ҳолат инсонни таҳқирлашнинг энг тубан усули бўлиб кўринса-да, айнан шу ерда, биз турган ертўлада бу унчалик тубанлик бўлиб кўринмас, аксинча, унга хивчин жуда ярашар, унинг афти-ангорига, касалнинг юзидаги ўзгариш билан унинг кўзидаги шодлик ифодаси бир пайтнинг ўзида пайдо бўлишига қараб туриб, у айнан мана шу шифохона учун ёки айнан савалаш учун туғилган деб ўйлаш мумкин эди. У савалашнинг бутун ҳадисини олганди; хивчинни енгил, ҳеч бир зўриқмай мўлжаллига урарди. Елкани қиймақийма қилиб ташлаган хивчин визиллар экан, хивчинчи ана шу таҳдидли товушдан куч олаётгандай тани яйраб, ёшариб бораётган-

дай эди ва мушаклари яна ҳам бўртиб кетарди; биз профессорнинг баъзи хивчинчилар ўн соатлаб чарчоқ нималигини билмай ишлайди ва шунда ҳам улар эмас, касал тоб беролмагач, маълум кун тартибига бўйсунишга мажбур бўламиз, деганини эсладик. Хивчинчи ўз ишини қунт ва билим билан бажарарди: унинг савалаш касални сулайтириб ташлашга эмас, бутун баданда оғриқ кўзғашга, профессор айтганидек, касалнинг сезги ва хаёлини яна баданга қайтаришга муолажага мўлжалланган эди. Касални сулайтириш учун савалаш ваҳшийликдир, деганди профессор. Унинг баданида оғриқ кўзғатиб, унга шифо бахш этиш учун савалаш мутлақо бошқа нарса, бу хил савалашда касалнинг ҳеч жойи синмайди, майиб бўлмайди, бу фақат мияни ҳушёр қилади, уни ҳар хил керакисиз лоқайдликлардан тозалайди. Хивчинчи аввал елкадан пастга томон, сўнг пастдан елкага қараб, бир маромда, бир хил зарб билан, айнан аввалги жароҳатлар устидан саваларди. Ҳавони кесиб ўтаётган хивчин товуши ва ингроқ фақат хивчинчига эмас, профессорга ҳам лаззат бағишларди, афтидан, унинг юзида ҳам инграшдан сўнг худди энди ёриша бошлаган тонгги осмон сингари мамнунлик зоҳир бўлар, ҳар инграшга жавобан бу мамнунлик бутун юзини эгалларди.

Хивчинчи баъзан нафас ростлаш учун бир неча дақиқа савалашдан тўхтар экан, касал йиринги қотиб қолган юмуқ кўзларини очар ва тўғрисидаги ўзининг ингроғи ёзиб олинаётган ёзув аппаратиға, у қўйилган курсига тикилганча қотиб қоларди. Бироқ салдан сўнг елкасига келиб тушган хивчиндан кўзлари ярқ очилиб кетар ва у елкаси оша хивчинчига қарамоқчи бўлиб беҳуда уринар, беш-олти зарбдан сўнг лабларини тишлаганча кўзларини юмиб оларди. Ярқ этиб очилган кўзларида барзангининг кўзларидаги каби жунун ва телбалик чарақлаб кетар, томирлари қоқшолдай бўртиб чиқарди. Гўё унинг касали ҳар калтак тушганда ялт этиб очилаётган кўзларидан отилиб, ташқарига чиқиб кетаётгандай эди. Унинг мулойимлашгани ва ювош тортганиға қарамай савалашни давом эттирамиз, деганди профессор, чунки бу ювошлик ва ингроқлар алдамчидир, касал чинакам фарёд чексагина тузала бошлайди. Хонани зах, қон, тер ва яна қандайдир — афтидан, касал чиқарган бўлса керак, — қўланса

хид тутиб кетганди; хонада узоқ туролмадик, бўғилиб, безовта бўлаётганимизни кўрган профессор бизни ташқарига етаклади.

— Бошқа касалларни кўришга тоблари қалай? — сўради профессор биз яна ертўла даҳлизига қайтиб чиққач. Бутун даҳлизни фарёд ва хивчиннинг визиллаши тутганди, демак, муолажа кетяпти; санитарлар ишлаяпти, улар ҳақларини ётиб олаётганлари йўқ, деб ўйладик биз профессорга тақдир қилгандек. Биз бош чайқадик, шусиз ҳам шифохонада кўп қолиб кетган, мўлжалдаги вақтимиз аллақачон тугаган эди.

— Ихтиёрларинг, — деди профессор жилмайган кўйи. — Мен фақат сизлар зерикиб қолманглар, деб яна бирон хонага киритмоқчи эдим.

Биз узун, тош ётқизилган йўлак бўйлаб юриб бориб, пиллапоядан кўтарилиб бояги темир эшикдан ташқарига чиқиб олдик. Эшик ёпилиши билан овозлар худди сеҳрлангандек бирдан тинди: буёғида на сас, на товуш эшитиларди. Биз кунимиз беҳуда ўтмаганидан ва шундай улуғ одам билан танишганимиздан беҳад хурсанд эдик, атрофимиздан келишган ҳамширалар жилмайиб ўтишарди. Умуман, шифохона бизда яхши таассурот қолдирганди. Узун даҳлизда ботаётган қуёшнинг сўлғин нурлари тўшалиб ётар, лекин у бутун даҳлизни ёритишга энди ожизлик қилишини билгандай, секин-секин шифтга томон чекинмоқда эди.

Биз турли-туман ускуналар, қурилиш асбоблари, ҳандақлар билан тўлиб-тошган шифохона ҳовлисига чиққанимизда кўз олдимизда қават-қават қилиб, бир-бирига тиғиз қуриб ташланган ғоят кенг ва улкан иншоотларга кўзимиз тушди, баъзи узоқроқдаги биноларда қурилиш ҳали ҳам давом этар, кўтармаларнинг ғийқиллагани, қурувчиларнинг бақирик-чақириклари эшитиларди, шифохона сал бўлмаса нақ кичкина шаҳарчага айланган эди, биз киришда бу нарсаларга эътибор бермаган эдик, энди эса ҳар бир нарса профессор бошлаган улуғ ишдан даракчи бўлиб туюлар, ҳеч нарсани кўздан қочирмасликка тиришардик.

— Шифохонамизга талаб кўпайиб кетди, — деди профессор бизга иншоотлар оралаб борарканмиз. — Шунинг учун биноларимизни қуриб улгурмаяпмиз. Палапартишлик ва биноларнинг дағал кўриниши шундан. Бироқ кейинги тажрибаларда шуни аниқладикки,

касалнинг муолажасига бу дағаллик ижобий таъсир қиларкан. Биз ана шу нарсани ҳисобга олиб, биноларни иложи борича кўпол кўринишда қуряпмиз.

Ростдан ҳам бинолар дағал кўринишда қурилмоқда эди: кўплатиқ турган бочка, баъзилари ўрмалаётган қурт, баъзилари учишга тайёрланаётган кўнғиз шаклида эди; шифохона ҳовлиси янги қурилишдан кўра харобага айлантирилган шаҳарга кўпроқ ўхшарди. Бироқ профессор ана шу кўринишнинг касал руҳига ниҳоятда ижобий таъсир қилиши, у руҳ билан бу беваришта манзара ўртасида қандайдир уйғунлик борлиги тўғрисида тинмай гапирарди. Унинг гаплари бу харобага ўхшаш иншоотларга ажиб бир улуғворлик бахш этаётгандай, биноларнинг кўз олдимизда яна ҳам салобати ошиб борарди. Профессор ўта тартибли одам эди, у гапдан сира ҳам адашмасди, чунончи у бизга касаллик тарихи ва муолажа усулини тушунтирар экан, бирон марта ҳам тугилиб қолмаганди, ундан кейин биз у ҳар бир касалга ўз ўғли ёки яқин жигаридай жуда яхши муносабатда бўлишини ва уларнинг кўнглига озор бермасликка ҳаракат қилишини сезгандик. У кўп жиҳатдан қобилиятли ва эпчил эди, табиатида улуғ одамларга хос бўлган хусусиятлар мужассамлашиб кетганди. Унинг суқротона қиёфаси, миқти жуссали, одамга доимо илиқ ва синовчан тикилиб турадиган кўзлари яна ҳам улуғворроқ кўрсатарди. Биз шифохонада ўтказган мана шу озгина вақт ичида унга шайдо бўлиб қолган, гарчи буни ҳозир бир-биримиздан яширишга ҳаракат қилаётган бўлсак-да, юзимизда унга нисбатан маҳрамона бир ифода порлай бошлаган эди.

— Мана бу бинони, — деди профессор биз энди қурила бошлаган улкан иншоотнинг олдига келгач, — бизнинг муолажамиз ва муваффақиятимиз авлодларни ҳам доим ҳайратга солиб, бизнинг холис ва улуғ ниятимизни акс эттириб туриш учун бош мия шаклида қурмоқчимиз. Бу руҳий ҳолат бўлими бўлади. Касални унинг қаршисига олиб келиб, томоша қилдирамиз, сўнг худди касалнинг миясидаги каби нозарур қисмнинг чироғини ўчириб, қолган қисмини равшанлаштирамиз. Бу тажриба тахминан бир ҳафтагача давом этади, балким кўпроқдир, натижаси бино қурилиб бўлгач аниқ бўлади. Мана шу ҳолат касални муолажага тайёрлайди, у ҳам беихтиёр миянинг қолган қис-

ми билан алоқани сусайтиради, у билвосита бинога тақлид қила бошлайди. Бинонинг шуқуҳи ва салобати уни ром қилиб қўяди, шу тақлид таъсирида ҳеч бир ташқи кучсиз касал ўзини муолажага тайёрлайди, бу муолажани осонлаштиради.

Биз бинонинг улканлиги, баҳайбатлигига қараб ҳайратланиб турар, профессор эса унинг ҳар бир қаватида жойлашган ускуналарнинг вазифасини тушунтирар, унинг бутун вужуди ҳозир нурли истиқбол билан чулганган, гўё ўша олис қуёшнинг ёғдулари ҳалитдан унинг чеҳрасига тушаётгандек эди.

— Уйлайманки, бу ердан қутлуғ ниятлар билан чиқиб кетмоқдасизлар, — деди профессор, бизни шифохонанинг торгина панжарали дарвозасига кузатиб чиққач. — Ишни энди бошладик, катта муваффақиятлар арафасида турибмиз. Бизнинг шифохона давримизнинг энг нодир ва шавкатли воқеаси бўлиб қолади, башарият ҳали бизлардан кўп миннатдор бўлади.

Биз бу башоратга ҳеч шубҳа қилмай профессор билан самимий хайрлашдик, у то биз муюлишдан бурилиб кетганимизча изимиздан узоқ қўл силкиб қолди; биз ҳозир юзини кўрмасак-да, унинг ҳамон эҳтирос билан жилмайиб турганини ич-ичимизда сезиб турардик; биз ўтиб бораётган кимсасиз хиёбонда шамол тўзғоқ ҳазонларни тўдалаб юрарди. Минорадаги соат тўхтаб қолган, вақт қай маҳал бўлгани билинмасди, негадир осмондаги ҳайбатли булутларга қараб тезда жала қуйиб берса керак, бу оқшом жуда ҳам чиройли бўлиб кетади, деб ўйлаб борардик.

Ажр

«...Сен қўшиқ айт, Зубайда, ёниб ёниб қўшиқ айт—ўзинг кўрмаган бу дунёнинг ранглари ҳақида, офтоб нури, булоқ суви, дарахт гуллари, чечаклар ва қизғалдоқлар ҳақида қўшиқ айт; сен йиғлаб-йиғлаб хиргойи қил-у, бу қўшиқ мени мана шу тўқайдаги қоқи гулига, ҳечқурса ёвшонлардан бирига айлантирсин, мен сени кўриш ва муҳаббат билан бўлиш учун токи шу юлғунзорда қолиб кетай, сенинг оёқларинг тагига қовжираб тўкилай, майли, ғуборга айланиб сочларингга қўнай, фақат сенинг бўйинингдан уфураётган гул ҳидини

хидлаб турсам бўлди, сенинг бахту муҳаббат истаб титраб турган кўкракларингга боқиб турсам бўлди...

Мен сени овута олмайман, Зу-байда. Сени қушлар чуғури, қандай очилишини сен ҳали кўрмаган гуллар, сенинг шивирларинг каби ер юзига бодраб чиққан майсалар, сочларингни соғинган шабадалар, жимир-жимир ёғаётган ёмғир, тонгги шафақ овутсин...

О, нафақат сен, назаримда, яратган ҳам унутиб қўйган бу тўқайга қўёшининг бир парчаси синиб тушган, йўқ, йўқ, сени парвардигор юлдузлар ичидан топиб олган. Сенинг оғушинг офтобнинг ётоғига ўхшайди, баданингдан беҳишт ялпизининг бўйи келади, кўкрагингдан олма ҳиди анқиб туради...

Мен сенинг кўзларингга термулиб-термулиб ўтиргим келади, сенинг кўзларингдаги кўлга чўкким келади. Сен бу зулмат дунёда сакраб-сакраб ўйнаб юрган нурсан, бу тубанлик шоми чўккан дунёнинг бағрига тушиб турган ёғдулсан. Ҳали бу мудҳиш дунёга қувилмасдан олдин, чечаклар гул-гул очилган ва дарахту кўкатларга, ҳашароту ҳайвонларга ҳали исм қўйилмасдан бурун, ҳали ўлим ва ҳаётни касб қилиб олмасларидан олдин одамзотнинг фаришта бўлгани тўғрисида фалакнинг бир туйқус иқрорисан сен... Сен жамики тириклик ўлатдан қирилиб кетган, жамики ўсимлик қувраб-қовжираб қолган, қип-қизил бўлиб жизғанаги чиқиб ётган саҳрода, қарғиш теккан бу биёбонда очилган бир тўп нафармон гулсан.

Кўзларингда фаришталар чўмилган қора туннинг бир парчаси қолиб кетган, йўқ-йўқ, сенга шайдо бўлганларни ҳибс этиш учун фалак сенинг кўзларингда зиндон қурган. Лаънатга йўлиққан биёбондагиларни огоҳ этиш учун эса сенинг кўкракларингда бу дунёга бир жуфт машҳар кўнғироғини жўнатган, неларга қодирлигини кўрсинлар деб, сени — беҳишт гулини қабр устига қўйгандек бу олам остонасига ташлаб қўйган, йўқ, йўқ, борлиқ сенинг қаршингда чала туғилган гўдакдай хунук бўлиб қолишини билган фалак бу аянч дунёни кўрмасин дея сенинг кўзларингни боғлаб қўйган...»

...Атрофга сиёҳранг тун чўккан эди. Йўл дала узра олтин калавадек чўзилган — ҳаво дим ва тева-рак жизғанақ бўлиб куйиб ётарди, юлдузлар липиллай-липиллай сўнардилар — ҳаводан куйинди ҳиди

келар ва қоқ ўртасидан ёлғизоёқ йўл кесиб ўтган дала тутаб ётарди. Йўлда ялангоёқ кетаётган барваста гавдали одам тутуннинг аччиғидан ўпкаси узилаётгандек тез-тез ва пўк-пўк йўталарди. Унинг эғнида жуда оҳорли камзул осилиб турар, кўйлагининг зарҳал тугмалари сўнаётган юлдуз шуъласида ярқилаб кетарди. Унинг елкасида патак соқолли, беқасам чопон кийган, жиккаккина чол оёқларини осилтириб ўтирарди.

Кеч тушганига анча бўлганига қарамай, тупроқ иссиқ эди, барваста одам ҳансираб-ҳансираб, зўрға кетиб борарди.

— Эсингдами, — дерди чол ўғлининг ҳарсиллаб қолганига юраги ачишаётгандек ва атрофдаги мудҳиш сукунатдан чўчиётгандек шивирлаб, — ўн йилча олдин шу йўлни туш кўрган эдинг. Айнан шу йўлни. Уша тушни сен билан бир кечада мен ҳам кўрган эдим — ахир қонимиз бир-да! Ушандаёқ сенга раҳмим келган эди, ҳам бағрим манави даладай тутаб кетганди! Анали тепалик ҳам кирган эди, эсингдами, ўзинг ҳам бир ҳафтагача ўша тушни эслаб, хуфтон бўлиб юргандинг. Ҳар қалай, шу тушингни сотиб емагандирсан? Ё, уни ҳам бирон нарсага алмаштириб юбордингми? Йўл, дала, тун, ўкириклар, йиғи-сиғи — эсингдами?

— Эсимда, — хириллади ўғил, ҳаммаси эсимда...

— Ушанда мен ҳам бир неча кун ухлай олмаган эдим, бу йўлдан қандай ўтаркансан деб. У туш эмас, ёздиғ эди, ўша кечасиёқ сенинг пешонангга ёзиб қўйилганди. Мен шундан кўрқкан эдим. Сен ахир у пайтлари пешонангга ёзилгани шу деса кулар эдинг-да. Сизлар бу дунёдаги ҳамма нарсанинг оёғини осмондан қилиб ташладиларинг. Ҳамма нарса муаллақ бўлиб қолди. Қаёққа қарама, ёвуз ниятни кўрасан. Сизлар қилган ва қилаётган ишларни кўриб, одамзод ҳамон яшаб келаётганига ишонмай қоламан. Ахир сизларнинг кўнғилларингизда тирноқча эзгулик қолмаган бўлса, бошқа қандай хаёлга бориш мумкин. Олдинлари одамлар ишонишарди, яхши кунлар келишига, болаларига, қўшнисига, бир-бирига. Сизлар мана шу ишончини ўғирлаб қўйдиларинг. Энди одамлар ҳеч нарсага ишонмайди, ё тавба, ҳатто боласига ҳам. Орият, номус қолмади одамларда. Сизлар уларни иштон кийган ҳайвонга айлантирдиларинг. Қандай иснод! Тўрт кишига бошлиқ бўлиш

учун хотинини қўшиб қўйишдан ҳам тоймайди булар. Ҳаммаси сенга ўхшаганларнинг касофати. Ё гапим ёлғонми, а?!

Ўғил индамади — икки-уч марта ич-ичида инграб қўйди. Қаеридир чидаб бўлмас даражада оғриётгандек кўзларини юмиб очди. Пешонасидан оқиб тушган тердан кўзи ачишарди. Дармони қуриган, йиқилай-йиқилай деб кетиб борарди. Теварак-атрофга қулоқ битиб қоладиган даражада бир неча сониялик сукунат чўкди, гўё тун ҳам, тутаб ётган дала ҳам, гоҳ-гоҳида қайдандир эшитилиб қоладиган бўриникига ўхшаш увиллашлар ҳам ўғилнинг иқрорини эшитиш учун бир зум тин олгандай эди. Ҳар қандай савол ҳам жавобсиз қолмаслигини, эртами-кечми, барибир жавоб топилшини, фақат саволга жавоб бергани, уни ошқора тан олгани одамнинг юзи чидамаслигини, бироқ кўнғилнинг бир чеккасида бу саволдан алангаланган жавоб бутун юракни куйдириб туришини чол ҳам, ўғил ҳам сезар, шундай бўлса ҳам ўғил миқ этмас, гўё гапирса йиқилиб тушадигандай ҳансираб ва шип-шип этган товушдан бошқа сас чиқмасди ундан.

Сукунатни яна отанинг товуши бузди.

— Ҳеч нарса деёлмайсан! Қайси юз билай гапирасан?! Сендайлардан туғилмасларингдан олдин воз кечиш керак эди. Лекин, афсус, сизлар туғилдиларинг, униб-ўсдиларинг, сўнг униб-ўсган ерларингга тупурдиларинг, униб-ўстирган одамларни қийратдиларинг... Яна кўкракларингга муштлаб, «халқ-парвармиз», «одампарвармиз» деб даъво қилдиларинг...

— Бўлди... — ингради ўғил. — Бўлди... бас... қирқ йилдан бери шу бир гапни такрорлайсиз... Чарчаб кетдим. Бас!

— Мен-чи, мен чарчамадимми? — Чолнинг товуши зорланиб чиқди. — Менга осонми?!

— Ахир қирқ йил бўлди! Қирқ йилдан бери шу саволни такрорлайсиз... Қирқ йилдан бери шу гап, шу таъна! Адоғи борми бу йўлнинг?! Мен ҳам одамман ахир.

— Оз қолди. Жуда оз қолди. Елкангдан тушаману мен ўз йўлимга кетаман, сен ўз йўлингга... Бошқа қайтиб кўришмаймиз... Кўришмаганимиз ҳам тузук. Мен ўзим ўстирган теракнинг қандай ёнаётганини кўришни истамайман. Мен ўша, сен билан охирги марта юрган қоя остидаги ғорга кетаман, менинг у ерлардан бош олиб кети-

шим мумкин эмас, менинг қоним тўкилган у ерларга. Уша қоя эсингдами? Сен мени Бухородаги табибга кўрсатиш учун олиб чиққан эдинг, эсингдами?

— Эсимда! — хириллади ўғил. — Ҳаммаси эсимда! Нега бунча эзасиз?

— Хайрият, — деди чол, — ақалли шунга ҳам шукр. Ҳар қалай ўша кунни сотмабсан, шунга ҳам шукр. Ёки бу хотиранинг — ислиқи бир чолнинг ўлими тўғрисидаги хотиранинг ҳеч кимга кераги бўлмади-ми? Ёки сотишга, ўзингни ошкор этишга кўрқдингми?! Майли, шунга ҳам шукр, баъзан кўрқоқлик ҳам имонни асраб қолади. Майли, шукр...

Сиёҳранг тун қуюқлашиб борар эди. Тутун кўзни ачиштирар, димоғни куйдирар, ўғил тинмай йўталарди, теваракка пала-партиш ташланган яланг оёқларнинг бесаранжом саслари тараларди. Ҳаво дим ва бўғиқ, йўл эса бениҳоя эди.

— Сизларнинг катта хатоларинг шуки, Уни таъқиб қилдиларинг. Унга қўшиб, ҳамма нарсани таъқиб қилдиларинг. Аслида ҳамма нарсанинг бошланғичи У эди. Чунки У дунёнинг исми эди, У бу азалий дунёга исм берган, зеб берган уста эди. Дунёни Ундан ажратиб олиб бўлмасди... Сизлар буни тан олмадиларинг...

— Чарчадим, — деди ўғил астагина. — Бунчалик оғир бўлмасангиз! Елкам эзилиб кетди. Оёғимда дармон қолмади.

— Буни мен эмас, сенинг ўзинг истагансан... Ўзинг мени шунга ундадинг. Уша куни бу менинг хаёлимда ҳам йўқ эди. Сендан ҳатто миннатдор эдим — касал отасини кузатиб бораётган шундай ўғлим бор деб... Бу йўлни сенинг ўзинг танлагансан.

Ўғил ихраб-ихраб кетарди. Унинг пишнаши демаса ҳамон ваҳимали сукунат ҳукм сурарди, фақат атрофда қандайдир сассиз шарпалар айланиб юрар, улар жуда кўп эди, афтидан, бутун дала бўйлаб югуриб юришар, лекин қадам товушлари эшитилмас, баъзан йўлга яқинроқ бостириб келишар, сўнг ҳансираш ва пишнашни эшитиб орқага чекинишарди.

— Ушанда мен харсанглар орасидаги ташландиқ ёрга кириб кетдим, — давом этди чол, — кун совуқ эди, ундан кейин биров менинг шарпамни сезиб қолишдан кўрқардим. Биринчи кунлари жуда зерикдим, атрофда гаплашадиган ҳеч ким йўқ эди; кундузлари тоғ-

ма-тоғ сакраб тоғ эчкиларини қувиб юрардим. Токи онанг хабар топгунча, мен шу ҳолатда ёлғиз яшадим.

Бир куни кечқурун ёрга онанг кириб келди-худо раҳмат қилсин, у жуда яшариб кетган эди, у ҳаммасини кимдандир эшитибди, шу сабабли мендан ҳеч нарса сўрамади, фақат «Қоядан нарироқ юрсангиз бўларди-ку, ахир унинг бир куни шундай қилишини билардингиз-ку?» деди. Шўрлик, қанчалик қилмишиндан эзилмасин, сени ногаҳон қарғаб юборишдан кўрқарди; иккаламиз ҳам тилимизни тиярдик, ўша кунни эсламасликка ҳаракат қилардик, агар озгина қарғасак ҳам у дунёю бу дунёнг куйиб кетарди. Онанг ўша кезлари ҳар куни келиб турарди, у ёқларда қаёқдан келяпсан деб сўралмайди, бунга ҳожат йўқ, ҳамма марҳумларнинг борар ва келар жойи битта. Биз ёрда тошга бош қўйганча сенинг қандай туғилганингни, қандай тойтой бўлганингни, чўғга қўлингни қандай қилиб олганингни эслаб ўтирардик: у ёқларда фақат хотирагина кишига ҳузур беради, бошқа ҳеч нарсанинг мазмуни қолмайди; мен сенга ачинаман, сен ахир бу дунёдаги қилган ишларингни қандай қилиб эслайсан — эслашинг билан арвоҳлар қузғуни бошингга балодай ёпирилади. Сенга ачинаман... сени ҳеч ким аямайди... Бир неча кундан сўнг кечаси ёрга қилич-қалқон таққан отлиқ кишилар кириб келишди; улар уч кунгача ёрда қолиб кетишди, негадир ёрда мени кўриб ажабланишмади; улар бу ёрда ҳар хил кўноқларни учратишга одатланиб қолгандилар чоғи, бизнинг тилимизда, сал бураб гапиришарди, дубулғачиларнинг бири оқсоқ эди; менинг ёрга келиб қолиш саргузаштимни эшитишгач, сендан жуда ғазабланишди, ҳатто оқсоқроғи ҳозир бориб чопиб ташлайман деб ирғиб турди, лекин мен кўнмадим, ўғлим айбдор эмас, ўзим йиқилиб тушдим деб алдадим. Дубулға кийганлар мен билан уч кунча яшашди. Улар ҳам менга ўхшаб ўз ажали билан ўлмаган эдилар, гапларига қараганда бири жангда, бири суиқасдда, бири касал бўлиб ўлганди. Отлиқлар юз йиллардан бери бир вақтлар ўзлари забт этган мамлакатларни айланиб юришаркан ва ҳар йили қиш тушиши олдидан Чинмочинга юриш уюштиришар ва ҳар доим мағлубиятга учрашаркан. Кейин улар мени ўзлари билан олиб кетмоқчи ҳам бўлишди, бироқ оқсоғи кўнмади, афтидан, у менга ишонмади. Бир қанча вақт

ўтгач, яна юриш уюштириш учун ўзларининг ўликлардан иборат лашкарларини йиғишга жўнаб кетишди. Мен ёрда яна ёлғиз қолдим. Фақат кунора хабар олгани онанг келиб турар, менга сен ҳақингда ва шотирларинг ҳақида ҳикоя қилиб берарди; мен унинг гапларига ҳеч бир ажабланмасдим, шусиз ҳам сенинг қилмишингдан хабардор эдим; ўху, сен қанчадан-қанча одамларга жабр қилмадинг, қанчадан-қанча бегуноҳларни қамаб ёки оттириб ташламадинг. Сен қилган ҳар бир иш учун мени уларнинг ота-боболари қистовга олишарди, мен эса ўша ёқда энди ёвуз ниятининг навбатдаги қурбони ким бўларкан, унинг марҳум қариндошлари кўпмикан деб, юрак ҳовучлаб турардим. Сени қанчадан-қанча арвоҳлар қарғамади. Сен одамларнинг ўзингдан кўрқишини, зор титраб туришини орзу қилардинг, уларнинг ожизлиги ва ночорлиги сенга ҳузур бағишларди. Улар ҳаётда ўз ташвишларидан ҳам муҳим нарсалар борлигини хаёлларига ҳам келтирмасди, сен буни билардинг, билиб туриб қилардинг барча ярамасликларни. Сендан ёвуз одамни бу тоғлар ҳали кўрмаган... туф... Энди ҳам кўрмасин... Сен охиригиса бўл! Сенинг қилаётган ишларингга қараб туриб ҳар доим ўлик сенми ёки менми деб ўйлардим, тани ўлгандан сўнггина одамнинг ўлик ёки тириклиги маълум бўлади. Хомтама бўлма, лекин сен фанода бирор марта ҳам тирикларга хос иш қилганинг йўқ, сен нимаики қилган бўлсан, ўлим учун қилдинг. Шундай! Улим — мангу тириклик! Сен ўликлар орасида қайта тирилар экансан, ҳатто оддийгина, «нима учун яшадинг?» деган саволга ҳам жавоб беролмайсан. Сени ҳатто оддий ўликлар ҳам ўз сафларига қўшмайди, сен қум қуюни қоплаб олган саҳрода ёлғиз ўзинг абадий кезиб юрасан, абадий! Бу саҳро ҳеч қачон тугамайди; ойлар, йиллар, авлодлар тугайди, лекин бу саҳро ҳеч қачон тугамайди; ана шунақа. Ҳу, ана, қорайиб кўринаётган ёр — ўша саҳронинг эшиги... Йўлинг сени тўғри ўша ёққа олиб боради. Яқинлашиб ҳам қолдик. Мен сени ўша ергача кузатиб қўяман. Дадил бўл. Ҳечқурса ёрдан ўтаётиб мени уялтирма, шусиз ҳам менинг юзим шувит бўлиб қолган...

— ...Анови қиз ким? Нега тўқай-зорда ёлғиз ўзи юрибди? Қадам ташлашлари ҳам бежо.

— Неъмат калнинг тўнғич қизи.

Ҳар доим шу тўқайда қўзи боқиб юради.

— Нега қўлини олдинга чўзиб юради?! Кўриниши абгор, нима, эси пастроқми?

— Эси-ку жойида, унда балоннинг эси бор, Лекин у бахтиқаро бўлиб туғилган. Ҳамма бало шунда. Бўлмаса бундай сулув қиз бу ўртада топилмайди. Унинг кўзлари басир. Чиппа кўрмайди. Она қорнидан шундай бўлиб тушган. Шунинг учун ҳам қўлларини олдинга чўзиб юради...

— У ҳеч кимнинг кузатувисиз юрадими?! Шу ҳолида-я?!

— Э-э, уни ким ҳам кузатиб юрарди. Отасининг бундан бошқа олти қизи бор, ташвиши шусиз ҳам етарли... Бу эса отасига қўзи боқиб беради. У кўзиларни исидан танийди. Кўзилар уни ҳеч қачон ташлаб кетишмайди, шу атрофда ўтлаб юришади. Кеч бўлгач, уйга ўзлари қайтади. Ана шундай у қиз...

Эшикни ямоқ тўн кийган ўрта яшар одам очди. У ичкарига қўрқапаса назар ташлаб, ўзига қаттиқ тикилиб турган кўзларни ҳис этгач, секин ичкарига кирди. Изидан эшик секин ёчирлаб ёпилди.

— Хўш, нима гап? — деди ичкаридаги овоз.

Тирқишдан сирғалиб кираётган хирагина ой нурида унинг чарм камзули ялтираб кетди. Қирган одам остонадаёқ тиззалаб ўтириб олди. Гап бошлашдан олдин камзулли одамнинг авзоини билмоқчидек, унга зингил солиб қаради. Бироқ шилпиқ кўзлари барваста шарпа устида қалқиб турган хумдай қорадан бошқа ҳеч нарсени кўрмади; унинг назарида ичкаридаги одамнинг на юзи, на кўзи, на лаби бор эди, фақат чуқур ғорда ёқиб қўйилган бир жуфт шамдай иккита кўз ўзига қадалиб турганини ҳис этар ва ўнғайсизланарди.

— Нима гап? — деди яна ичкаридаги овоз.

— Мен... мен... — Келган одам қоронғулик қаърига тикилди, лекин бояги шайтоннинг соясидай шарпадан бошқа ҳеч нарсени илғамди, — мен пастки чорбоғда ўт ўраётгандим... бу йил беда эрта қувраб кетди...

— Хўш, гапир...

— Шундай йўлнинг бўйида. Ой ёруғида ҳам ўрақолай деб ҳали уйга кетмагандим...

— Бу ерга нега келдинг? — ўшқирди ичкаридаги овоз. — Сенга бу ерга келма дегандим-ку?!

Остонадаги одам чўчиб тушиб, гапини йўқотиб қўйди, тили оғзига

косовдай тикилиб қолди, уни ҳаракатга келтириш унга хийла қийин кечди, бир неча бор қизариш ва қалтирашдан сўнг бўғзидан дафъатан отилиб чиққан товуш ҳеч қандай маъно ифодаламади.

— Шу... шу... ўраётгандим... Кейин бирдан... — Ўзини тутиб олди у охири. — Кейин бирдан ов... овозидан танидим. Йўлдан Бегмат полвон билан Ҳасан чўлоқ ўтиб боришаётган экан. Улар эрталаб Кўкабулоққа — Сори Ҳайдарникига таъзияга ўтиб кетишганди, ўз кўзим билан кўргандим. Улар бир-бирига шивирлаб гаплашиб борапти экан...

— Нимани? Эшитдингми?..

— Ҳа, сизни... сизни, отасини ўлдирган, падаркушлик қилган дейишяпти...

Ичкаридаги одам шуъла тушиб турган деразани айланиб ўтиб, бурчакка бориб келди. Яна аввалги жойига келиб деразага орқа ўгириб туриб олди. Ўртага бир зум сукунат чўкди.

— Тухмат қилма! Занғар!!!

— Тухмат бўлса тош боссин.

Ичкаридаги одам бошини қуйи эгиб олди. Орага яна жимлик чўкди. Унинг нафас олиши оғир ва хирилдоқ эди. Бу сукунат нақадар хатарли эканини сезган остонадаги одам безовта бўлиб, қимирлаб қўйди. Ичкаридаги одам унга эътибор бермади, тиззаларига тикилганча узоқ туриб қолди.

— Мулла Хидирникида нима гап? — деди у сўнг мутлақо бошқа оҳангда.

— Полаб юрибман. — Остонадаги одам бирдан енгил тортиб жавоб берди: — Сайфул эшон билан Шуқур қизил келиб кетди. Лекин нима олиб келганини кўролмадим, ичкарига кириб кетишди. — Майли, сен энди боравер, лекин бундан буён кела кўрма, керак бўлсанг ўзим олдинга бораман. Мулланикини яхшилаб кузат. Ким, қачон, нима олиб келди, ҳаммасини билиб ол. Агар бирон кори ҳол бўлса, ўзинг қулогингни ушлаб кетасан.

Остонадаги одам итоаткорона бош ирғади. Эшикни очар экан, қайрилиб яна ичкарига қаради, яна барваста шарпадан бошқа ҳеч нарсени кўрмади. «Бу ўзи қандайдир шарпага ўхшайди, — ўйлади ичиди у. — Чироқ ёқиб ўтирса нима қиларкин? Ё ёруғликдан кўрқармикан?»

— Самад, ўзинг гуноҳингни бўйинига ол, шундай қилсанг, жазонг ҳам енгил бўлади.

— Менинг ҳеч қандай гуноҳим

йўқ. Ахир буни сенга неча марта айтдим.

— Уйлаб кўр. Балки эсларсан.

— Ахир ўн кундан бери эслолмадим. Мени бу ерга нима учун олиб келишди, ҳеч билолмаяпман.

— Гуноҳсиз кишини бу ерга олиб келишмайди. Яхшилаб эслаб кўр.

— Йўқ, эслолмайман, каллам шишиб кетди. Ё мени отиб ташла, ё қўйиб юбор. Ортиқ бу азобга чидай олмайман. Мени шарманда қилма.

— Буни жинойат қилмасдан олдин ўйлаб кўриш керак эди. Энди кеч. Яхшиси, ўзинг бўйинига ол. Тавба қилиб келди, деб ёзиб қўямиз.

— Айбим бўлса, шартта айту жазоини бер. Нега менга азоб берасан! Ҳар нарса тўғрисида ўйлайвериб адои тамом бўлдим.

— Шуқур қизилникида қўшиқ айтганмидинг? Нима деб айтганинг эсингдадир?

— Айтгандим. Нима, қўшиқ айтиш мумкин эмасми?!

— Мумкин, мумкин. Сизларга мумкин.

Барваста одам бир уюм қоғозлар ичидан бир варақ қоғоз олиб, Самад бахшига узатди.

— Мана бу қўшиқ сеникимми?!

Бахши қоғозга кўз югуртирди.

— Мен ўқишни билмайман.

— Уқиш шарт эмас. Дарров эсинга тушди. Ўзинг муғомбирлик қиялсан. «Отасини ўлдирган, ғамандухга тўлдирган», ким экан?! Биз эмасми?! Сен бу ерда бизни назарда тутмаяпсанми?!

Самад бахши чўчиб тушиб ҳамроҳига тикилиб қолди.

— Бу қўшиқни бизнинг ота-болаларимиз тўқиган...

— Лекин сен айтгансан...

— Мен бундай демоқчи эмаслигимни сенинг ўзинг биласанку?!

— Нега?! Масалан мен худди шундай деб ўйлайман. Кейин буни мен эмас, ўша тўйда бўлган ҳушёр одамлар етказишган.

— Елғон! Ҳеч ким бундай демаган.

— Уқирма, бу ер отаннинг уйи эмас. Тўйда қатнашганларнинг ҳаммасини бир-бир чақирдик. Ун етти киши буни тасдиқлади. Мана, кўр. Улар айнан шундай тушунишган. Хўш, энди тан оларсан кимга сотилганингни?!

— Мен ҳеч кимга сотилмаганман.

— Унда ўзинг бузғунчи экансанда. Майли шундай деб ёзиб қўямиз.

— Нега энди билиб туриб зуғум қилаётганингни мен тушуна олмайман.

— Тезда тушуниб оласан. Сен кўп ақлли бўлиб кетдинг. Ҳар қўшиғингда қандайдир отасини ўлдирганлар тўғрисида жаврайдиган бўлиб қолдинг. Энди ақлингни пешлаб кел. Сен қўрқма, Сибирга жўнатмаймиз, сен чўлга борасан, чўлни ўзлаштирасан. Агар онгли равишда ўз хатоингни ювсанг, қайтиб келишга рухсат беришадир.

— Мени шарманда қилма. Тўртта болам бор, уларнинг қарғишига қолма!

— Болаларинг тўғрисида қайғурмай қўяқол. Ўзимиз ғамхўрлик қиламиз. Агар сенинг ёнингда бўлса, уларни ҳам душман қилиб тарбиялайсан.

— Кўзингни оч! Бу туришда яқинда бутун қишлоқ ҳувиллаб қолади.

У яна нимадир демоқчи эди, лекин хонага кирган икки киши уни олиб чиқиб кетди.

— Биз йўлимизга ким тўсиқ бўлса, ҳаммасини йўқотамиз, ҳеч кимни аямаймиз, — бақирди унинг изидан ичкаридаги одам. — Қишлоқ бўшаб қолса, бошқа одамларни кўчириб келамиз...

«Бу қўллар эмас, сени ногирон қилиб яратган дунёнинг бағрига санчилган ханжарлардир, Зубайда. Киприкларинг у осмон шоҳининг тасбеҳидир, о, йўқ, бу кўнгли қўшларига қўйилган тузоқдир...»

Мени сендан тортиб олишадигандек бўйнимдан қучоқлаб йиғлаганингда, бу овлоқ тўқайни пичир-пичирларингга тўлдирганингда, лабингда тушуниксиз саволлар қотганида, бу сирли оламга ёриб чиқиб ва ўшанда мени ўзингга ҳам ишонмай ўз кўзлари билан кўриш учун жажжигина юрагинг кўксингнинг қафасларига гурс-гурс урганида, бу дунёдан бахт излаб чўзилган қўлларинг қон ҳиди тутган сочларини силаганида сен уни топдингми, Зубайда?!

...Кел, мени қучоғингга ол, офтобни кўмгандай мени оғушингга кўм. Майли, кўзларинг қўрғонига қамаб қўй, майли, киприкларингга боғлаб қўй, фақат бу дунёнинг қарғишларидан мени сочларинг қатига, лабларинг қаърига яширсанг бўлди.

Мен сени излаб бу ерга ҳар кун келгим, бу тўқайга умр ўтовини тикким келади, сенинг босган изларингга ўзимни кўмгим келади. Кел, панжаларингни кўзларимга санчиб қўй, тошлар тилган оёқ-

ларингни кўкрагимга экиб қўй, шивирларингни қулоғимга қоқ. Сен менинг излай-излай топиб олган бахтимсан, сен менинг тўқайзорга қадаб қўйган туғимсан. Майли, ҳамма юз ўгирсин, майли, ҳамма ташлаб кетсин, фақат сен мени ташлаб кетма, сен ташлаб кетма... ташлаб кетма...»

«...Сенинг зилол сувларингни ичганимда, кўрпа бўлиб тўшалган кўкатларинг устида яйраб ётганимда ҳаётга қайтадан келгандек бўламан. Мен сенинг тупроқларингдан яралганман, бу улуғвор қоялар ҳам, ундаги харсанг тошлар ҳам, илон изи ёлғизоёқ сўқмоқлар ҳам менинг таним. Мен улар билан бирга нафас оламан. Кўрагон тоғидан майин шабада эсяпти, кўкатларнинг ҳиди димоқни қитиқлайди. Қандайдир қушлар сайраяпти. Ҳойнаҳой, мода какликлар бўлса керак...»

«Афтидан кўклам келганга ўхшайди. Димоғимга олма гулининг ҳиди келяпти. Пастдаги тўқайда болалар шовқини эшитилмоқда. Улар қиллак ўйнаётган бўлса керак, ҳарҳар дамда қайсидир ғувиллаб югуради. Унинг оёқларининг шитири менинг суякларимни яйратади, мен бу товушдан ҳузур қиламан, мен унинг майсалар ялаган, шабнам ювиб қўйган жажжигина товонларидан ўпсам дейман, ётган жойимдан тепага — уларга мўра-лаб қарагим келади. Улар оёқлари тагида одам суяклари қақшаб ётганини, захда чирсиллаб синаётганини, чириётганини, энг қизиғи, менинг уйғоқлигимни, уларни кузатиб турганимни, товушларини эшитаётганимни билишармикан? Агар менга у дунёдагидай овоз ато этишганда мана шу гўримда туриб, уларга қарата: «Сизлар ғафлатда қолманглар, ҳушёр бўлинглар! Боболаринг руҳи уйғоқ, уйғоқ!» дея қичқирган бўлардим...»

«...Нариги қабрнинг атрофини кимдир супуриб-сидиряпти, супурги шитири эшитилляпти. Менинг ёнимда ётган болакай уйқу аралаш ҳиринглаб кулиб қўйди; кимдир туш кўрди, шекилли, балким тушига онасининг маммалари киргандир; юқоридагилар унинг кулгусини эшитишдимикин?!.. Ер ости дунёси нақадар бепоён! Бу ерга одам қайта ўлмаслик учун келади. Бу ерда у дунёдаги умр кўз очиб юмишдай гап. Яшайверасан, яшайверасан, бу яшашнинг, қани, охир-ниҳояси бўлса. Фақат сен шу зим-зиё

қўрғондагина ер билан абадий бирга эканингни англайсан...

...Менинг ён томонимдаги қиз яна хўрсиниб-хўрсиниб йиғлади. Ошиқ йигити билан топиб олишган акалари уни нақ қоядан улоқтиришган. У дунё нақадар мудҳиш. Одамлар устида ҳаммаша ёвузлик ҳукмрон бўлади...

...Уҳ яна қандай шовқин?! Нақ устимда қиёмат қойим бошлади чоғи. Ниманинг товуши бу?! Мунча ваҳимали?! Э-э, булар мазористонни бузишяпти-ку! Ақлдан озишибди у дунёдагилар... Ҳа, аниқ, бузишяпти, яна, ўша мудҳиш қиёмат товуши тобора яқинлашиб келяпти. О, сен, она ерим, момо ерим, мана энди улар мени сендан жудо қилдилар, суякларимни абгор қилдилар. О, ярамаслар, ҳаромилар, падаркушлар!...»

— Уртоқ бошлиқ, биз Неъмат кални олиб келдик.

— У нима гуноҳ қилибди? Нега уни боғлаб ташладиларинг?

— У катта қизини мана бу болта билан чопиб ўлдирибди. Қизи кимдандир бола орттирган экан. Боласини ҳам чопиб ташлабди. Бу ўша — биз тўқайда кўрган қиз. Унинг қоқ пешонасидан болта урибди. Тили бир қарич чиқиб ётибди...

Уғилнинг силласи қурий бошлаган эди: унинг пешонасидан реза-реза тер оқар, юзи тобора бўриқиб, кўкариб борарди, оёқлари чалишиб кетарди. Лекин йўлнинг адоғи ҳали бери кўринмасди — бутун борлиқни тун шоҳи тимқора чодори тагига яшириб олган эди. Йўл нақ жаҳаннамга олиб бораётгандай ҳарорат тобора кўтариларди.

— Биз ҳеч кимга ҳеч нарса қилмаган эдик, — дерди чол ўғлининг жимиб қолганидан ва бу кимсасиз саҳрода ёлғиз кетаётганидан бир оз чўчиб. — Биз ҳеч кимнинг ерига бостириб бормадик, биз ҳеч кимга зуғум қилмадик. Тинчгина яшаб юрган эдик: қўш ҳайдардик, буғдой янчардик, тириклик тошини секин тортиб юрувдик. Биз эмас, улар бостириб келишди, тинч ҳаётимизни улар бузишди. Сизлардай ақлимиз ўткир эмас эди, ҳар нарсани ҳам дарров тушунмас эдик. Биз фақат эски осойишта ҳаётимизни қуролли кишилардан қурол билан қайтариб олмоқчи эдик. Бор гуноҳимиз шу эди, бошқа ҳеч нарса! Эшитяпсанми, бошқа ҳеч нарса.

— Биламан, — деди ўғил. У филт этиб ютинди. Юзи кўм-кўк ганч ҳайкал рангига кирганди, товуши

бўғизидан эмас, гўё ер остидан, нақ жаҳаннамдан гулдираб чиқаётгандай эшитилди.

— Биласан? А? Демак, отангни билиб туриб ўлдирган экансан. Қойил. Сизлар кимдан таълим олдиларинг, билмадим. Отасининг гуноҳи йўқлигини билиб туриб, атайлаб ўлдирган эмиш? Отам тирик турса, ўша шалоқ курсимга ўтиролмайдман, бошлиқ бўлолмайдман деб кўрқдингми, а? Шундан кўрқдингми?

— Бўлди, — инграб юборди ўғил отасини силкиб, ўнгариб кўтарар экан, — бўлди деяпман...

— Тўғри, шундан кўрқдинг. Отанг тирик турса, сенга нозик жойларни ишониб топширмасди, парвозинг баланд бўлмасди, ҳар икки дақиқада отанг учун сўроқ бериб туришинга тўғри келарди. Сен буни жуда яхши англадинг. Отангни деб, сенга ғанимларинг тинчлик бермасди. Улиб кетса ҳеч ким нотайин одамни суриштирмасди ҳам. Сен шундай деб ўйлагандинг. Афсус, ўша кун — мени қоя орқали олиб ўтаётганинда буни сезмаган эдим. Сен ҳаммасини осонгина ҳал қилиб қўяқолдинг. Қоя устига келганимизда менинг остимдаги отга қамчи босдинг. От ҳуркиб, олдинга ташланди, мен ҳатто нима бўлганини билолмай қолдим, фақат қоядан тошдантошга урилиб учиб тушаётганим эсимда. Сўнг мен бир зум зулмат ичида қолдим, қайта тирилганимда сен менинг жасадим устида йиғлаб ўтирардинг ва нарироқдаги иккита чўпонга нималарди деб тшунтирардинг. Сен жуда кўрқоқ эдинг, қилган падаркушлигингни биров билиб қолмаслик, шубҳаланмаслик учун оғзингни саситиб сўкинганинда, гўё аламдан ақлингни йўқотгандай, оғзидан қон келиб, ихраб ётган отни ҳам отиб ташладинг. Сен отдан ҳам кўрқдинг, отаркансан, унинг жавдираган кўзларига қарай олмадинг... Мен эса ҳаммасини кузатиб турардим — шундоқ олдинда, ёнингда кузатиб турардим. Ҳатто икки марта маузерингни олиб, нишон қадалган кўрагиндан отиб ташлагим келди. Лекин бизга бундай ҳуқуқ берилмаган. Мен жасадим ортилган аравани Кўқиягача кузатиб бордим-да, сўнг ўрга қайтдим. Лекин, сен менинг жасадимни қандай кўмганингни кўриб, сезиб турардим. Сен бошлиқларинг олдида бир томчи кўзёш тўкмадинг. «Отам ёт одам эди, ўз ўлимини ўзи топди» дединг. Сенинг аҳволингни кўриб улар ҳам ич-ичидан кулди — ахир

уларни ҳам ота яратган-да. Агар йиғлаганинда ҳам ҳеч ким ҳеч нарса демасди. Фақат сен устаси фаранг одам эдинг. Унсур отасининг устида йиғлаганди деган гапни кўтаргинг, келагагингни хавф остига кўйгинг келмади. Сен йиғламадинг, йиғлармикансан, тавба қилармикансан, деб мен уч кунгача уйинг атрофида айланиб юрдим. Йўқ, йиғламадинг. Сендайлар асли йиғлашмайди. Одамларнинг ўлимидан роҳатланишади. Қандай уят?! Ҳали бизнинг аждодимизда ожизага зуғум қилиш ҳодисаси бўлмаган. Сен эса ҳеч нарсадан тап тортмадинг. Мана, оқибати... Ана кўряпсанми, изингдан қанчадан-қанча арвоҳлар бўридай эргашиб юрибди, ёлғиз қолсанг, таппа босишади. Улар жуда қутурган... Ўша совуқ юртлардан сени деб қайтиб келишган. Энди ҳар кеча йўлингни тўда-тўда бўлиб пойлаб ётишади. Ҳар бирининг сен билан ўз ҳисоб-китоби бор... Сенга ачинаман, бироқ начора, бу йўлни сен ўзинг танлагансан...

...— Ота, эсингдами, мен ҳали жуда-жуда ёш эдим, мишиқиси аримаган қизча эдим, ҳаммаси кўрқинчли тушдек элас-элас эсимда, сен ғоз қотиб турардинг, йўлдан эса арава-арава одамлар ўтарди, йўллар тикилиб кетарди, худди чумолилар инига шошаётгандек аравалар қайларгадир имиллаб борарди, одамларнинг эса ранги қочган, сенга гоҳ сездирмай, гоҳ ошкора адоват билан тикилиб-тикилиб кўярди, сен эса пинак қочмай тураверардинг, аравалар ҳеч тугамасди, турна-қатор бўлиб тонгдан шомгача, шомдан тонггача ўтаверарди, ҳатто ярим кечалар ҳам йўлдан араваниг ғийқиллаган товуши, зорланиши эшитилиб турарди, уларни қандайдир аскарлар кўриқлаб боришарди, сен эса ўша ерда қотиб тураверардинг, икки кунми, уч кунми вақт ўтиб, аравалар яна кунчиқар тарафга қараб йўл олишарди, йўлдан бирин-кетин ўтишарди, аравачилар ҳам бошларини эгиб олган, атрофига қарашдан кўрққандай, уялгандай отларини қичаб ҳайдаб боришарди, аравалар ғийқилларди, аскарлар сўкинарди, тўда-тўда аравалар кунчиқарга йўл олишарди, лекин бўм-бўш бўларди бу аравалар, ота, худди кераксиз тошларни қайгадир, хилватроқ жойга тўкиб қайтишаётгандай, аравалар бўм-бўш бўларди, яна бир неча кундан сўнг арава-арава одамларни олиб қайларгадир жўнарди, сен эса, ўша баҳайбат харсанг олдида ғоз қотиб тураверардинг, ўша

одамларни қайга олиб кетишарди, ота? Нега уларнинг кўзлари сенга бунчалик кин билан тикиларди, нега сени бунчалар ёмон кўришарди улар?! Эсингдами, ота? Ё тушмиди бу? Мен, ўша мишиқи қизалоқ, буларнинг барини туш кўрганмидим?! Ўша аравалар тушмиди, ота?!

— Билмадим, қизим, булар менинг эсимда йўқ... Ҳойнаҳой сен туш кўрган бўлсанг керак...

— Ўша пайтлари одамлар гўё бу ерларда ёвуз бир шарпа оралаб юргандай ҳамиша нимадандир кўриқиб, ҳадиксираб юришарди, Бир-бирига шубҳа билан тикилишарди, ҳатто болаларни ҳам бири-бири билан ўйнатгани қўймасди, болалар уйларида чикмай қўйган эди. Ҳамма худди ёвуз шарпа сенинг тананга яширингандай, сенга кўриқиб-писиб қарашар, сен билан дуч келиб қолса кўзларидаги ғазабни яшириб, гўё жони сенинг қўлингга тургандай ялтоқланиб, эгилиб-букилиб ўтарди, беллар эса... аёллар сенинг номингни кўшиб қарғашарди, сени кўрганда этакларини кўтариб орқаларини кўрсатишар ва энди бу еримни ҳам ол деб шангиллашарди. Нега шундай дейишарди, ота? Нега кечалари қишлоқлар мазористондек жимиб қоларди, ота; нега одамлар бири-бирига еб қўйгандай тикилишарди, бир-биридан нега кўрқарди, ота?!

— Билмадим, қизим. Ҳойнаҳой сен адаштиряпсан. Буларнинг ҳаммаси туш бўлса керак. Ҳаммамиз туш кўрганмиз, қизим, шу сабабли у замонларни яхши эслолмаймиз... эсламаганимиз ҳам тузук.

— Мен эса кечалари уйғониб кетаман, назаримда, ҳали ҳам йўлдан аравалар ғийқиллаб ўтаётганга ўхшайди, гоҳида куппа-кундузи ҳам йўлга тикилиб қарасам, аравалар ҳамон ўтиб бораётганини кўраман, улар аввал кун ботишга қараб ўтади, сўнг кун чиқарган... Баъзан бу умр бўйи тугамайдигандек, охири йўқдек туюлади менга. Гўё энди бир умр қулоғимиздан аравалар ғийқиллаши аримайдигандек, кўзларимиз олдида энди фақат аравалар ўтиб турадигандек туюлади менга. Ярим кечалари уйғониб кетаман, йўлдан эса аравалар ғийқиллаганини эшитаман. Нима бу, ота? Сен балким биларсан нималигини?

— Билмайман, қизим. Мен кексайиб қолдим. Менга бундай саволлар берма! Ҳеч нарса эсимда йўқ! Эсимда бўлмагани ҳам тузук...

— Кимдир шу тарафга келаётганга ўхшайди, ота.

— Улар афтидан икки киши бўлса керак, яхшилаб қара-чи.

— Икки киши экан, бири сал орқароқда келяпти. Сен қаердан билдинг?

— Кеча хабар беришган эди. Уларни мен эртароқ келса керак деб ўйлагандим.

Қиз бир зум анграйиб қараб қолди.

— Ким экан улар?

— Чўлга кетганлар. Бегмат полвон билан Ҳасан чўлоқ.

— Ахир уларни ўлди деб хабар келганди-ку.

— Улар аллақачон ўлиб кетишган, ўлмаганларида бу ерларга қайтиб келмасди...

...Йўлнинг интиҳоси кўринмасди. Шип-шип этган қадам товушлари эшитилар, улар кетаётган йўлга юлдузлар учиб тушарди. Уғил юриб борар, ота эса унинг елкасида ялпайиб ўтирганча, йўлнинг адоғига тез-тез кўз ташларди. Афтидан, у ҳам ўғлининг елкасида ўтиравериб чарчагандек эди. Йўл кесиб ўтган дала эса ҳувиллаб ётарди, атроф уларнинг шарпасидан кукундай тўзғиб кетаётган куйинди суяклар билан тўлганди; тонг гўё бу ерларга ташриф буюришни унутиб қўйгандай уларнинг устида бесарҳад тун сим-сими тўшалиб ётарди. Йўл эса бениҳоя эди...

Карим Баҳриев

Кимлиги ёдига тушар халқимнинг...

Тўсатдан —

тарсиллаб ёрилар куртак,
қизарар уятдан шафтоли гули,
қарсиллаб чақилар момгулдуррак,
жарликлар хўрсинар бехос қайғули.

Гувиллаб саҳрода кезар эпкинар,
чакиллаб сув келар асрий қорлардан,
сопол хумларидан чиқажак жинлар,
девлар ёпирилиб чиқар ғорлардан.

Эртақлардан чиқар қанотли отлар,
кулларни титкилаб китоблар чиқар,
беланчакка сиғмас гўдақлар туғар
ойдан-да, кундан-да ҳур паризодлар.

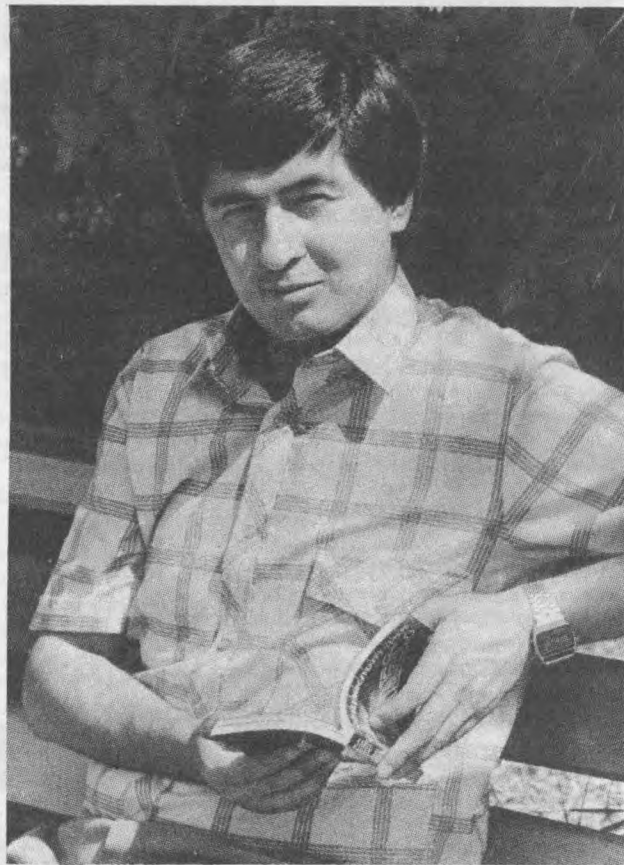
Кўр кўзлар очилар — қамашар нурдан,
гунгларнинг оғзидан тушар сақичлар,
қулфин дарвозалар очилар бирдан,
музей деворидан қулар қиличлар...

Ва, охир тугайди минг йилдан буён
нафасини ютган ернинг жимлиги.
куртаклар ёрилган тонгда ногаҳон
халқимнинг ёдига тушар кимлиги.

Такбир

Ғамангиз тушдан эзилиб уйғондим.
...Мен қорабайир от эмишман. Туёғимга тиллодан
тақа қоқилган, заргарона эгар қошига осилган дубул-
ға яғринимни яралайди. Тош йўлдан тақиллатиб
чопаман. Ортимдан қирқ кокили судралиб ёш ке-
линчак қувлайди: «Туркистонни сен еб қўйгансан.
Жалолоддин Мангуберди қани?! Ботиримни кимга
ташлаб келдинг, жумонмарг тулпор?» Тинимсиз
чопаман. Асабий кишнайман. Дарёга ташланаман.
Бўғзимгача сув.

Эзилиб уйғондим. Бўғзимгача сув — терга
тушибман.

Яхшиямки, тушим экан.
Йўқса, Жалолоддинни қайдан топиб бераман.
Яхшиямки, туш экан бари. Тўшакнинг бир
четида аёл юм-юм
йиғлайди: «Кечаси ҳам ҳаловат йўқ. Зоопаркми бу
уй?! Одам ҳам кишнайдим, оллоҳ..»

Яхшиямки, туш экан.
Шукрки, инсон туши учун жавоб бермайди.
Шукрки, инсоннинг туши изчил эмас, яъни у
ҳар куни бир хил туш кўрмайди. Агар ҳар куни
бир тушни кўрганда, кечаги тушни яна давомидан
кўраверганда, тушлар ҳам кундузлар каби азобга
айланарди. Агар мен ҳар кеча улкан мамлакатнинг
шоҳи бўлганимда ҳам кундузги ишдан келиб уйкуга
кетар эканман, бу оқшом яна подшоликни қабул
қилиб олиш, юрт бошқариш кераклиги тушни ҳам
уқубатга тўлдириб юборарди. Чунки бу дунёнинг
азоби ҳам етарли.

Яхшиямки одам ҳар куни бир хил туш кўрмайди.
Эҳтимол, тушларимиз ҳам ҳаётимизнинг
давомидир.

Эҳтимол, ҳаётимизнинг ўзи бир тушдир. Ҳар
тонг уйғониб давомини кўрадиган, тунги тушлардан
бироз узунроқ, ўттиз, қирқ ёки эллик йиллик тушдир
бизнинг ҳаётимиз...

Оқшомги муножот

Хавотирга тўла ер устидан ой
сутдай нурларини қуяр ҳовучлаб,
баргин шамол юлган боғлар солар «вой!»
жарлардан чиқади эзгин товушлар.

Ерданми, кўкданми келар бу наво,
менинг ичимданми — билолмай қолдим —
ё йиғлар кўп яшаб чарчаган дунё,
ё оз яшайман деб йиғлайди қалбим.

Танимда қон каби оқади оҳанг,
кўз юмиб тинглайман,
юрагим — қумри.
Гўё куй тугайди кўзимни очсам,
гўё куй тўхтаса, тугайди умрим...

Муҳаббат марсияси

Нега кулай десам, сизиб чиқар ёш,
Нега оҳ чекканда, сачраб кетар қон.
Ахир, топганим йўқ Сизни, қаламқош,
Йўқотганим ҳам йўқ, демак, ҳеч қачон.

Сиз ўзга кулбага бўлганда меҳмон,
Фалак ёмғир қуйгач дувиллаб, бирдан,
Қонсираб кўчани кезганим — ёлғон,
Кўйлагим ивида шунчаки тердан.

Йўқ, севган эмасман сизни, чилвирсоч,
Фақат бир нарсага бўламан ҳайрон —
Нега кулай десам, сизиб чиқар ёш,
Нега оҳ чекканда, сачраб кетар қон...

Уйиндан кетиш. 1981.

Яссавий

Озодлик нимадир — у қувонч эмас.
Агар шодлик бўлса сен кўрган дамлар —
Демак, ростлаяпти ғаниминг нафас,
Охири чарчабди ғажур одамлар.

Озодлик нимадир — қадим ер узра
Таралиб турибди ҳали овозинг
Ва лекин тепада тўхтовсиз титраб,
Чайқалар минг йиллик кўҳна тарози.

Озодлик нимадир — тирикман, дея,
Беҳуда севиндинг. Бор бўлса жонинг —
Бу сени яратган унутди, демак,
Эсидан чиқибсан, демак, худонинг...

Достондан сўнг...

Гарчи офтоб чиқар ҳали ҳар саҳар,
Гарчи безайверар баҳор дунёни —
Бугун Боботоғдан қолмади асар,
У ердан топилмиш тошқўмир кони.

Гарчанд муҳаббат бу — минг йиллик хониш,
Гарчанд айрилиқдан ҳамма дилпарчин —
Ҳарбий хизмат учун кетди Алпомиш,
Пахтага эгилиб чўкди Ойбарчин.

Майли, кўнглимизнинг бир чети чўғли,
Майли, гоҳ мозийни эсланг энтикиб —
Офтобга исиниб турар Гўрўғли
Пенсия пулига кўзини тикиб...

Тилчининг қайдлари

«Шабада» деган заҳоти ростдан ҳам тишимнинг
орасидан бир ютум ҳаво чиқиб кетади. «Шамол»
сўзидан совуқ изғириннинг гувиллашини эшитаман,
баданим жунжикади.

Тил — табиатга муқаллид.

«Тўқмоқ», «таёқ» сўзларидаги «қ»нинг қаттиқли-
гидан биров бошга тушириб қоладигандай бўлади.
«Қамчин», «хвич» сўзларидаги «ч» шувиллаб ҳавони
тилиб ўтади, чирсиллагани қулоқда сазо беради.

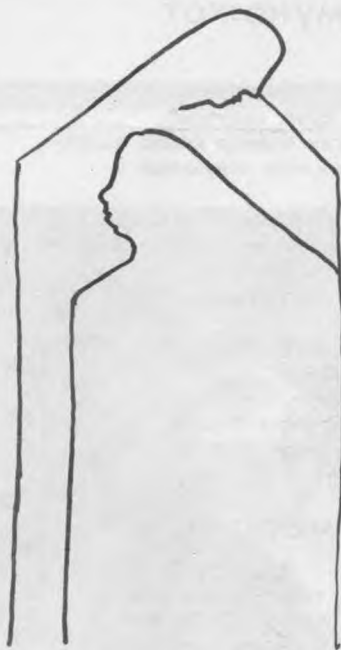
Балким, шеър ёзиш шарт эмасдир. Анави қиз-
чанинг ковуши остидаги қорнинг ғирчиллаши — ана
шу етим товуш қишнинг энг аниқ тасвиридир. Баҳор-
ни сезганда жилмайиш, куз келганда хўрсиниш ки-
фоя. Шунинг ўзи шеърдир, эҳтимол.

Эҳтимол шундайдир... «Эҳтимол» сўзи бунчалар
юмшоқ, бунчалар илиқ, киприкда илиниб иккиланиб
турган кўзёшига ўхшайди тилнинг учидаги «эҳтимол»
сўзи.

Боғда

Ранги ўчган ўриндиққа чўкканча барглари тўкил-
ган намчил новдани томоша қилаяпман. Шу лаҳзада
ундан ҳам ёлғиз, ундан ҳам сағир ҳеч нарса
йўқдай. Аллақайдан қаноти тўзиган қора қарға келиб
қўнади. Новданинг етимлигига қайғуриб дилдираёт-
ган ўйларим қарға учиб келган ёққа учиб кетдилар.

Қарғанинг уч юз йил яшаши ростмикин? Чумдугининг дарз кетганига қараганда шу қарға ҳам икки юз элликларга киргандир... Новдасига қарғанаётган қарға кўнган заҳоти дарахтнинг мунғайиши барҳам топди, табиатнинг янги сурати аввалгисидан ўктамроқ эди. Агар шу қарғанинг икки юз эликка киргани рост бўлса, Бобур замонасини кўрмаган эса-да, Машрабнинг ўлимига гувоҳ бўлган бўлиши мумкин. Мен милодий 1978 йилнинг кузида Ғавс ул-Аъзам зиёратгоҳининг боғида чинор новдасига кўнган қарғани томоша қилиб турган пайт билан Қундузда Балх ҳокими Маҳмуд Қатағон томонидан Машраб осиб ўлдирилган 1711 милодий (1123 ҳижрий) йилнинг орасида 267 йил бор. Шу қарға дорга тортилган Машраб тепасида қағиллаб чарх урган бўлса, эҳтимол. Эртага бир куни уни ҳайвонот боғига, ўлгач жасадини наботот музейига қўйишар. 1916 йилги Жиззах қўзғолони пайти ўрис тўпларининг тутунидан кўзи ачишиб шаҳар деворига туртишиб кетгандир, чумдугидаги дарз шундандир, балким... Шунча таассуротни, тарихни митти жуссасига қандай сиғдирди экан, хотир юки эзғилаб қўймадимикан?! Балким, унинг хотираси йўқдир. Балким, у икки юз элик йил ҳеч қаяққа бормади, шу тоғ орасидаги боғда яшагандир. Балким, бу ёқларга адашиб келиб қолгандир. Эҳтимол, адашиб юрган менинг шу хаёлларимдир.

Яшамоқ. 1986.

Уйғонч

Ситамгар шом. Қора самонинг
Юзларини ювар пок сувлар.
Шул эгасиз, чексиз дунёнинг
бир четида бўриллар увлар.

Шул эгасиз, чексиз дунёнинг
бир четида уйғоқман, борман —
бу кеча ҳам дилхунман, жоним,
яширмайман, мен сизга зорман.

Бу кеча ҳам бўриллар увлар,
чирилдоқлар чириллар бир-бир.
Қурбақани сувилон қувлар —
юваверар дунёни ёмғир.

Ғамангиз шом. Дарахт шохлари
Ой нурида сутдай йўғриллар.
Бундай тунда уйғоқдир фақат
Ё шоирлар ва ё ўғриллар.

Бораяпман яланг, лой кечиб,
Сизга зорман, қоши қийғочим.
Юлдузларга боқдим дилпарчин,
Ой нурида қуриди ёшим.

Қоп-қаро шом. Биламан, гулим,
Бу йўлларда бевақт юрмайсиз.
Келмагайсиз, майли, айтинг-чи,
Тушларимга нега кирмайсиз?..

Тахайюл. 1989.

Расмлар муаллифники.

Таваккал

Учмоққа шай севгим қушининг
Қаноти қайриллар тезгина —
Мен сизни севаман, тушунинг,
Мен сизни севаман, қизгина.

Баҳорлар келади, кетади —
Мен қайтиб келмайман, сезгин-а.
Ғиғоним фалакни тутуди:
Мен сизни севаман, қизгина.

Бу кеча ҳам кечар, оқарар,
Сўзласам, юз ишва, юз гина —
Кечирмоқ мумкиндир ошиқни,
Ошиқман, севаман, қизгина.

Ой нури шувиллаб чақилар,
Дилимдан шубҳани қуваман.
Жуда кўп сўзладим, на қилай —
Мен сизни севаман, севаман...

Карим БАҲРИЕВ

1962 йил Ургут районида туғилган.
М. В. Ломоносов номидаги Москва
Давлат дорилфунунининг журналисти-
ка факультетини битирган. Ҳозир «Ўз-
бекистон адабиёти ва санъати» газета-
сида бўлим мудир.

СССР журналистлар союзи аъзоси.

Иқбол

Деворнинг дақ бўлса қулоғи ***

Танқид

«Одам
Муствақил бўлмоғи керакдир,
ҳар қандай ишда.
Айтиб қўяй,
сен тақлид қилаяпсан
Фалончига
Нафас олишда...»

Илоннинг таажжуби

Айри тилли илон,
Ғайри дилли илон
Дермиш:
«Бир тил билан
Қандай яшар инсон?...»
Айри тилли илон...

Хавотир

Хавотирда
Қарайман
Соямга,
Кўксимда ғулув.
У хизмат қилар қай ғояга,
Қайси кўмитанинг аъзосийкин у?..
Ва яна
Қанча тўлашаркин мояна...

Хулоса

«Сенга тикан санчилишини
Истамайман...» — дедим.
Ҳар ҳолда,
тушундим:
Қўлингда шай турарди болта...

Илтимос

Агар деворнинг ҳам бўлса қулоғи,
Демак, мияси ҳам бор ўзига хос.
Дўстим, холи қолдир бизни, илтимос.

* * *

Сен барибир кетдинг,
Мен маънос кулдим.
Йиғлади девона юрагим,
«Гуп-гуп» урди.
Ўзин деворга урди:
«Ҳеч кимга йўқ экан керагим...»
Алдадим: «Бу — ёлғон...»
Аврадим: «Бу — туш...»
Ва бунга ишондим мен аҳмоқ.
...Қандайдир кўнгилли,
Қандайдир нохуш
Юрагинг борлигин ҳис қилиб ётмоқ...

* * *

Халқ — пода деганда балки ҳақдирсиз.
Унутманг, сиз билан биз ҳам халқдирмиз.
Лекин сиз
Ўйлаб кўрганмисиз
ечиб дўппини
Қўйчивоннинг ҳаддан зиёд кўплигин?

* * *

Ўз шоирин асрай олмаган юртнинг
Кўзига тўр тортар ўргимчак.
Сўнг

тўрга илашган пашша ё қуртни
Даҳо деб ўргатар ўргимчак.
Юрт олисни кўра олмагач, кейин
Пашша ҳам улуғвор туюлар тайин...

Болалигим ҳақида юмшоқ шеър

Ушуқ урган кўсақлар юмшоқ,
Пахта юмшоқ,
гўдақлар юмшоқ —
Домлага гап қайтармас эдик.
Ер ҳам юмшоқ — ботарди этик...

Осмонни билмадим,
Кичкина эдим-да,
Етмаган бўйим...

ТОХИР МАЛИК

АЛВИДО, БОЛАЛИК

Қисса*

Дард устига чипқон ёхуд Асрорнинг «тренер» билан суҳбати ҳақида ҳикоя

Талъат одатдагидай пивохонадаги «иш»ига келаётган эди. Анҳор бўйида қотиб турган Асрорни кўриб, қадамини секинлатди. Асрорга яқин келиб тўхтади. Бола унинг яқинлашганини ҳам, тўхтаб, орқасидан тикилиб турганини ҳам сезмади. Унинг кўзлари оҳиста оқаётган сувда эди. У шу топда сув юзасида ёнбошлаб ётиб олган Миртиллаев билан суҳбатлашарди.

«Буёққа келсанг-чи, ўзингни қийнаб нима қиласан, — дерди марҳум. — Мен гуноҳингдан ўтдим. Аммо милиция гуноҳингдан сира ўтмайди. Олиб бориб қамамагунича тинчимайди. Уёқда азобда юрганингдан кўра, кел, бирга яшаймиз. Ташвиш йўқ бу ерда: мактабдагилар жигингга тегишмайди, ҳар хил одамга таъзим қилиб, тўйма-тўй юрмайсан, сени биров ҳақоратламайди, малъунларнинг кўзига қараб яшашдан қутулсан. Ёшингни яшадинг. Нимани кўрдинг? Нима қизиги қолди?..»

Сув бирдан ҳаракатга кириб, Миртиллаев беланчақда ётгандай чайқала бошлади. Мавжлар борган сайин

катталашиб, тўлқинларга айланди. Тўлқинлар уни бир оз отиб ўйнади-да, кейин ютиб юборди...

Анҳор одатдагидай оҳиста оқарди. Тўлқин — Асрорнинг хаёлида эди. У тунги талвасадан сўнг мактабга сиғмади. Аввал ҳовлида бир оз айланиб юрди. Кечагина, зиёфатда «Миртиллаевнинг ўзи сувга тушиб кетганмиш» деган гапни эшитиб кўнглига бир оз хотиржамлик оралаган эди. Аммо уйга қайтиб, хонасида ёлғиз қолиши билан Миртиллаев яна бостириб кирди...

Эрталаб мактаб ҳовлисида айланиб юриб бир нарсага амин бўлди: одамлар Миртиллаевни ўзи чўкиб кетган деб ўйлаганлари билан у ўзини бу ёлғон билан юпата олмайди, марҳум уни ҳар қадамда таъқиб қилаверади. Бу қачонгача давом этади? Бир умрми? Ё вақт ўтиши билан ўша машъум кеча унутилиб бориладими? Унутилмасачи? Ахир кун ўтган сайин бу таъқиб авжга чиқяпти-ку?! Нима қилиш керак? Милицияга бориб айтсинми, гуноҳини бўйнига олсинми? Жазоланса балки энгил тортар? Қамариддин-чи? Салим-чи? Уларга нима бўлади, улар ҳам қамалиб кетади-ку? Дилфуза-чи? Йўқ, у четда турган эди, унга ҳеч нима бўлмайди. Асрорга неча йил беришади? Отиб ташлашса-чи?.. Хаёлига келган бу фикрдан Асрорнинг вужуди музлаб кетди. Худди атрофни милиционерлар ўраб тургандай чўчиб аланглади. Кейин беихтиёр тез-тез юриб кўчага чиқди. Оёқлари идрокига бўйсунмаган ҳолда уни анҳор сари бошлади. Анҳорга етиб келиб ўша одамни — Миртиллаевни кўрди.

*Охири. Боши журналнинг ўтган сонларида.

— Ҳа, эркак, тушингни сувга айтяпанми?

Миртиллаевни «тўлқин ютган» маҳалда айтилган бу гап қаердан келди — сув қаъриданми ё орқаданми Асрор дастлаб англамади.

— Ҳў, эркак, ухлама!

Асрор шундагина ўзига келди. Чўчиб, овоз келган томонга — орқасига ўгирилди. Лабига сигарет қистириб олган йигитни танимади.

— Тушингни сувга айтяпанми? — деди йигит унга яна ҳам яқин келиб. — Бекорчи бўлсанг, юр, иш бор.

Ҳозирги руҳий талваса исканжасидан ҳали тўла қутилмаган Асрор унинг гапига тушунмади.

— Қанақа иш? — деди ажабланиб.

— Ана, пивохонада бўш шиша ортаминг. Янгиси келса туширамиз. Менга қарашворасан. Пивонинг зўридан қуйиб бераман.

— Ўзингиз ичаверинг.

— Ў, эркак, қўрс экансан-ку, а? Биласанми мен кимман?

Асрор «кимлигинг билан нима ишим бор?» дегандай унга бир қараб олди-да, нари кета бошлади.

Талъат «Мен қамоқнинг тузини тотганман», деб дўқ урмоқчи бўлди-ю, фикридан қайтди. Бола бу аҳволда дўқ-пўписага эътибор қилмаслиги ҳам мумкин.

«Бу бола нима учун сув бўйига келади? Ўзи табиатан хаёлчанми ё бир дарди борми?» — Талъат узоқлашаётган Асрорнинг орқасидан қараб шуларни ўйлади.

Асрор йигирма қадамча юриб орқасига ўгирилди. Йигитнинг ҳануз қараб турганини кўриб, қадамини тезлатди. Энди у қаерга борсин? Қамариддин йўқ, Салимни кўриб чиқай деса, Қамариддиннинг онаси билан учрашишга юраги бетламайди. Асрор қаёққа боришини, ким билан очилиб суҳбатлашини билмай гаранг бўлиб туриб бир нарсани англади: унинг чинакам дўсти йўқ экан. На кўчада, на мактабда уни тушунадиган бола бор. Дўст деган одамнинг дардига тушуниши, далда бериши, ташвишларига шерик бўлиши... керак.

Ким Асрорни тушунади? Ким дардига малҳам беради? Ким ташвишига шерик бўлади?.. Ҳеч ким, ҳатто Қамариддин ҳам, Салим ҳам тушунмайди уни. Асрорни жазодан олиб қолишмоқчи, унинг ўқишини иштаяпти, ўзлари кирган кўчадан нари жўнатишмоқчи. Ниятлари яхши, Асрор бу учун ҳатто қувонади. Лекин ҳозир унга шу керакми? Марҳумнинг кўзига кўринаётгани, тинчлик бермаётганини кимга айтади? У сиқилганидан баъзан дод деб юборгиси келади. Аммо ким эшитади унинг аламли фарёдини?! Йўқ, ҳеч ким йўқ. Зоир эшитармикин? Эшитишга эшитади. Кейин чолларга ўхшаб насиҳат қилади. Отаулла-чи? Асрорнинг шармандалик оловида қоврилиши билан иши бўлмай пул йиғиб отасига берган болалар унинг дардини тушунишармикин? Йўқ, бу болаларга ишониб бўлмайди. Ишонадиган одам бўлмаса, демак, чин дўсти йўқ экан... Асрор ўзи кашф этган шу ҳақиқатни тан олиб эзилди. Ун олтига кирай деб қолибди-ку ҳали дўст орттирмабди. Бирга ўқиб, бирга юрган болаларни дўст деб ҳисоблайверибди.

Асрор шаҳар марказидаги боққа бориб, чеккароқдаги ўриндиққа ўтирди. Кўзи ўтган-кетганларда, хаёли эса турли ўйлар тўфонига банди бўлган. Асрор шу ҳолича узоқ ўтирди. Ўзича турли режалар тузди. Хаёлан турли одамлар билан суҳбатлашди. Аммо қанча ўйламасин, қанча фикрламасин, қоронғиликдан ёруғликка чиқа олмади. Халтақучанинг ичида қолаверади.

Боғда икки милиционер кўриндию Асрорнинг баданига энгил титроқ югурди. «Балки шунчаки айланиб юришгандир» деб ўзига тасалли бермоқчи бўлди. Асрор четроқда, тор йўлка ёқасидаги ўриндиқда ўтирган

эди. Милиционерлар тўғри кенг йўл турганда шу томонга бурилиб қолишмайдами! Асрор тамом ўзини йўқотди. «Қочиш керак!» деб ўйлади. Бироқ ўрнидан туришга ҳоли келмади. Қочишга жазм қилиб турганида ҳам бемадор оёқлари чалишиб, йиқилиши аниқ эди. Милиционерлардан бири унга тикилиб қараб ўтди. Асрорнинг вужудини муздек тер босди. Агар улар тўхтагудай бўлишса Асрор дод деб юбориши мумкин эди. Милиционерлар ўтиб кетишгач, Асрор чуқур нафас олди. Назарида, шу бир неча сонияда у нафас олмаган, юраги ҳам уришдан тўхтаган эди. Чуқур нафас олдию вужудига жон қайтиб кирди. «Бу ерда узоқ ўтириш мумкин эмас!» деб ўйлаб ўрнидан турди.

У кўчаларни яна бир оз муддат дарбадар кездиди-да, Дилфузаникига боришга қарор қилди. Гарчи қиз болага дардини айтиш ноқулай бўлса-да, у билан гаплашиб олиши зарурлигини ҳис қилди. Дилфуза «кеча биз кинода эдик» дедию гўё бу воқеани унутгандай бўлди. У бир четда турган эди. Балки у одамнинг кўзини кўрмагандир? Шунинг учун азобга тушмагандир?..

Асрор кейинги кунлар ичи ўз ёғи билан ўзи қоврилиб, Дилфузани кам ўйлаётган эди. Улар мактабга борар чоғи келишилган муюлишда учрашмай ҳам қўйдилар. Бунга мактабдаги танбеҳ сабабми ё ўша машъум кечадаги воқеами — Асрор билмайди. У ҳозир Дилфузанинг уйига боратуриб қиздан анча узоқлашиб қолганини ҳис этди. У дастлаб қизни ҳимоясига олган эди. Кейин у билан бирга юриш одат тусига айланди. Асрор «ака-сингилдаймиз» деб юргани билан орада ўзи яхши тушунмайдиган ғалати ҳис бор эди. Шу ҳис қиз ҳақида ўйлашга мажбур этарди. Кеча, аввалги кун... у Дилфузани кўришга ошиқмади, аксинча, уни кўрмаётганидан мамнун эди. «Дилфуза билан кўришсам, яна ўша воқеадан гап очади, жиғимга тегади», деб ўйларди. Ҳолбуки, Дилфуза ўша воқеанинг эртасига «биз кинода эдик» деганидан сўнг бирор марта бу ҳақда сўз очмади. Унда нима учун Асрор қиздан ўзини олиб қочди? Муаллиманинг унга она бўлаётганини эшитибми? Асрор юрагига ўт ташлаб турган ҳиснинг нима учун совиб бораётганини аниқ билмайди. Бугун сув бўйида турганда, боғда ўтирганда дўсти йўқ эканини ҳис қилгач, Дилфузани кўргиси келди. Ё уни тарк этган ҳис яна юрагига қайтдимми? Асрор бунинг ҳам билмайди. У беқарор ўйлар беқарор туйғулар банди. У қора қуюн чангалига тушиб қолган чорасиз сайёҳ аҳволида. Қуюн уни чирпирак қила-қила аввалига анҳорга учирди — лойқа сувга отмоқчи бўлди, сўнг боққа олиб борди — дўсти йўқлигини маълум қилди, энди эса Дилфузаникига тортияпти.

Асрор иккинчи қаватга эмас, йигирманчи қаватга чиққандай ҳолдан тойди. «Ўзи чиқиб қолармикин» деган умидда сариқ чарм қопланган эшикка қараб турди. Ўйлагани рўёб бўлмагач, кўнғироқ тугмасини босди.

Эшик очилди... Асрор останада Дилфузанинг отасини икки оёқда, тик ҳолда кўрса ҳайратланмас эди, ҳатто шу жойда ўз отаси ё онасини кўрса ажабланмасди. Ҳозир эса ҳайратдан қотди-қолди: эшик оғзида география муаллимаси Аъзамхонова уй кийимида, пешбанд таққан ҳолда турарди.

Аъзамхонова Асрорни кутмаган эди. Шу сабабли у ҳам бир оз тараддудланди. Бир-бирига тикилиб қараб туриш узоққа чўзилмади. Муаллима дарҳол ўзини қўлга олиб, худди уй бекасидай муомала қилди:

— Келганинг яхши бўлди, ичкарига кир, — деди у мулойим оҳангда. Унинг захарсиз гапи Асрорни таажжубга солди. «Нимага мулойим бўлиб қолди, мактабга ёймасин, деб кўрдими, нимага «келганинг яхши бўлди» дейди, бировга айтиб юрма, деб шипшитиб

қўймоқчимиз?» Асрор ичкарига кираётиб шуларни ўйлади.

Аъзамхонова уни тўғридаги катта хонага бошлади. Дилфузанинг дадаси дераза олдида янги аравачада, кўчага қараб ўтирган экан. Одам шарпасини эшитиб, ўгирилди. Асрорни кўриб, бирдан қошлари чимирилди. Аммо нигоҳи Аъзамхонованинг кўзлари билан тўқнашгач, жаҳл булутини ҳайдаган бўлди. Аммо совуқ қарашини илита олмади, Асрорнинг саломига ҳам қуруқчина алик олди.

Аъзамхонова оёқлари йўғон, эски юмалоқ стол атрофидаги стуллардан бирини тортиб, Асрорга «ўтир» деди. Дилфузанинг дадаси аравачасини юрғизиб унинг рўпарасида тўхтатди. Аъзамхонова эса унинг ўрнини эгаллади.

— Дилфуза укаларидан хабар олгани кетди, — деди у қўлларини қовуштирганича. — Эртага бориб уларни олиб келамиз.

Асрор нима дейишини билмай аравача ёлдирагига кўз тикканича жим ўтираверди.

— Энди бирга яшаймиз. Етим қиз, етим бола деган гап йўқ. Бунинг маънисига етасанми? Дилфузанинг бевоз юришларига чек қўйилади. Сендан илтимосимиз: қизимизни тинч қўй. У ўқиши, оқиша қиз бўлиб етишмоғи керак. Бизнинг ниятимиз шу, бунга эришамиз ҳам. Сен эса бизга халал берма.

Аъзамхонова «гапим таъсир қилдимиз ё йўқми», дегандай Асрорга тикилди. Асрор унинг қараб турганини билмай, ўша ҳолида жим ўтираверди.

— Гапга тушундингми? — деди Дилфузанинг дадаси совуқ оҳангда.

— Тушундим, — деди Асрор паст овозда.

— Тушунган бўлсанг, тошингни тер, қадамингни билиб бос, бола. Бўлмаса худди путингни йиртиб ташлайман!

Унинг бу гапи Асрорга оғир ботди. Хаёлида айланаётган, лекин айтишни истамаётган гаплари тилидан бехос учди:

— Нима, мен қизингизни йўлдан урибманми? — деди бош кўтариб. Шундай дейишга деди-ю, отанинг қаҳрли нигоҳини кўриб юраги орқасига тортди.

— Нимага унинг бошини айлантирасан, ҳароми?! — Мен айлантирибманми?! — деб бақириб юборди Асрор. — Мен... мен... агар мен бўлмасам, қизингизни болалар копток қилиб ташлашарди! — Асрор алам билан шундай деди-да, ирғиб турди. Лекин юришга улгурмади. Дилфузанинг отаси унинг ёқасига чанг солди. Яхшики, Аъзамхонова югуриб келиб «дадаси, ўзингизни босинг», деб унинг қўлларига ёпишиб олди, бўлмаса қулочкашлаб уриб қолиши ҳеч гап эмасди.

— Қорангни ўчир, ҳароми, куйиккан бўлсанг, отарчи отанга айт, битта-яримта ўйинчисини олиб берсин. Агар қизимга элакишсанг...

— Бўлди, дадаси, ўзингизни босинг. Буёғини мен ўзим шахсан назорат қиламан.

Асрор уларга қарамай, шашт билан чиқиб кетди. «Қамар тўғри айтган экан, бундан узоқроқ юришим керак эди. Шунча яхшилик қилиб эшитганим шу бўлди-ми? «Дадаси» эмиш, дарров «дадаси» бўлиб қолибди... Асрор икки-уч зинапояни бир ҳатлашда босиб тушаётиб шуларни хаёлидан кечирди. Кейин бу ерга келгани учун ўзини бир лаънатлади. «Аъзамхоновани кўриб қўқнаганим керак эди», деб ичкари киргани учун минг лаънатлади. Ташқарига чиқиб ўн қадам ҳам юрмай Дилфузага дуч келди. Индамай ўтиб кетмоқчи эди, қиз тўхтатди.

— Уйга кирдингизми? — деди у синиқ овозда.

Асрор жавоб бермади. Бақириб юбормаслик учун

юзини тескари бурди. Нима десин у қизга: дадан шундай-шундай бемаза гапларни айтди, десинми? Шикоят қилсинми, ҳасратини очсинми? Унда ўғил болалиги қаёқда қолади? Шу сабабли ҳам у индамади. Дилфуза унинг елкасига кафтини қўйди.

— Кеча гаплашамиз, дейишувди. Сизга айтмоқчийдим уйимизга келиб юрманг, деб. Мактабда кўролмадим, кетиб қолибсиз. Муюлишда ҳам кутмайясиз...

Асрор унинг кафтини елкасидан олди. Бундан қиз ранжиди.

— Мен сизга нима ёмонлик қилдим? — деди йиғламсираб.

«Ростданам у менга нима ёмонлик қилди?» — деган ўй Асрорнинг хаёлини ёритиб, уни сал юмшатди. Қизга қаради. Унинг чиройли кўзларида ёш милтиллаб қолган эди.

— Тушунтирсанг бўлмасмиди? — деди Асрор.

— Нима деб тушунтираман? Уяламан... дадамдан кўрқаман... Гапимга ишонишмайдиам...

— Тўғри...

— Энди нима қиламиз...

— Нима қилардинг, онанг назорати остида юрасан. Тур деса, турасан, ўл деса ўласан. Сен ўқиркансан, оқиша қиз бўларкансан.

— Менга унақ пичинг қилманг. Мен... бу мактабда энди ўқимайман. Медтехникумга кираман. Бу уйда ҳам турмайман, ётоқхонага чиқиб кетаман. У уйимизда юрса, кўзимга ойим кўринадилар. — Дилфуза ўкраб йиғлаб юбормаслик учун оғзини кафти билан тўсди.

Асрор додираб қолди. Кўп қаватли уйнинг нечта деразасидан неча жуфт кўз уларга қараб турибдийкин? Дилфузанинг дадаси билан онаси ҳам киприк қоқмай тикилаётгандир?.. Асрор шуни ўйлаб, кетишга шошилди.

— Нима қилай, техникумга кирайми? — деди Дилфуза уни билагидан ушлаб.

— Аввал мактабни битириб ол, — деди Асрор.

Шу пайт юқоридан қаҳрли овоз келди:

— Дилфуз! Кир уйга!

— Эртага бирга кетамизми? Сиз... мактабда ғалати бўлиб юрибсиз, бунақада билиб қолишади-ку? — Дилфуза савол беришга берди-ю, жавоб кутмай уй сари шошилди.

Асрор иккинчи қават деразасига қаради. Қаҳрга тўла икки жуфт кўз унга қараб турарди. «Мен уларга нима ёмонлик қилдим, — деб ўйлади Асрор аста бурилиб кетаркан, — фақат яхшилик қилдим-ку. Мени ҳозир отарчининг ўғли деб ёмон кўряпти. Бирдан қамалиб кетсам-чи?!» Бу фикрдан Асрорнинг эти жунжикиб кетди.

У ҳалигача катталар билан бу даражада тўқнаш келмаган эди. Арзимаган бир гап билан, арзимас бир хатти-ҳаракат билан катталарнинг фикрини ўзгартириб юбориш, уларга ёмон кўриниб қолиши жумкарлигини чуқурроқ ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Дарҳақиқат, бир қиз билан тўғри маънода юрганингни бошқача талқин қиладиган, бошқача тушунадиган одам қамалиб чиққан болага қандай баҳо беради?

Дард устига чипқон деганларидай, Асрорнинг бир дарди икки бўлди. «Қасалванд одам оғзига келганини вайсади-да, шунга ҳам хафа бўламанми», деб ўзини овутишга ҳаракат қилди. Энди алами босилай деганда унинг гаплари жаранглаб қоладию ғазабдан ёниб кетай дейди.

Оқшомга қадар шу ўтлар орасида ёниб-куйиб, кўчаларда санқиб юрди. Кун бўйи туз татилаганиданми ё кўп юрганиданми, ҳолдан тойди. Кўнгли айний бошлади. Уйга боргиси йўқ эди. Борсам яна ўша одамга

рўпара бўламан деб юраги орқасига тортарди. Дадасининг қовоқ уюши, илмоқли гаплари, дўқлари бу нохуш учрашув олдида ҳеч гап эмас эди. Илгари унга «одам уйдан шундай бешиши мумкин», дейилса ишонмаган бўларди. Мана энди бу ўз бошига тушиб гангиб юрибди. Хаёлидаги ўша одамнинг хонасига бостириб кириши нима экан, заҳарли илон чаққан бўлса ҳам бо-ради уйига. Бошқа илож йўқ. Бу ердан қочиб қаёққа бош уради? Уйдан-ку қочар, шаҳарма-шаҳар санқиб юрар, аммо хотираларидан қочиб кутулолмайди-ку.

Эшикни онаси очди.

— Вой, келдингми-ей, болам, — деб бағрига босди.

Асрор «нима бўлган ўзи?» деб ажабланди. Онасининг хавотирланиб кутаётганини кейинроқ билди. Онаси уни ичкари бошлаб, диванга ўтқизди.

— Қаёқларда юрибсан, шу пайтгача? — деди у синиқ овозда.

Бола сўроқсиз кечикиб кетса она одатда тергаб, уришарди. Хавотирли дақиқалари, соатлари уни ғазаб алангасига ташларди. Лекин Асрорнинг онаси бошқа. Асрор шу пайтгача уни сира ғазаб оташида кўрмаган. Ғазабини ҳам, аламини ҳам, норозилигини ҳам ичига юта оладиган аёл у. Мана ҳозир ҳам ўғлига дашном бериш ўрнига айбдор одамнинг синиқ овозида «қаёқларда юрибсан, шу пайтгача?» деб сўраяпти. Асрор эса унинг хавотирли дақиқаларидан беҳаббар. Онаси «хавотирланиб адои тамом бўлдим» деганида ҳам унинг қийноқларини ҳозир ҳис қила олмайди. Онасининг куюнишларини, дардини бошқа пайт ҳис қила оларди, аммо бу дард, бу куюниш ҳозир унга бегона. Шу сабабли у қуруқчина қилиб жавоб қайтарди:

— Дарс тайёрладик...

— Ким билан? — бу сафар онасининг саволи қатъийроқ чиқди.

— Болалар билан...

— Кўзимга қараб гапир, алдама. Дипломатинг қани?

Асрор бу саволни кутмаган эди. Шу боис бир оз чайналди.

— Бериб юборувдим... Отаулла олиб келдимми?

— Отаулламас... дарсдан кетиб қолибсан-ку?

— Ким айтди?

— Ким айтганини қўявер. Дарсдан кетганинг ростми?

— Рост... — Асрор шундай деди-ю, баҳона излаб ўйга толди. Хайрият, хаёлига дурустгина баҳона келди: — Аввалги мактабимга бориб консультация олдим. Анча нарса эсимдан чиқибди.

Онаси бечора ишона қолди, терговни бас қилди. Ўр-нидан туриб ошхона томон юрди. Асрорнинг унга раҳми келди. Томоғига бир нарса тиқилди. «Қамалиб кетсам чидай олмайдилар», деб ўйлади. Онасига ачиниб ўтирганда эшик очилиб дадаси кўринди.

— Яхши, уйда экансан, — деди у Асрорга, — тез кийнч, кетамиз.

— Қаёққа? — деди онаси ошхонадан чиқиб келиб, — бугун тўйингиз йўқ эди шекилли?

— Томсувоқ чиқиб қолди. Нозик одамлар, бормасак бўлмайди.

«Томсувоқ... нозик одамлар...» Демак, пул кистирилмайдиган, ҳақ тўланмайдиган тўйча ёки зиёфат. Дадаси «нозик одамлар»дан ғоят ҳайиқади. Улса ўладикни, уларнинг гапини икки қилмайди. Шу «нозик одамлар»ни хафа қилмаслик учун яхшигина пул ишлаб оладиган тўйлардан ҳам воз кечган вақтлари бўлган. Шундай экан, Асрор ҳозир дадасига гап-сўзсиз итоат этмоғи шарт. У эринибгина ўрнидан тураётганида онаси жонига аро киргандай бўлди:

— Мазаси йўқ ўғлингизнинг, бугун бормасин. Қаранг, рангида ранг қолмабди.

Дадаси Асрорга яқинлашиб, пешонасидан ушлади: — Нима бўлди?

— Билмайман, кўнглим айнияти, — деди Асрор дадасидан нажот кутиб.

— Ширин чой ичиб ол, ўтиб кетади, бўла қол, — деди дадаси.

Асрор онаси тайёрлаб берган ширин чойни ичиб, сал ўзига келгач, отасига эргашди.

«Нозик одам» шаҳарнинг энг обод еридаги тўрт қаватли ғиштин уйда яшаркан. Дадаси машинасини «Волга»лар қаторига қўйгач, унга қараб: «Асбобни ол», деди. Асрор шундан билдики, зиёфат сипо ўтади. Асбоб пайровидаги аскиялар бўлмайди.

Уларни ташқарида ҳеч ким кутиб олмади. Иккинчи қаватга лифта кўтарилишди. Дадаси эмандан ясалган эшик қўнғироғини босди. Эшикни ҳаворанг ҳарир кўйлак кийган, бўйнига икки қават дур ташлаган, қирқ ёшлардаги хушрўй аёл очиб киброна жилмайиб қарши олди. Улар даҳлизга ўтишлари билан оқ кастюмли, сочлари орқага текис таралган эллик ёшлардаги киши кўринди.

— Келинг, ҳофиз, — деди у, менсимаган бир оҳангда. — Қани, буёққа марҳамат.

Улар ўнгдаги чоғроқ хонага киришди. Хонада уч киши ўтирган экан, ҳофизнинг ҳурматини жойига қўйиб, тўрга таклиф қилишди. Ота-болага бир пиёладан чой қўйиб узатиб, суҳбатларини давом эттиришди. Асрор уларнинг гап-сўзларига қараб, пастдаги оқ «Волга»ларнинг ҳайдовчилари эканини англади.

— Келдиёров ака келмабдиларми, ўғилларининг иши тинчимаган шекилли? — деди чой қўйиб узатган оқ сочли киши.

— Келсалар керак, — деди ёнидагиси. — Хўжайин: «Келдиёров билан гаплашиб оладиган гапим бор», — дегандай бўлувди. Назаримда, ўғлининг иши тўғри бўлган. Шу ишни тўғрилаб олмаса Келдиёров юрган экан-да... Милисалар унинг совунига кир ювмаган ҳали. Замони ўтиб кетди, деб фаҳмлашади. Келдиёровнинг замони ўтмайди.

— Таги бақувватмикин?

— Бақувватки, уёқ-буёғи йўқ. Ҳамма томони пишиқ. Ўғлини заводга оддий қора ишчиликка берган. Битта-яримта безорига қўшилиб қолганми... Болани танийман, сал шўхроғ-у, аммо тўғри бола.

Эшик қия очилиб, уй эгаси Асрорнинг дадасига им қоқди. Дадаси дарров қуллуқ қилиб, Асрорга қаради. Асрор ғилофни очиб, торни олди-да, дадасига узатди. Сўнг доирани олиб, қиздириш учун ошхонага чиқди. Ошхона кенг ва узун балконга кўчирилган экан. Балкон ўртасидаги стол атрофида икки хотин ўтириб чучвара тугиш билан банд. Қўллари чучвара тугишдан, оғизлари гапдан бўшамайдди.

— Анови тўрт қатор шодамарварид таққан кимнинг хотини экан, билмайсизми?

— Эгамов деганники, ижрокўмдаги.

— Кўйлаги ўзига ярашмабди. Жуда тор қилиб юборибди.

— Эрига ёқса бўпти-да, сизга нима?

— Эрига ёқиш учун киярмикан, ё?..

— Э, ўлинг худое сиз, гап кавламай...

Улар ҳиринг-ҳиринг қилиб пичирлашиб ҳам олишди. Афтидан, баъзи гапларни бола олдида айтиш ноқулай туюлди шекилли.

Доирани қиздириб кирганда шоферлар даврасига яна бир йигит қўшилган эди.

— Шу ғалваларни биттагина майор бошлаб юрибдимми? — деб сўради оқсоқ киши.

— Ҳа, пенсияга чиқадиغان одам экан, келиб-келиб

акамга қасдлашадими, суроби тўғри бўлиб қолди ўзини, ўзининг қинғир ишлари кўп экан, эрта-индин думини тугиб юборишди.

Дадаси торнинг созини яна бир тинғиллатиб текшириб кўрди-да, ўрнидан турди. Шоферларнинг суҳбати узилди.

Катта залда, катта стол атрофида олти эрак, олти аёл ўтирарди. Дастурхон усти ғоят дид билан безатилган эди. Эраклар костюм кийган, аёллар эса ўзларига эринмай зеб беришган. Улар ҳофизнинг саломига бош ирғаб алик олишди. Ҳофиз уларнинг бир пиёла чой қуйиб узатишларини ҳам, «эшитайлик» деган таклифни ҳам кутмаёқ бир четда тик турган кўйи қўшиқ бошлади. Стол атрофида бўш стуллар бор эди, уларни ўтиришга таклиф этишмади. Афтидан, ҳофизнинг нарироқ туриши афзал эди уларга. Асрорнинг дадаси бир жуфтгина қўшиқ айтди. Дастурхон атрофидагилар гўё қўшиқ айтилмаётгандай уларга эътибор ҳам бермай суҳбатлашиб ўтиравердилар. Ликопчалар пул қуйиб узатилмади. «Ўзбегим»дан олинг, деган илтимослар ҳам тушмади. Қўшиқ тугагач, биров раҳмат ҳам демади, аксинча, дадаси «сизларга ҳалал берганим учун узр» дегандай таъзим қилиб, орқасига тисарилганча даҳлизга чиқди.

«Раҳмат»ни кичик хонага киришганда шоферлар айтишди. Шўрва ичишаётган пайтда уй эгаси кирди:

— Ҳофиз, темир дафтарни олинг, шанбага хизмат бор. Нурулла Эгамович таклиф қияптилар.

Дадаси шоша-пиша косани дастурхонга қуйиб, қулук қилди:

— Ие, ижроқўмдаги акамизми, бош устига, хизматларига тайёрмиз.

— Темир дафтарда тўй йўқми ахир? — деб ўзича ҳазил қилган бўлди уй эгаси.

— Тўй бўлса-бўлмаса, бир оғиз гаплари...

Асрор ажабланди: дадаси билиб рози бўляптими, ё найранг қиялптими? Ахир шанба куни Туробникида тўй-ку? Болалар ташлаб кетган пулни олиб қолган-ку? Уй эгаси чиқиб кетгач, Асрор дадасига аста пичирлади:

— Шанба кунига закалат олиб қолувдингиз-ку? Уртоқларим уч юз сўм ташлаб кетишувди-ку?

— Ишинг бўлмасин, — деди дадаси жеркиб. — Буларнинг гапини икки қилиб бўларканми? Уртоғиннинг тўйига одам топиб бераман. Жуда бўлмаса, қочиб кетаётганимиз йўқ, пулни қайтариб берасан...

Бу гап Асрорнинг бошига гурзи бўлиб урилди. Яхшики уларнинг хизматига кўп талаб тушмади. Яна икки жуфт ашуладан сўнг ижозат беришди. Йўқса юраги тарс ёрилиб кетиши ҳеч гап эмас эди.

Асрор уйига қайтиши билан хонасига кириб ётиб олди. То ўша одам хонасига бостириб киргунига қадар ўртоқлари олдида ўзини оқлаш йўлларини ўйлаб ётди. Қанча ўйламасин, тайинли йўл топа олмади. Дадаси уни ўтмас пичоқ билан сўйиб ташлаган эди. Бу азоб унга ортиқча бўлди.

Нонушта маҳали «Мактабга бораёми, бормаёми, борсам дарсда қандай ўтираман, бормасам қаёқларда дайдийман?» деб ўйлади. Кейин Дилфузанинг «Мактабда ғалати бўлиб юрибсиз», деган гапини эслаб, ҳушёр тортиди. «Ростданам аҳмоқлик қилибман. Дарсда ўтиравермайманми... болалардан нимага қочдим, юравермайманми... Бугун одамга ўхшаб бориб, одамга ўхшаб юраман...» Шу қарорга келиб Асрор ўрнидан турди.

Муюлишда Дилфуза кўринмади, «О н а с и билан кетгандир» деб ўйлади у. Синфга кириши билан директор йўқлаётганини айтишди. «Оббо, тарбиявий соати етмай турувди. Комсоргнинг иши бу, икки томондан тоза

олишади». Шу хаёллар билан директор хонасига кирган Асрор милиционер билан нотаниш кишини кўриб кўрқиб кетди. Милиционерни танийди. Кинохона олдида ўтиришганда бир-икки келиб, танбеҳ берган. Сочларига оқ оралаган, лекин кўриниши бақувват кишини энди кўриши.

— Асрор деган аълочи ўқувчимиз шу, — деди директор. Унинг хотиржам, айни чоқда мулойим овози Асрорга далда берди. — Асрор, бу киши участкамиз инспектори. Бу киши эса, «Динамо»нинг тренери эканлар. Уртоғинг Салимни қидириб келишибди.

Директор «Вазифамни удалладимми?» дегандай Солиевга қаради. Унинг бу савол назарини Асрор уқмади. Чунки у, шубҳасиз, бу одамларнинг ўзаро келишиб олишганидан беҳабар эди. Солиев эса фурсатни бой бермай директорнинг гапига гап улаб кетди:

— Салим бизга ҳозир жуда керак. Бир ойдан кейин Иттифоқ биринчилиги. Унинг вазнида бошқа тузукроқ боламиз йўқ. Биздан ранжиб кетиб қолувди. Арази тугагандир, деб уйига борсам, мусобақага кетганмиш. «Меҳнат резервлари» илинтириб олганга ўхшайди, Сиз Салимнинг дўсти экансиз, шундан хабарингиз борми? «Меҳнат резервлари»га бораётувдими?

Асрор бундай саволни кутмаган эди, жавобга шошиб қолди.

— Бунисини билмадим, — деди у бир оз довдираб. — Ҳозир Барнаулда «Меҳнат резервлари»нинг биринчилиги бўляпти. Агар Барнаулга кетган бўлса, гумоним рост чиқади. Унда аҳволимиз чатоқ. Салим ҳозир Барнаулдами?

— Билмадим... — Асрор шундай деди-ю, Салимнинг онаси ҳамма гапни айтганини англаб, қўшиб қўйди: — Мусобақага кетдим, деди. Қаердалигини сўрамабман. Солиев афсусланган бўлиб бош чайқади.

— Э, аттанг, сал кеч қолибмиз, — деди у сочини силаб. — Мусобақа ўн тўртда бошланган. Улар ўн биринчида учишган. Ун биринчида кетибдими?

Шу саволга келганда Асрор ўйламай-нетмай «ҳа», деб юборди. Кейин «олдинроқ кетган эди» десам бўларкан», деб афсусланди.

— Салим келса, айтсангиз, менга учрашсин. Ҳар ҳолда боксни бизда ўрганган-ку, энди аразлаб юрмасин, — деди Солиев.

— Ҳа, шунақа деб қўй. Олифтагарчилик қилмасин, тренерлар ҳамманинг орқасидан юравермайди. Бўпти, дарсингга бор, — деди директор. Кейин пўписа қилган бўлди: — Ҳар хил узун-қулоқ гаплар юрибди, имтиҳонлар яқин, а? Ўйлаб қадам бос.

Асрор синфга қайтди-ю, қулоғига дарс кирмади. «Тренер»нинг гапларини бир-бир ақл чиғирғидан ўтказди. «Милиционер, тренер, Салим...» Асрор худди шахмат доналарини алмаштиргандай фикр сурарди: «Тренер, Салим, милиционер...» «Салим, милиционер, тренер...»

«Салим аразламаган, ўзлари ҳайдашган-ку. Тренерга Салим керак экан, милиционерга-чи?...» Минг ўйламасин, Асрор жумбоқни еча олмади. Танаффусда ҳовлига ҳам чиқмади. Отаулла ҳазил қилган эди, жеркиб ташлади. Зоир келиб: «Сенга нима бўлди?» — деб сўраган эди, «хумда ўтирибман», деб жавоб берди. Зоир гапни кўпайтирмай «ўтиравер, яхшироқ ўрнашиб ол», деб нари кетди.

Солиев Асрорнинг жавобларини эшитиб, кўнгли равшанлашди. Тўғри йўлга тушиб олганини ҳис этди. «Сирлар сандиғининг калити шу болада», деб ўйлади-да, Муллақўзиевга қаради. Лейтенант бу қарашининг нимани англатишини билар эди. Узр сўраб ўрнидан турди-да, ташқари чиқди. Тўғри кинохонага бориб, ав-

тамат-телефондан милиция бўлимига қўнғироқ қилди. Солиев тахмини тўғри чиқса нима қилиши лозимлигини пишитиб қўйган эди. Лейтенант ҳозир шу режани амалга оширишга киришди. Солиев эса директор билан суҳбатини давом эттирди:

— Кеча «Асрор бир қиз билан юради» дегандай бўлдингиз. Шу қизни кўришим мумкинми?

— Мумкин. — Директор котибани чақирди-да, Дилфузани топиб келишни топширди. Кейин Солиевга мурожаат қилди: — Қизга ҳам сизни «тренер» дейманми?

— Йўқ, шаҳар халқ маорифи бошқармасиданман. Қиз болалар уйдан келганми? Жуда яхши.

Хонага кирган Дилфузада озгина ҳадик бор эди. Солиевнинг зийрак нигоҳи буни дарҳол сезди.

— Қизим, мен аҳволингиздан хабар олгани келдим, — деди Солиев гапни узокдан бошлаб. — Оилавий аҳволингиз ўқишга таъсир этмаяптими?

Солиев мўлжални тўғри олган эди, қиз бир оз хотиржам тортиди. Аммо саволлар мақсадга яқин кела бошлагач, ҳуркак оҳу аҳволига тушди.

— Қизим, яширмай қўя қолай: менга нохуш бир гап етди. Сиз кинохона олдида ғалати болалар билан тўпланишиб турармишсиз, шу ростми?

Дилфуза бошини эгиб олди, жавоб қайтармади.

— У болалар кимлар, шу мактабда ўқишадими? Дилфуза бош эгганча тураверди.

— Тўғриси айтивер, биттаси Асрорми? — деди директор.

Дилфуза яна индамади.

— Мен ишонаманки, сиз ёмон йўлга кирмагансиз. Одамлар нотўғри хулосага келишган. Одамлар ҳам қизик, ёшлар тўғри маънода дўстлашишса ҳам гап қилишади. Биргаликда кинога киришса олам алғов-далғов бўлиб кетгандай ғавғо чиқаришади. Сиз Асрор билан ёки бошқа бола билан яхши кўнгилда дўст бўлгансиз, тўғрими?

Дилфуза бош ирғади.

— Кинога тушган бўлсангиз, фильмнинг номини айта olasизми?

— Номи эсимда йўқ, ҳиндча кино эди, — деди Дилфуза паст овозда.

— Шу кинохонадами?

— Йўқ... бошқасида.

— Қайси бирида? — деб сўради директор зарда билан.

— «Ватан»да...

— Қачон тушдиларинг? — деб сўроқни давом эттирди директор.

— Унинчида.

— Ушандан кейин тушмадиларингми?

— Йўқ.

— Бўпти, бораверинг, — деди Солиев, директорнинг «тергов»ини тўхтатиб. Қиз чиқиб кетгач, кинотеатрга телефон қилди — ўнинчи майда ҳиндча фильм кўрсатилмаган экан. Солиев бу жавобни эшитдию савол назари билан қараб турган директорга сир бой бермай, «қиз тўғри айтибди», деб қўя қолди. Шундан сўнг соатига қараб олди-да, директорга раҳмат айтиб, ўрнидан турди.

У Қамариддинни соат ўн бирга чақирган. Миртиллаевнинг ўлимида бу йигитнинг нечоғлик иштироки бор, майор буни аниқ билмайди. Лекин унинг изидан тушиши охир оқибатда бирон бир жиноятнинг очилиши билан якунланишига ишончи бор. Салимнинг ғойиб бўлиши, Асрорнинг чалғитишга уриниши, Қамариддиннинг иш жойи, бир неча кўнлаб йўқ бўлиб кетиши, ниҳоят Дилфузанинг алдаши... Булар шунчаки гаплар эмас.

Қамариддин майорнинг хонасига айтилган вақтда кириб келди. У Солиевни кўрдию муддаони англади. Майорнинг оддий кийимда пивохонада кўриниши, сўнг ўзини Граф деб танитган йигит... Демак, жар ёқасига келиб қолибди. Ҳозир чап бера олса марра уники, йўқса қўлга тушади, тамом.

Солиев бақувват бу ғилай йигитга зимдан кўз ташлади. «Шуми? Нимага ўлдиради, пул учунми?» деган савол бош кўтарди. Савол-ку, осон топила қолди. Лекин жавоб-чи? Майорнинг хаёлидан: «Бу йигитни чақирмай турсам бўларкан», деган фикр ўтди. Бироқ бўлар иш бўлган, энди афсусдан фойда йўқ, гумон тўрига дуч келган йигит рўпарасига келиб ўтирибди. Ўзини эркин тутяпти. Бу хотиржамлик беғуноҳлик аломати эмас, йўқ, зинҳор, бу хотиржамлик — терговчилар чиғирғини тортиб кўрган одамгагина хос. Агар одам мутлақо гуноҳсиз бўлса, шунчаки гувоҳ сифатида чақирилса ҳам бир оз саросимага тушади. Солиев буни билади. Жиноятчиларнинг хотиржамлиги ҳам, ҳатто берилажак саволларга Қамариддиннинг кўрслик билан жавоб қайтариши ҳам маълум унга. Бундайлар унча-мунча терговчини чалғитиши, унча-мунча юристни ҳуқуқ бобида мот қилиб қўйишлари ҳам мумкин. Ҳаёт, кўрган-кечирганлари уларни ана шундай тарбия қилган. Лекин бу суҳбат майор ўйлаган тарзда кечмади. Бу ғилай йигит кўрс эмас, аксинча, майорнинг назарида анча ақлли бўлиб чиқди.

Солиев Қамариддин билан суҳбат бошлашга ошиқмади. Столи устидаги қоғозларни ўқиб, у ер-бу ерига белги қўйгандек бўлди. Гўё бу ҳаракати билан йигитни зарур иш юзасидан эмас, балки шунчаки бир кўриб қўйиш учун чақиргандай ўзини лоқайд тутди. Ора-сира Қамариддинга кўз ташлаб қўйди. Қамариддин «менинг асабим темирдан, истасангиз минг кеча-кундуз шу ҳолда ўтира оламан», дегандай хотиржам эди.

Майор ниҳоят, «ишларни» бир четга суриб Қамариддинга тикилиб қаради.

— Ишлаяпсизми? — деб сўради ундан нигоҳини узмай.

— Ишлаяпман, — деди Қамариддин бамайлихотир.

— Қаерда?

— Биласиз-ку?

— Билмасам-чи?

— Унда билиб олинг, ресторанда швейцарман.

— Кеча ишда эдингизми?

Қамариддин кулиб қўйди: жиноят қидирув бўлимининг инспектори уйга бориб суриштирганда ишхонага бормас эканми? Буни Қамариддин ярим кечада уйга кириб онасидан «хушxabар» эшитгандак фахмлаган. Унинг ҳозирги жилмайишида қувонч ели эмас, балки истехзо заҳари ҳозир эди.

— Йўқ, ишда эмасдим, — деди у дангалига кўчиб.

— Қайси кўнларда ишлайсиз, жуфт кўнларими, тоқ кўнларими?

— Тайини йўқ, келишиб ишлайверамиз... Мен... умуман кам бораман ишга. Одамларга таъзим қилаверишга ҳушим йўқ. Гадойга ўхшаб кетаман. Атир сепаману қўлига қарайман. Кейин ўзимдан ўзим ирганаман.

— Келбатингизни қаранг, бошқа ишга кирмайсизми?

— Олишмайди. Мен худо урган бандаман, биласиз-ку.

— Бекор айтибсиз. Ишлашга бўйнингиз ёр берса, топардингиз.

— Шунақами? Мана менинг милицияда ишлагим бор. Жиноятчини сиздан кўра тезроқ топишим мумкин. Чунки уларнинг услубларини, йўлларини яхши биламан. Сиздан кўра кучлироқман, эпчилроқман. Ундан ташқари сира пора олмайман, чунки пора олиб хонавай-

рон бўлганларни кўп кўрганман. Қаранг, қандай ажойиб хислатларим бор. Лекин сиз ишга олмайсиз мени. Чунки менга ишонмайсиз — ўтмишим чатоқ-да. Мени шундай яратиб қўйганига худо ҳам ҳайрон бўлса керак. Вақти келиб у дунёга борганимда савол-жавоб бошланса айтаман: аввал мени шу куйга солиб қўйганларни олдимга олиб келинглар, юзма-юз қилинглар, шундан кейин саволларингизга жавоб қайтараман, дейман. Дўзахда куядиган бўлсам, шулар билан бирга куяман, ҳа.

Майор унинг гапларини эшитиб, ажабланди: «Фикрлари бинойи, лекин нима учун менга айтяпти буларни. Ё «ўтмишимдан афсусдаман, энди тўғри йўлга тушганман», демоқчими?» Солиев шу хаёлга келиб уни чалғитмаслик учун гапларини узмай эшитди. Йигит сукутга берилгач, сўради:

— Кимларни чақиртирасиз юзма-юз гаплашишга?

— Буни ўзим биламан... Ҳар ҳолда ҳамкасбларингиз ҳам бўлишади у ерда.

— Яхши, энди лирик чекинишни бас қилайлик. Сиз яхшилаб эсланг: байрамдан кейин қайси кунлари ишда эдингиз?

— Байрамдан кейин... нима учун қизиқяпсиз, билсак бўладими?

— Кейин билиб оласиз, ҳозир саволга жавоб беринг.

— Байрамдан кейин бир кун ҳам ишламадим. Юрагим сиқилиб Фарғона томонларга кетувдим.

— Қачон қайтдингиз?

— Ун биринчида эрталаб.

— Демак, ўнинчидан ўн биринчига ўтар кечаси поездда бўлгансиз?

Қамариддин шу саволдан кейин майорнинг мақсадини тўла англади. Вужудига бир муз югурди-ю, аммо дэрров ўзини қўлга олди.

— Шунақа бўлиб чиқади, ўртоқ майор, — деди хотиржамлигини йўқотмаган ҳолда.

— Буни ким тасдиқлаши мумкин?

— Ҳужжат бор, — Қамариддин шундай деб чўнтагидан поезд билетини чиқарди.

— Ишингиз пишиқ экан, — деди майор, билетни олиб кўриб.

— Бировнинг мушуги ҳаром ўлса ҳам биздан гуносираганингиздан кейин ишни пишиқ қилишга мажбурмиз.

— Бу қайтиш билети, бориш белети-чи?

— Кетишда йўловчи машинада борганман. Нақд элликка тушганман. Киракаш болалар байрам олдида шунақа ишла олишаркан. Довондан ўтса беш соатли йўл. Беш соатда икки юз сўм. Ёмон эмас-а?

— Билетингиз менда тура туради.

— Бемалол, фақат тилхат қилинг. Сиздан бошқаларга ҳам керак бўлиб қолиши мумкин.

Солиев тилхат ёзаётганда телефон жиринглади. Трубкани кўтариб лейтенант Эшбоевнинг овозини эшитди. Майор лейтенантни овозидан таниб сир бой бермаслик учун:

— Ҳа, ўғлим, дарсларинг тугадими? Мен айтган одамга учрадингми? — деди. Эшбоев унинг мақсадини англаб, қисқагина баён қилди:

— Мирисаев учинчи танаффусдан кейин мактабдан чиқди. Изидан бордим. У тўғри икки «Б» квартал, 32-уйга борди. Еттинчи йўлакка кирди. Қайси хонадонга кирганини билмай қолдим.

— Энди ўғлим, мажлисда бўлса чиқар, мажлис деганлари бир соатдами, бир кундами тугайди. Тоқат қилиб кутгин. Институтда ўқиш осон деб ўйловдингми? Кетидан қолма ўша одамнинг. Иложини қилсанг, мажлис тугаши билан менга хабар бер. Ишим кўп эмас,

балки бораман. Биламан қаердалигини, мажлис ўтказётган одамни ҳам танийман.

Майор трубкани жойига илдию Қамариддинга қараб олди. Йигит унинг гапларини эшитмагандай ўтирарди. Солиев тилхатни ёзиб, унга узатди:

— Мана, олинг. Участка инспекторининг айтишича, сиз кинохона олдида балоғатга етмаган болаларни тўплаб ўтирармишсиз?

— Мен тўпламайман уларни. Мен ёлғиз ўтираман, уларнинг ўзлари келишади атрофимга. Нима, ҳайдаб юборайми?

— Қизиқ, нима учун сизнинг олдингизга келишади?

— Яхши одам деб ўйлашса керак-да. Ахир улар сизларга ўхшаб паспортини текшириб кўришмайди-ку?

— Ўтмишингизни билишмайдимми?

— Билишади, мен улардан яширмайман. Уёқдаги гапларни гапириб бераман.

— Гапингизда мантиқ йўқ. «Яхши одам деб ўйлашди», «паспортини текшириб кўришмайди» дейсиз-у, яна «ўтмишимни яширмайман» ҳам дейсиз.

— Гапингиз қизиқ, ўртоқ майор, қамалиб чиққанлар орасида яхши одам бўлмайдимми? Мана, сиз яхши одамсиз. Пичинг қилаётганим йўқ, тўғри маънода айт-япман. Лекин у болалар сизнинг атрофингизда тўпланишмайди. Нимага? Милиционер бўлганингиз учунми? Йўқ, сиз у болалар билан гаплаша олмайсиз. Биринчидан, вақтингиз йўқ, иккинчидан, нимани гаплашишни билмайсиз. Мен ҳам яқиндагина бола эдим. Мен ҳам дилдан гаплашадиган одамга зор эдим. Йўқ эди шунақа одам, эшитяпсизми, йўқ эди!

— Шундай одам йўқ деб фараз қилайлик. Ҳозир сиз билан баҳслашишга фурсатим йўқ. Фақат бир нарсани айтиб қўяй, агар сиз ҳақ бўлганингизда атрофингизда беш-олти эмас, беш юз, олти юз бола тўпланарди.

— Сиз бир кунда нечта бола билан гаплашганимни санамагандирсиз?

— Керак бўлса санаймиз. Сиз кўпроқ қайси болалар билан бирга юрасиз, менга шунисини айтинг. Шомилдан бошлайверинг.

Қамариддин майорга кулимсираб қараб турди-да, уч-тўрт боланинг исмини айтди. Асрор билан Салимининг номини тилга олмади.

— Ҳаммасини оти эсимда турмайди, — деди у.

— Ҳа, баъзиларини унутибсиз. Масалан, Салим деган болани. Эсингиздами, боксчи бола...

— Ҳа, Салимми, унутибман айтишни.

— Ҳозир у қаерда билмайсизми?

— Анчадан бери кўринмай қолди. Фарғонадан қайтганимиздан бери кўрмадим.

— Бирга борганмидинглар?

— Ҳа, айтишни унутибман. Бирга бўлувдик сафарда.

— Кўринмай қолганидан хавотирланмадингизми, уйига бориб хабар олмадингизми?

— Уйини билмайман. Шу кинохона олдида учрашиб

турардик. Кетаётганимни эшитиб, эргашди. Мендан нима кетди, ёнимга олдим.

— Яхши, сизга рухсат.

— Раҳмат, мен саволларингиздан ҳеч нимани тушунмадим — бир боғдан келдингиз, бир тоғдан. Жиноят қидирув бўлими бекорга чақирмас рецидивистни?

— Вақти келса тушунасиз.

— Лекин айтиб қўяй: ҳозир замон бошқа. Бировнинг айбини мажбуран юклаб қамаворадиган даврлар ўтиб кетди.

— Буни мен жуда яхши биламан, хайр.

Қамариддин ўрнидан оҳиста кўзгалди. Оғир-оғир қадам босиб, хонадан чиқди. Кўчада қадамни тезлат-

ди: майор уни кузатиб тургандир. Тезроқ унинг нигоҳи етмайдиган ерга бориб ўйлаб олиши керак. Нима қилсин? Қочиб, изини қуритиб кетсинми? Ё тақдирга тан берсинми? Ё майорни чалғита олармикин? Йўқ, бу қари тулкини алдаш қийинга ўхшайди. Билетни олиб қолди. Энди вагон назоратчисини топади, сўрайди. У галварс ўзидан кўриқиб, тўғриси айтиди. Ё уни топиб ўлдириб юборгани маъқулми?

Милиция биносидан узоқлашаётган Қамариддинни шу саволлар исканжага олган эди.

Бу саволларга жавоб топгунча уни холи қўяйлик. Дераза оша унга қараб турган майор Солиев ҳам ўз ишлари билан шуғулланиб турсин. Биз лейтенант Эшбоев кўз узмай пойлаётган уйга борайлик. Асрор изидан одам тушганини хаёлига ҳам келтирмай Қамариддинниги кириб кетган эди. Қани борайлик-чи, у ерда нима гап экан?

Оқибат

ёхуд барча чигалларнинг ечилиши ҳақида сўнги ҳикоя

Эшикни Қамариддиннинг онаси очди. Асрорни кўриб: «Вой худойим, сенмидинг?» — деб кўкрагига туфлаган бўлди. Асрор унинг «чўчитиб юбординг-а» дейишини, сўнг қўлини олиб кўкрагига босишини кутган эди. Хайрият, бундай бўлмади. У кутилмаганда:

— Келганинг яхши бўлди-я, — деб Асрорни ичкарига бошлади.

— Уртоғининг аҳволига қара, — деди у Салим ётган хона эшигини ланг очиб. — Уволига қоласанлар, дедим-а!

Асрор Салимни кўриб, кўриқиб кетди. Ранги доқада оппоқ Салимнинг кўзлари ярим юмуқ, нафас олиши оғир эди. Худди биров бўғаётгандай хирилларди. Асрор унга яқинлашиб энгашди.

— Салим... — у Асрорнинг овозини эшитмадими ё танимадими, индамади. Кўзини ҳам очмади — бирдай ётаверди. — Салим! — деди Асрор баландроқ овозда. Салим бу сафар ҳам кўзини очмади. Бу аҳволини кўриб, Асрорнинг қўл-оёқларидан жон чиқиб кетгандай бўлди. Орқасига ўгирилиб, эшик кесақисига суяниб турган Қамариддиннинг онасига қаради.

— Ҳозир тез ёрдам чақирдим, буёққа юр. — У шундай деб қарахт турган Асрорни қўлидан тортиб катта хонага бошлади. — Эшитиб ол, уни танимайман, сен ҳам. Уни йўлакда беҳуш учратиб қолдим, сен кўчадан ўтиб кетаётган эдинг, менга ёрдамлашдинг, тушундингми? Анграйма, Қамариддинга унинг аҳволини ўзинг айтасан. Энди эсларингни йиғиб олларинг. Шу пайтгача сўрамовдим, сен энди менга айт: нима қилувдиларинг? Уғирликка тушдиларингми ё бировни ўлдирдиларингми? Айт! — у шундай деб Асрорнинг қўлини силтади.

Асрор гапирай деса тили айланмади.

— Серраймай ўл сен, — деди аёл уни нари итариб. — Нима қилган бўлсаларинг ҳам кунларинг битганга ўхшайди. Изларингга одам тушган. Агар бу бола бир нарса бўлса, ўзларингга ёмон. Яхшиси, танимаймиз, деб турларинг.

Эшик кўнғироғи чалиниб, аёлнинг гапи бўлинди. Қамариддиннинг онаси докторга «бўлиб ўтган воқеани» — нотаниш болани йўлакда беҳуш учратиб қолгани, сўнг уни «не азоблар билан» бу ерга олиб чиққа-

нини айтиб берди. Доктор Салимга яқинлашдию дарҳол билан томирини ушлади. Сўнг мижжаларини қайириб кўрди-да, эшик оғзида турган Асрорга қараб:

— Тез пастга тушиб, шофёрга айт, замбилни олиб чиқсин, — деди.

Салимни машинага жойлагач, доктор Қамариддиннинг онасига қараб сўради:

— Сиз бирга борасизми?

— Менми?.. Уни танимасам... Шартми?.. — деди у бош чайқаб.

— Мен бораман, — деди Асрор ва докторнинг рухсатини кутмай машинага чиқиб ўтирди.

Доктор шофёрнинг ёнига эмас, орқага, бемор ёнига ўтирди-да, дарчани очиб, «тезроқ ҳайда» деб буюрди.

Машина қиёмат қичқирғини чалиб, елиб кетди.

— Бу болани танийсанми? — деб сўради доктор.

— Ҳа... йўқ... сал-пал танийман, — деди Асрор гарангсиб.

— Уйини билсанг, хабар қил, аҳволи оғир.

Асрор «доктор яна бир нарса дермикин» деб унинг оғзига тикилиб қолди. Лекин у бошқа гапирмади.

Касалхонага боришгач, Асрор қабулхонада қолди. Салимни ичкари олиб кириб кетишди. Асрор минг хаёлга бориб, беҳол ўтирди. Ташқарида қуёш қиздирипти — бу ер эса Асрорнинг назарида музхонага ўхшайди. Аъзойи баданига муз игналари санчиляпти гўё. Офтоб нури қабулхонанинг катта деразаларидан тушиб турибди. Лекин Асрорнинг назарида бу ер нимқоронғи. Назарида бу ерга ҳаво ҳам кирмайдигандай... Ҳозир ундаги кўрқув, ўкинч, алам — ҳаммаси айқаш-уйқаш бўлиб кетган. Хаёллари тушов узган тулпорлар сингари тутқич бермайди: «Салим ўлиб қолса нима қиламан?» «Қамар қачон келади ё мени алдаб қочвордимми?» «Салим қулупнай дедди, шунга еса балки тузалиб кетармиди, нимага олиб келмадим?» «Қамарнинг онаси нима деди? Изларингга одам тушган дедими? Ким тушади? Мактабга борганларми?»

Бу хаёлдан бир сесканди. Дарвоқе, у мактабдаги савол-жавобдан кейин талвасага тушган эди. Асрор лейтенантни танирди. Лекин «тренер»ни танимади. Унинг «тренер» эканига унча ишонмади ҳам. Тренерга Салим керак бўлса Асрордан сўрайдими? Салимни ўтган йили ўзлари ҳайдаб юборишган. У боксга унча кўп қатнамаган ҳам. Бирон-бир мусобақага қатнашганини Асрор эслолмайди. Шундай экан, унинг тренерга зарур бўлиб қолгани Асрорга фалати туюлди. Хўш, унда бу одам ким, нима учун Салимни қидирипти? Ё ўша ёрашира биров Салимни таниб қолганми?.. Асрор дарсда ана шу муаммолар чиғирғида эзилди. Юз ўйласин, минг ўйласин, саволларга тайин жавоб топа олмади. Юраги қафасдаги ночор қуш каби потирлаб, беҳаловат қилди. Охири дарсда ўтиришга тоқати етмай, танаффус маҳали секин жўнаб қолди. У «Қамариддинниги бораман» деган аҳд билан чиқмаган эди. Лекин оёқлари беихтиёр ўша ёққа бошлади. Ахир у қайга борсин? Ҳозир унга ким маслаҳат беради, ким тўғри йўл кўрсатади? Қамариддин! Унинг суянадиган тоғи ҳам, қалқони ҳам шу Қамариддин!

Асрор паноҳ излаб келиб, кутилмаган мусибатга дуч келди. Мана энди ҳаммаси бир бўлдию болани бўғиб ташлади.

«Тез ёрдам»да келган врач чиқиб, Асрорни чақирди:

— Буёққа кел, сени кетиб қолдингми, деб ўйлабман.

Асрор унга итоаткорлик билан эргашди. Узун даҳлиздан юриб, ўнгдаги хонага киришди. Телефонда гаплашаётган оқ халатли киши уларни кўриб:

— Ҳозир, бир дақиқага, мен сўраб биламан, — деб

Асрорга мурожаат қилди: — Беморнинг исми-шарифини айт, Эши нечада, қайси мактабда ўқийди?

Асрор имтиҳонга кирган билими саёз боладай дудуқланиб жавоб берди. Бу орада «Тез ёрдам»даги врач хайрлашиб чиқиб кетди. Оқ халатли киши эса телефондаги гапини давом қилди:

— Ҳа, ўртоқ капитан, бу тан жароҳати, ҳозирча пичоқ урилган деган тахминдамиз. Чамамда бир ҳафта, ўн кун аввал. Қон кўп йўқотган. Бунинг устига инфекция. Аҳволи оғир, бир нима дея олмайман. Ҳамма чоралар кўриляпти.

«Милицияга айтяпти!» Асрорнинг миясига биров чўқмор билан ургандай бўлди. Вужудини ўраб турган булут тарқаб, фикри бир оз равшанлашди. Ундаги барча тўғулар булут билан бирга тарқаб, фақат кўрқувгина қолди. Кўрқув одамни тез чора-тадбир қўллашга ундайди. Одам тўғри ё нотўғри қадам босаётганини билмаса-да, тез ҳаракат қилади. Кўрқув одамни ҳалокатдан олиб чиқмоқчи бўлади, аммо кўп ҳолларда бунинг акси юз беради, кўрқув тўғри тубсиз жарга бошлайди. Асрор ҳозир ана шу кўрқув чангалига тушди. Аста тисарилиб, даҳлжана ўтди. Эҳтиёткорлик билан, овоз чиқармай бир-икки қадам босди. Кейин қадамларини тезлатди. Кўчага чиқиб олгач, югурди. Қанча югурди, билмайди. Бозор олдидаги майдонда бир-икки одамга урилиб, сўкиш эшитгач, ўзига келди. Тўхтаб турган трамвайга чиқди. Одам кўп эди, диққинафас вагонда чидай олмади. Трамвай бурилиб тўхтагач, тушди. Кўчанинг у бетига ўтди. Буёқда одам сийракроқ экан: Бир оз юриб ҳолдан тойганини ҳис қилди. Суянчиқсиз ўриндиққа ўтирди. «Энди Салимга нима бўлади? — деб ўйлади у. — Шу ярадан ҳам ўлиб кетаверадими? Энди уни пичоклаган одамни қидиришади. У одам эса ўлиб кетган. Энди ким айбдор? Ўша одам... У бошламаганда...»

Асрор ўша манзарани эслаб, алам билан инграб юборди. Муштумини қаттиқ қисди. Бирдан ўша одамнинг овозини эшитгандай бўлди: «Ҳа, ҳаромилар, кутиб туривдиларингми, уруғни қуритиш мана бунақа бўлади». Ҳа, шундай деган эди. Нимага шунақа девди, Асрор шу пайтгача ўйлаб, ўйига ета олмайди. Нимага кутиб туришаркан, шунчаки ўтиришган эди. Қамариддин пиво олиб чиқди, Шомил билан Салим ичишди. Асрор Дилфуза билан четроқда ўтирувди. Уни ким кутибди, биров танимаса?..

Асрор ўрнидан туриб ўзи сезмаган ҳолда беихтиёр атрофга аланглади. Кейин хаёлини жамлаб «опоқимга хабар бериб қўяй» деб автобус бекати сари юрди.

Салимникига бораверишда анҳор кўпригидан ўтаётган сувга қаради. Нима учундир ўша одам кўринмади. Худди қотиллигини билиб яшириниб олгандай.

Салимнинг онаси одатдагидай ҳовлида ивирсиб юрарди. Асрорни кўриб унга пешвоз чиқди. Авваллари бундай қилмасди, саломига алик олиб ишини давом эттираверарди.

— Уртоғинг қани? — деди у саломга алик ҳам олмай. — Кеча милисалар қидириб келишди.

Бу гапни эшитиб Асрор довдиради.

— Талқон юганмисан, гапир, тўғриси айтивер, қани Салимим?!

— Салим... касалхонада.

— Қанақа касалхонада? Нима бўлди унга?

— Билмадим... оёғи синганмиш...

— Тўхта, мени олиб борасан. Бир гап бор сен зумрашларда.

Салимнинг онаси бир одми кўйлакни иккинчи одми кўйлакка, оёғидаги эски калишни арзон туфлига алмаш-

тириб тезгина чиқди. Шошганидан бошдаги оқ сур рўмолни алмаштиришни унутди. Касалхонага етгўларига қадар «Бир гап бор сен зумрашларда» де уч-тўрт қайтарди. Асрор индамади. Бахтига аёл ун сўроққа тутиб, сиқувга олмади.

Асрор уни тўғри қабулхонага бошлаб кирди. Даҳлини кўрсатди-да, «ўнг қўлдаги охирги катта эшикда ўти ради каттаси» деди. Узи эса тез-тез юриб бораётга аёл ортидан қараб қолди. Дам ўтмай даҳлиз адоғида «Вой, боле-ем!» деган фарёд эшитилди. Асрор кўчага қандай чиқиб қолганини ҳам билмади. Фира-шира қс ронғулик туша бошлаганида орқасидан кимдир чақирди. Овоз таниш эди, аммо дарров ажрата олмади. Иккинчи марта чақирганида таниди: Қамариддин! Дарахт панасида турибди: бекиняпти, демак, аҳволи чатон.

— Бу ёққа юр, — Қамариддин шундай деб қадами ни тезлатди. Асрор шундагина атрофга аланглай уйига яқинлашиб қолганини фаҳмлади. У ҳам қадами ни тезлатиб, Қамариддинга етиб олди.

— Салим... ўлди, — деди у, томоғига нимадир ти қилиб.

Қамариддин шарт тўхтаб уни ёқасидан олди.

— Ким айтди?

— Бордим, дўхтир...

— Бекор айтади ўша дўхтир. Бунақа ярадан одам ўлмайди. Юр тез, гап бор.

Катта кўчага чиқиб машина тўхтатишди-да, шаҳар чеккасига йўл олишди. Кооператив қаҳвахонага кириб бир бурчакдаги алоҳида бўлмага ўтишди. Қамариддин елкасига осиб юрган спортчиларнинг чарм халтасидан бир шиша ароқ чиқариб стул панасига қўйди-да, халтани Асрор томон сурди.

— Вазият ўзгариб қолди, пулларнинг ҳаммасини сенга қолдираман. Ярми сеники. Ярми... отишга ҳукм бўлмасам, чиққунимча асрайсан. Отилсам... Салим икковинг бўлишиб олаверларинг. Бу пуллар ўғирлик эмас, ҳалол. Уни муттаҳамлар давлатдан ўғирлашган, биз эса улардан тортиб олдик.

Қамариддин шишани очиб катта қадаҳга тўлдириб қўйди-да, сесканмай ичиб юборди.

— Бўладиган иш бўлди, братишка. Айб ўзимда. Сенларга гард оқтирмайман. Менинг бориб юрган жойим. Менга бало ҳам урмайди. Эрталаб ўзим бораман. Аммо бу кеч ҳисоб-китобли ишим бор.

Официант овқат келтириб қўйди. Қамариддин қадаҳни яна тўлдирди-да, ичиб юборди. Овқатдан бир-икки чўқилаган бўлди. Асрор эса овқатга қўл ҳам урмади.

— Братишка, сен мени унутма! — Қамариддин шундай деб Асрорни қучиб олди-да, пешонасини пешонасига босди. — Мен ёмон одам эмасман, яхши одам бўлишни истардим. Лекин бунга йўл қўймадилар... — Унинг овози титради. — Энди сен... одам бўл! Лекин эҳтиёткорликни унутма, сени ҳам эгиб ташлашлари мумкин. Мен бўш келдим, сен бўш келма. Ана, пулинг бор, тўғри йўлингдан кетавер. Биз ҳали учрашамиз. Братишка, дунёда энг буюк зот ким, биласанми, она; а? Мен бугун ўша буюк зотлардан бирини ўлдираман...

Асрор сесканиб бошини тортиб олмоқчи эди, Қамариддин қўймади.

— Ҳа, братишка, шунақа қилмасам бўлмайди. Сен менинг судимга бор, гапларимни эшит, хўпми? Энди бор, ҳаммасини унут. Аввал қандай яхши бола бўлсанг, шундайлигингча юравер.

Қамариддин уни қўйиб юборди-да, чўнтагидан битта ўнталикни чиқариб, қўлига тутди.

— Машина тўхтатиб, уйингга бор. Мен кечроқ кетаман. Менга гапирма, жўна! — шундай деб халтани Асрорнинг елкасига илди-да, енгилгина мушт туширди.

Асрор «Қамариддин чиқиб қолармикин» деб кўчада анча кутди. Кейин аста юра бошлади. Қанча юрганини билмайди. Бир вақт ундан сал нарида машина тўхтаб, ундан... Қамариддин тушди.

— Нима, уйингга яёв кетмоқчимисан? — деди у зарда билан. — Асрор машинага ўтираётганда елкасига бир мушт урди. Бу галги мушт қаттиқроқ тушди.

Қамариддин уйдан бир кўча берида машинани тўхтатди.

— Шеф укамизни сал нарига олиб бориб кўясиз, пулни шу тўлайди, — деди-да, эшикни қаттиқ ёпди.

Асрор ҳам уйига етмай машинани тўхтатиб, тушиб қолди.

Бугун Туробникида тўй. Дадаси ўша Эгамовникидадир? Туроблар нима қилдйкин? Онаси Асрорни хавотир билан кутяпти. Дадаси сўкиб-сўкиб кетгандир. Энди нима деб кириб боради уйига? Асрор тўхтади. Бир зум турди-да, орқасига қайтди.

Бу орада Қамариддин уйига яқинлашиб қолган эди. У дарахт панасига ўтиб, деразасига қаради. «Чироқ ёниқ, буюк зот уйғоқлар» деб ўйлаб, сигарет чиқариб тутатди. Бир-икки чуқур-чуқур тортди-да, уй томон юрди. Бирдан муволишдаги «Волгага» кўзи тушиб тўхтади. Ялт этиб деразага қаради: чироқ ўчди. У шошиб орқасига чекинди. Қўшни уй панасига ўтиб, кузатди: бир йигит унинг уйи йўлагидан шошиб чиқиб шу томон келаверди. Қамариддин турган ерга яқинлашиб, аланглади.

— Оғайни, битта чектирмайсизми? — деди Қамариддин жойидан жилмай.

Йигит унга ялт этиб қаради.

— Ие, Граф, бу ерда нима қилиб юрибсан, мени қидиряпсанми?

Тальят Қамариддинни таниди, нима қиларини билмай туриб қолди.

— Буюққа кел, гап бор. Кўрқма, тегмайман сенга, кимлигингни биламан, — деди Қамариддин.

Тальят унга юзма-юз бўлди.

— Чектирмайсанми?

— Мен чекмайман.

— Ақлли бола экансан. Лекин ишни билмас экансан. Биринчи кўришимдаёқ билганман кимлигингни. Гап бундай энди: майорингга айтиб қўй, ўзим бормоқчи эдим эрталаб, халақит бердиларинг. Мен ишимни чала ташлаб кетолмайман, бир оз кутишларинг керак энди. Сувдан топган одамларингни мен ўлдирганман. Тутинган укамга пичоқ санчувди, бир уриб, сувга отиб юбордим. Ма, пичоғини олиб қўй. — У шундай деб рўмолчага ўралган пичоқчани узатди.

— Бўйингга олганинг яхши, юр, — деди Тальят пичоқни олиб.

— Э, йўқ, айтдим-ку, чала ишим бор, деб. Эрталаб бўлмаса индин бораман, айтиб қўй.

Қамариддин шундай деб кетмоқчи эди, Тальят унинг елкасидан ушлади.

— Э, оғайни бунақа ишинг менга ёқмайди. Сен билан яхшиликча гаплашдим-ку.

— Жинилик қилма, юр.

— Шунақами, юр бўлмаса, — Қамариддин унинг олдига тушди. Уч қадам юрмасдан кескин ўгирилди-да, кафтининг қирраси билан Тальятнинг бўйнига урди. Кейин дарахтларни паналаб югуриб кетди. Тальят ўзига келиб, ўрндан турганда унинг қораси ўчган эди.

Асрор уйдан узоқлашгач, қадамини тезлатди. У Қамариддинни бу маъшум ишидан тўхтатиб қолиши лозимлигини эндигина фаҳм этган эди. Шу онгача у Қамариддиннинг итоаткор қулидай ҳаракат қилди. Пулни ол, деди — олди, уйингга кет, деди — кетди. Лекин уни

тўхтатиб қолиши мумкинлигини, зарурлигини ўйлаб кўрмабди. Мана энди ақли ишлаб шошиб қолди.

У Қамариддиннинг уйига бурилдию тўхтади. Қамариддиннинг йўлаги олдида турган «Волга», унинг атрофидаги одамларни кўриб «Тамом!» деб ўйлади. Узидан эллик қадамча нарида чироқ ёруғида турган «тренер»ни ҳам гарданини ушлаб турган «пивохона ишчисини» ҳам таниди. Танидию оёғидан мадор кетиб деворга суяниб қолди. Кейин орқасига тисарилиб, уларни паналаб кетди.

Оёқлари уни анҳор лабига олиб чиқди. «Нимага бу ерга келдим?» — деб ўйлади у, таққа тўхтаб. — Ҳа, пулни Салимларникига ташлайман. Мен нима қиламан шунча пулни?..» У шу хаёл билан кўприк сари юрди. Сувда нимадир шалоплади. Асрорнинг назарида кимдир сувдан чиққандай бўлди. Асрор югурди. Кўприкдан ҳам югуриб ўтди. Салимникига юз қадамча қолганда тўхтади. Салимнинг уйида чироқ ёниқ. Кўчада одамлар турибди. Асрорнинг юраги орқасига тортиб кетди. «Салим... Салим...» деб пичирлади лаблари. Аста орқасига тисарилди. Тошга қоқилиб йиқилди. Елкасидаги чарм халта учиб тушди. Кимдир хўрсинди. «Ким хўрсинди, Салимми ё анави одамми?» деб ўйлади Асрор ўрндан тураётиб. Урндан турди-ю, боши айланиб ўтириб қолди. Яна кимдир хўрсинди. Асрорнинг кўзи тинди. Сувда нимадир шалоплади. Асрор қаради — бақирмоқчи бўлди, овози чиқмади, бўғиқ хириллади. Сувдан ўша одам бел бербор чиқиб турибди. Кулади. Қўлида қонга беланган Салим. Салим хўрсиняпти.

«Сен келмадинг, мана, Салимни чақирдим. У келди».

«Қўйиб юборинг уни, ўзим бораман».

«Жонингга тегдими ҳаммаси?»

«Жонингга тегди».

«Кел бўлмаса».

«Бораман, Салимни қўйиб юборинг. Салим, мана бунди ол. Қамар берди».

Сув шалоплади. Дам ўтмай қоронғулик босиб турган лойқа сувда Асрор кўринмай қолди.

Спортчиларнинг чарм халтаси эса енгил кемадай чайқалиб-чайқалиб тўғон сари оқиб кетди...

Хотима

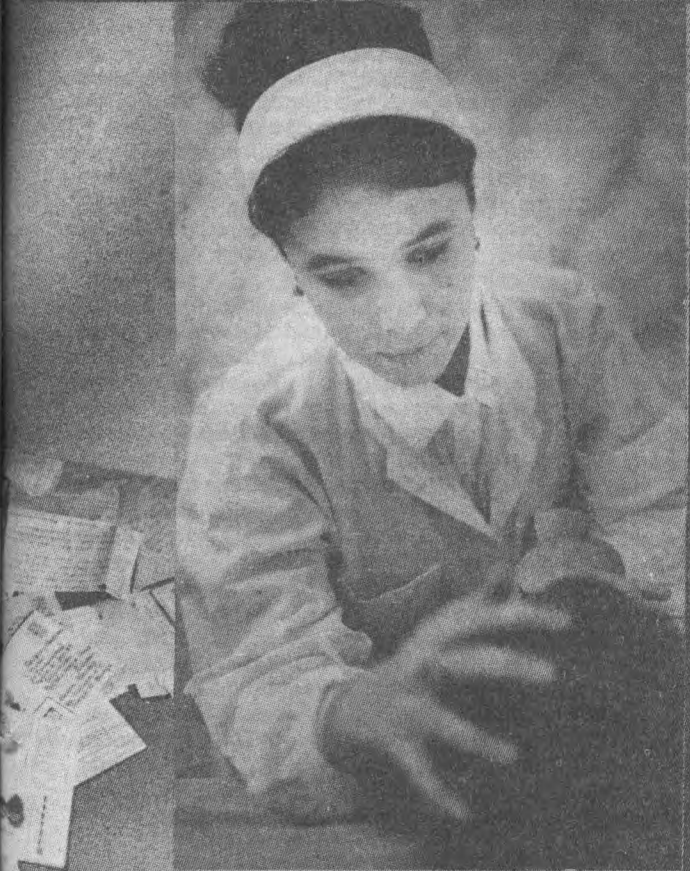
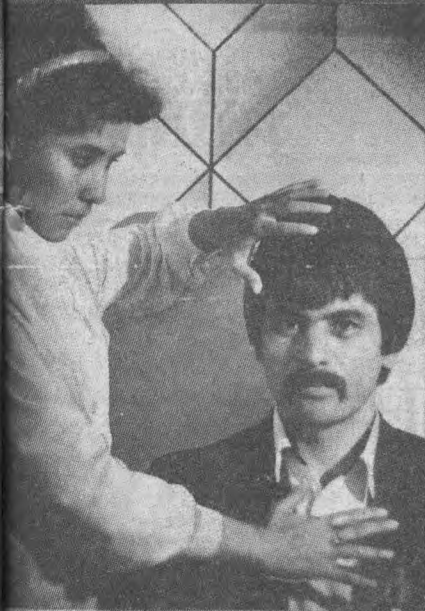
Ярим тун. Онда-сонда осмон бағрини, ер юзасидаги осудаликни бузиб, самолётлар учиб ўтади. Чигирткалар чириллайди. Одамлар уйқуда. Гўё ҳаммаёқ осуда, ҳаммаёқда хотиржамлик. Бизга шундай туюлади. Аммо биз бир неча соат ёки дақиқа илгари қаердадир, балки шу шаҳарда, балки йироқ қишлоқда ўғирлик қилинган ёки одам ўлдирилган бўлиши мумкинлигини ўйламаймиз. Шундай воқеага дуч келсак, жабрдийдаларга раҳмимиз келади, жиноятчиларни лаянлаймиз. Кейин ўз юмуш, ташвишларимизга банди бўлиб қолаверамиз.

Мен ҳозир Асрор ва унинг шериклари ҳақидаги қиссамга нуқта қўйиб шуларни ўйлаб ўтирибман. Атрофимизда Асрорга, Салимга, Қамариддинга ўхшаганлар йўқ эмас, бор. Биз баъзан уларни кўрмаймиз. Баъзан кўриб кўрмаганга оламиз. Баъзан эса очиқдан-очиқ нафратланамиз, ҳазар қиламиз. Шу инсофданми, деб ўйлаймиз. Шу ҳам одамийликка қирадими?

Қиссага нуқта қўйилди. Ортиқча гапга ҳожат йўқдир. Энди уни эрта ё индин болалар колониясига олиб боришим керак. У ерда асарни Аҳбор кутяпти. Ўқиб берганимдан сўнг у нима деркин? Сиз-чи, сиз нима дейсиз, мухтарам ўқувчи?

НИГОХ

МУЯССАР ШАРИПОВА

Одамзот азал-азалдан бир-бирига суюниб келган. Нажоткор ҳам, дардкаш ҳам, баъзан азоб тортган ҳам инсоннинг ўзи. Табиатнинг эса эҳсои беқиёс. У инсонларга моддий ва маънавий неъматлар билан бирга танаси ва руҳига азоб берувчи дардларни ҳам ато қилган.

Муяссар Шарипова — ўзининг нодир экстрасенслик қобилиятини инсонлар саломатлигига қалқон қиляпти. Авваллари инсонда бундай қобилият борлигига шубҳа билан қаралди. Муяссар бошқа биотаъсирчилар қатори буни исботлаб бериш учун беморларни дарддан фориғ қилиб, уларнинг ишончини орттирди. Беморлар қалбида умид оловини ёқди. Бугун медицина ҳам тан берган ўзининг табиблик кучини кўрсата бошлади. Унинг шифобахи қўллари ҳар қандай шубҳа, гумонлар пардасини суриб қўйди.

Муяссар даволамаса туролмайди. Шифо топганлар миннатдорчилигининг адоғи йўқ. У минглаган беморларни ҳаётга қайтарди. Шу маънода уни айни касалликлар кўпайган ўлкадаги одамларнинг кичик халоскорига қиёслаш мумкин.

Муяссар Шарипова ҳақида ва экстрасенслар олдигаги мунозарали муаммолар тўғрисида журналнинг 69-саҳифасида ўқийсиз.

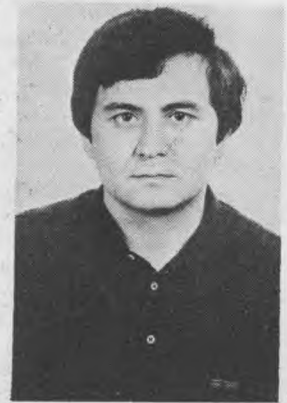
ЖўРА БОБОРАҲМАТОВ
суратлари

ТУРКИЯ ВА ТУРКИСТОН ЙЎЛЛАРИДА

Шоир Тўра Мирзо
билан суҳбат

— Узингизга маълум, чет элларга сафар қилиш анчагина мураккаб иш. Ҳар кимга ҳам бу nasib қилавермайди. Қолаверса, бизда бир марта хорижга сафар қилган киши агар иккинчи марта шундай имконият тугилса, ҳеч иккиланмай ундан воз кечиши ҳам мумкин. Нима демоқчилигимни тушунган бўлсангиз керак. Суҳбатимизни сафар тайёргарлиги ва кузатиш жараёни билан қондош Турк элида кутиб олинишингиз орасидаги ўхшашлик ёки фарқлар, яъни илк таассуротларингиздан бошласак.

— Ниҳоят, қанча ташвиш ва асаббузарликлардан сўнг орзиқиб кутилган кун келди. Делегациямиз аъзолари тушган Москва — Анқара — Истамбул учоғи Туркиянинг бошкентига келиб қўнди. Бизни қўниш дарвозасида Туркиядаги Совет элчихонаси вакиллари кутиб олишди. Сўнгра элчихона биносида Советлар Иттифоқининг Туркиядаги элчиси билан сал кам бир соат мобайнида гурунглашдик. Элчимиз рус миллатига мансуб бўлишига қарамай туркий халқларнинг турмуш тарзи, урф-одатидан яхшигина хабардор киши экан. У билан гоҳ турк, гоҳ рус тилида сўзлашдик. Яна шуни алоҳида таъкидлашни истардимки, элчихона ходимларининг 95 фоизини руслар ташкил этади. Шундай бўлса-да, уларнинг бариси турк тилида эркин, тоза гаплаша олишади.

Элчи билан хайрлашар эканмиз, у менга юзланиб, шуларни айтди:

— Туркия ажойиб мамлакат, ундан кўп нарсани ўрганса арзийди. Мана, ёзувчи экансиз. У билан яхшилаб танишинг, турклар билан очиқ-ойдин гаплашишга ҳаракат қилинг. Кўп нарса билиб оласиз. Қисқаси. Туркия ҳақидаги бор ҳақиқатни рўй-рост ёзинг. Зора, матбуотимиз кишиларимизнинг миясига синдириб юборган «Туркия — қолоқ мамлакат» деган бирёқлама фикрлар ўзгарса. Менинг тилагим шу. Сафаринглар хайрли кечсин.

Расмий учрашувдан сўнг Дедомон мусофирхонасига йўл олдим. Менинг лолу ҳайрон қолишларим, ҳайрат-

ланишларим мусофирхонадан бошланди. Тўғриси, ҳайратомуз воқеа-ҳодисаларни эшитган бошқа-ю, кўз билан кўрган бошқа экан. Осмонўпар бинога яқинлашганим заҳоти худди эртақлардагидек эшик икки томонга очилиб, мусофирхона хизматчиси пайдо бўлди. У қўлимдаги юкларни олиб менга ажратилган хонага чорлар экан, такаллуф билан деди:

— Буюринг, афандим!

Отель ниҳоятда шинам, ораста эди. Бу ерда менга фақат бир нарса алам қилди. Қарангки, бу диёрга келиш учун икки ой ўнлаб ҳужжатларни тўлдириб, қанча қийинчиликлар билан олган паспортимни ҳеч ким текшириб ўтирмади. Менга ишонинди. Бундан ортиқ илк таассурот бўлиши мумкинми!..

— Тўғри айтасиз. Қоғозлар уюми ичидан чиқиб борган кишига қаттиқ таъсир қиладиган факт бу. Оврупо ва Осиёнинг чегарасида жойлашган, ҳам овруполик, ҳам осийлик деса бўлаверадиган турклар Туркистондан келган туркий миллат вакили сифатида Сизни яна нималари билан ажаблантирди? Чунки, ўзингиз биласиз, бизнинг Туркия билан алоқаларимиз бошқа мамлакатларга нисбатан нимадир жуда суст. Туркияга бориш бахтига камдан-кам кишиларгина мушарраф бўлишган.

— Бизнинг матбуотимизда Туркия кўпинча саноати ривожланмаган, қолоқ маданиятли мамлакат сифатида ёритилади. Деярли, кўпчилик совет кишиларининг тасаввурида ҳам шундай. Лекин мен Туркия ҳақида «таърифларга» унча ишониб-ишонмасдим. Туркия ўйлаганимдан-да гўзал, зангин (бой), ҳур ўлка экан. Узимизнинг Фарғона водийси кишиларига, айниқса, маргилонликларга ўхшаб кетадиган қондош турк халқини мен бир умрга севиб қолдим. Қандай очиқ юз, сермулозамат, хушчақчақ одамлар! Қаранг, ўн беш кун давомида овозини кўтариброқ сўзлаган бирор инсонни учратмадим-а. Шунинг учун бўлса керак ёки ҳар кунни уруш-жанжални, бир-бирини пайини қирқиб учун зимдан пайт пойлашларини кўравериб кўзим пишиб кет-

ганиданми, хартугул ҳамроҳларимдан сўрашга мажбур бўлдим.

— Сизнинг юртингизда ҳам уруш-жанжал бўлиб турадими?

— Ҳа.

Барибир бутун сафаримиз давомида мен биронта уруш-жанжални кўрмадим.

Истамбул шаҳрининг кўчалари жуда тор, транспорт кўп. Биз икки енгил машинанинг тўқнашиб кетганини гувоҳи бўлдик. Ана энди томошани томдан кўрамиз, деб турсак, йўқ, ҳар икки ҳайдовчи бир-биридан узр сўрай бошлади:

— Авф этинг, афандим.

— Авф этинг, афандим.

Хуллас, бундай маданиятли, одобли халқни ўттиз уч ёшга кириб биринчи бор учратдим. Боқонидан (министр) тортиб, мусофирхона хизматчисигача бир хил самимий, содда.

Туркия — Оврупо ва Осиё кесишган жой. Шунинг учун бўлса керак, туркларда осийча одоб-ахлоқ, зукколик ва оврупоча тadbиркорлик, эпчиллик мужассам. Аммо менинг гапларим туркларнинг ҳамма ишлари зўр, камчиликлари йўқ, улар фаришта мисол покиза кишилар экан-да деган тасаввур уйғотмаслиги зарур. Улар ҳам сиз-у бизга ўхшаган тирик инсон. Чунончи, улар ҳам ойна жаҳонда ярим-яланғоч аёлларни кўрсатишади. Бироқ одоб-ахлоқ бобида мен турк хонимларига тан бердим. Тўғри, бу ўринда бизда анча чеклаб қўйилган, лекин Туркияда эркин раванқ топаётган ислом динининг ҳам таъсирини инкор этиб бўлмайди. Бунинг учун биргина Истамбул шаҳрида 5 мингдан зиёд жомеъ (масжид) борлигини, болалар 5-6 ёшдан бошлаб номоз ўқишини эслатишимнинг ўзи кифоа қилса керак.

Менга қаттиқ таъсир қилган, хотирамда муҳрланди қолган бир воқеага ҳам тўхталиб ўтмасам бўлмайди. Туркия тупроғидаги илк кунимиз мусофирхонадаги хонам деразасидан тикилиб, маҳобатли жомеъга кўзим тушди. Кизиқиб бордим. Тепакўча жомеъеи ичкари-сига қадам қўйдим-у, кўзларимга ёш қалқди. Йўқ, бу кўз ёшининг сабаби бинонинг ҳайратомуз санъаткорлик билан қурилгани эмас, балки қулоғимга чалинган дуолар эди:

— Ё, оллоҳ! Туркистонлик орқадошларимизни ҳам ўз паноҳингда асрагайсан. Уларни балолардан, офатдан, муҳтожликдан, ҳақоратдан, зулмдан дариг тутгайсан...

— Кечирасиз, Туркия ва Туркистоннинг ўзаро алоқалари хусусида кенгроқ тўхталсангиз. Турк зиёлилари Советлар Иттифоқидаги туркийлар, жумладан ўзбекларнинг адабиёти ва санъатидан қай даражада хабардор? Туркияда қайси ижодкорларимизни яхши билишарди? Умуман, маданиятимиз тарғиботини қониқарли, деб бўладими?

— Аввало, шунни айтишим керакки, инқилобдан кейин Туркия ва Туркистон алоқалари бутунлай узиб қўйилган, деса ҳам бўлади. 1921 йилда В. И. Ленин ва Мустафо пошшо Камол Отатурк келишувига кўра уруш қилмаслик ва ўзаро алоқалар тўғрисида шартнома имзоланади. Ушандан буён бунақа шартномалардан ўн саккизтаси имзоланди. Бироқ Туркия ва СССРдаги туркий халқлар ўртасидаги алоқалар ҳозиргача ҳам кўнгилдагидек эмас.

Туркияда энг кўп қадрланадиган ёзувчиларимиз Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон, Чингиз Айтматов ва Мамадали Маҳмудовлар экан. Шунингдек, Одил Ёқубовнинг «Удугбек хазинаси» романи, Жамол Камол ва каминанинг шеърий тўпламлари турк тилида нашрга тайёрланган. Вақтли матбуотда Рауф Парфи, Омон Матжон, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Муҳаммад

Солиҳ, Тоҳир Қаҳҳор, Юсуф Жумаевнинг шеърлари чоп этилган. Хофизларимиздан Шерали Жўраев ва Дадахон Ҳасановнинг номлари жуда машҳур. Лекин буларни етарли деб бўлмайди. Фикримча, ўзаро маданий алоқаларимизни янада мустаҳкамлаш учун Тошкентда турк адабиёти ва санъатини тарғиб қиладиган Туркия маданият маркази, Истамбулда эса Туркистон маданияти маркази очилиши лозим.

Яқинда Москвада рус-фин нашриёти иш бошлади. Биз ҳам улардан ўрнак олиб, Анқара ва Тошкентда Туркия ва Туркистон Кўшма нашриётини ташкил этсак, нур устига аъло нур бўларди. Айтмоқчи, Истамбул, Анқара, Тошкент, Самарқанд дорилфунунлари ўртасида талабалар алмаштириш анъанасини, албатта, йўлга қўйиши керак.

Турклар бобо (ота) юртимиз, деб Туркистонни билишади. Туркистон ва унинг тарихи ҳақида ҳамisha муҳаббат билан ёзишади. Ҳаттоки, биз лотин алифбосини қабул қилганимизда азбаройи алоқаларимиз узилиб қолмасин, деган мақсадда улар ҳам ўзларида лотин ёзувини жорий этишган. Аммо биз оз фурсат ўтмай кирилл ёзувга ўтдигу ўзаро алоқа қилиш қийин бўлиб қолди...

— Туркийни-ку, узоқ деб баҳона қилишимиз мумкин-дир. Ўзимизнинг туркий республикалар ўртасидаги алоқалар ҳам кўнгилдагидек эмаслигига нима дейсиз? Кўшини қозоқ, қирғиз, туркман адабиётларини ҳам тузукроқ билмаймиз-а? Қачонгача ўзимиздан-ўзимиз кўрқиб яшаймиз? Халқларимиз қачон «пантуркизм» деган тавқ-лағнатдан қутулишади? Ахир, славян халқларининг қондош-қариндошлиги, ўзаро алоқалари «панславянизм» тамғаси билан ман қилинмайди-ку?

— Тўғри, гапларингизда жон бор. Ҳақиқатан ҳам биз, озни кирилл алифбосини қўллаётган ўзбек, қозоқ, эзарбойжон, туркман, татар ва бошқа туркий халқлар бир-биримизни ўқий олмайдиган, тушунолмайдиган даражага келиб қолдик. Сталинча бу ислоҳ туркий халқлар бирлигига, улар маданиятининг ривожланишига жуда катта тўсиқ бўлди. Бу тўсиқни олиб ташлаш, унинг оқибатларини тугатиш учун ҳали кўп ишлар қилиш керак бўлади. Мана, ошкоралик туфайли бу соҳада ҳам озгина олдинга силжиш бор. Баъзан «ошкораликнинг нима кераги бор эди. Бусиз ҳам яхши яшаётган эдик» деган гапларни эшитиб қоламиз. Йўқ, бизга ошкоралик нондай зарур. Бунинг сабабини ҳозир кўпчилик тушуниб қолди. Доҳиймиз В. И. Ленин айтгандай: «Ошкоралик шундай қилички, у ўзи яралаган жойни ўзи даволайди».

— Агар бугунги ёшларимиз ўз тарихларини сал-пал билганларида эди, Фарғона воқеалари, эҳтимол, бу даражада фожиавий тус олмасмиди! Сизнингча, бу биродарқушиликнинг илдизлари қаерда, уларни қандай қилиб йўқотиш мумкин?

— Фарғонадаги воқеалар XX асрда туркий дунёдаги энг катта фожиалардан биридир. Фожа Чингиз Айтматовнинг манқурт ҳақидаги афсонасини ёдимга солди. Туркни ўлдирган ўзбекка, ўзбекни ўлдирган туркка, яъни туркни ўлдирган туркка Зиё Кўкалнинг тўрт мисра шеърини эслатмоқчиман.

Дема менга, Ўғиз, Кайи, Усмонли,
Туркмен, бу от ҳар унвондин устундир.
Йўқдур ўзбек, нўғой, кирғиз, қозонли,
Турк миллати бир бўлинмас бутундир.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 7 июль сонидида Ё. Хўжамбердиевнинг «Кўнгил тинчи — ҳақиқат» номли мақоласи босилибди. Муаллиф фожа илдизларини очини учун анча ҳаракат қилган. Умуман,

мақола дуруст ёзилган. Аммо бир умумлашма фикр менга маъқул бўлмади. Ўзбек халқи қачондан бери ҳасадегўй бўлиб қолди? Балки бирорта киши ҳасад қилгандир. Лекин ўзбеклар туркларнинг яхши яшашларини кўришолмади, деган гап бўлган. Охири бурда нонини ҳам қўйнишига тута оладиган мард улус бировнинг молига кўз олайтирмайди, ҳасад қилмайди.

Муҳаммад Солиҳ айтганидек, «дунёда бирор бир халқ байналмиал бўлса, бу ўзбек халқидир. Дунёда бирор бир саховатли халқ бўлса, ўзбек халқича бўлар!»

Бироқ пахта меҳнатига чидайдиган бирор бир халқ бўлса, бу ҳам ўзбекдир. Денгизи кўлга, боғу чаманзорлари чўлга айланган бирор бир халқ бўлса дунёда, эвоҳ, бу ҳам ўзбекдир...»

Мен Туркияда бир халқ қўйиғини эшитдим:

**Ўзбекистон, Туркменистон қилиб қўйганлар,
Қозоғистон, Қирғизистон — бўлиб қўйганлар,
Она юртим Туркистонни тилиб қўйганлар...**

Менинг гапларимдан миллатчилик оҳангини изламоқчи бўлган кимсаларга улуг Ленин 70 йил бурун жавоб бериб қўйган: «Хафа қилинган халқдан ҳеч қачон миллатчи чиқмайди. У фақат таҳқирланган кадр-қимматини ҳимоя қилади, холос».

— Албатта, сафар чоғида ватандошларимиз — собиқ туркистонликлар билан учрашиб, суҳбатлашган бўлсангиз керак. Уларнинг қандай хислатлари эътиборингизни тортди? Элдошларимизнинг ҳаёти, уларнинг Туркистон ҳақидаги йў-фикрлари кўпчиликни қизиқтириши табиий.

— Туркияда яшаётган туркистонликлар — ўзбеклар, қозоқлар, қирғизлар, туркманлар баъзи ёзувчиларимиз тасвирлаганларидек, гадоичилик, тиланчилик қилишга ётиб қолган бўлиши мумкин. Улар фақат она-юрт дийдорининг тиланчилари, холос. Буни шеър ўқиганимда Чигатой лаҳжасида сизу мендан тоза гаплашадиган, соқоллари кўксиларини қоплаган чоллар йиғлашганида ўз кўзим билан кўриб, ишондим. Ватандошларимиз билан суҳбатлашар эканман, уларнинг тантилиги, зукколигидан ғурурдандим. «Туркистон» жамиятининг боқони Аҳад Андижоннинг сиёсий билимига тан бердим. Жаҳоннинг ўнлаб тилларида гапира оладиган бу йигитнинг Орол фожияси ва Афғонистонда ҳалок бўлган ўзбеклар ҳақидаги мақолаларини ўқиб, гоаят мутаассир бўлдим. Туркия телевидениеси орқали тез-тез чиқишлар қилаётган, асли Афғонистонда туғилган ўзбек ҳофиз Собир Коргарнинг мунг тўла қўшиқлари юраги тош одамни ҳам йиғлатмасдан қўймайди. Мен кўрган, суҳбатлашган кишилардан фабрика эгаси, тижоратчи Шавкат Ойнуралнинг (отаси кўчонлик) кўзларида Ватан соғинчи чарақларди, отахон ёзувчи Ясавий (Туркистон шахридан)нинг юзидаги ажин излари Туркия ва Туркистон йўллари каби чалкаш эди. Улар фақат Ватанни қўмсашиди, Ватан нафасини олиб келган кишиларни иззат-икром қилишади, улардан ўз она тилларида бир оғиз ширин сўз кутишади. Обид Ойнурал ва Шавкат Ойнуралнинг айтишларича, Истамбулга келган қайсидир бир ансамбли, «Баҳор»ми ёки «Лазги»ми, кўргани боришибди. Кўргуликни қарангки, ўзбек шеvasини эшитишга муштоқ ака-укаларга раққоса қизлар рус тилида жавоб беришибди...

— Туркияда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиатни асраш муаммолари қандай ҳал қилиняпти? Биласиз, ҳозир бутун дунё шу ташвишлар билан яшамоқда. Колаверса, Туркия йирик денгизлар мамлакатидир...

— Суҳбат мавзунини қай томонга бураётганингизни тушунадим. Туркия денгизлар оралиғидаги бир диёрким, табиат ундан бор хайр-эҳсонларини аямаган. Кишининг дастурхонлардан барра кўкатлар, сархил мева-чевалар, ҳеч қандай ядохимикатлар қўшилмаган жаннатий сабзавот ва полиз маҳсулотлари узилмас экан.

Қора денгиз ва Мармара денгиз соҳилларини кезар эканман, ҳам уларнинг мусаффо гўзаллигидан, улкан тўлқинларнинг шиддатидан кўзим қувонди, ҳамда пешонасига битилган бор-йўқ бир денгизини-да бой бериб қўйган мен чўжуқ, маҳмадона фирқа уятдан ерга кирдим. Нега шундай бўлди? Нега кўр ҳассасини иккинчи марта ҳам йўқотди? Нега бобоси қилган хатони невараси ҳам такрорлади? Бу интиҳосиз саволларнинг сабаблари, жавоблари ҳисобсиз.

Биз боболаримиз қўлларидаги ҳассани йўқотишганини билмай қолдик. Утмишга тупуриш, ота-бувасининг мазорига пахта экиш, Ер-Онани телиб ўтиш руҳида тарбияландик. Даҳшатли фожиа бўлди.

Эй, исзиз диёр — денгизсиз диёрнинг чўжуқлари, тингланг!

«Эразмиздан олдинги III минг йилликнинг охири ва II минг йилликнинг бошларида ҳозирги Урта Осиё ерларида маданияти гуллаб-яшнаган, меъморчилик ва ҳайкалтарошлик ривожланган, Кунтуғар, Кунюрар ва Кунуғар мамлакатлари билан савдо-сотик олиб борган, самовот (астрономия) қопқасига калит солган(!), астрономик марказ орқали қишлоқ хўжалик экинларини экиш ва йиғиштириш учун қулай фурсатни аниқлай олган, тенг ҳуқуқли кишилари Ойхудога сиғинган Олтинтепа номли жамоа давлати бўлган. Олтинтепа маданияти ўзининг шимолида яшовчи халқларга ҳам ижобий таъсир кўрсатган.

Кейинчалик, қишлоқ хўжалиги билан шуғулланувчи эркин кишиларга зугум қилиб, қулга айлантиришган. Натижада эразмиздан бир ярим минг йил бурун Олтинтепа далаларини шўр босади. У инқирозга юз тутиб, тез орада йўқ бўлиб кетади» («История древнога Востока», Москва, «Высшая школа», 1988, стр. 283—285).

— Ўйлайманки, сизнинг биров ҳаяжон билан айтган сўзларингиз ўқувчини бефарқ қолдирмайди. Энди кўпчиликнинг дилида турган яна бир саволга жавоб берсангиз. Туркияда бизнинг сиёсий системамизга, жамиятимиздаги ўзгаришларга қандай қарашади? Ҳусусан, уларнинг сиёсий фикрлашлари ҳақидаги фикрингиз қанақа?

— Мен Туркияда ўзимни худди Москвадагидек (Тошкентдагидек эмас!) эркин тутдим. Ҳамма саволларга ошқора ва дадил жавоб бердим. Бу ишимдан «Озодлик» радиосининг ходими Чигатой Кўчар ажабланди:

— Мен умрим бино бўлиб, Советлар бирлигидан келган одамнинг дангал-дангал жавоб беришини биринчи кўришим. Ўзингизга эҳтиёт бўлинг.

Мен ортиқча тортишиб ўтирмадим. Чунки Чингиз Айтматов СССР халқ депутатларининг съездида таъкидлаганидек, биз социализмни қандай қўрсаслик кераклигини ўз тажрибамизда исботладик. Сафар давомида баъзи бир нотўғри тасаввурларни қўлимдан келганича тўғрилашга ҳаракат қилдим. Масалан, менга шундай савол беришди:

— Тошкентда руслар учун алоҳида, ўзбеклар учун алоҳида магазин бор экан-а?

— Йўғ-э. Магазинлар ҳаммага баробар хизмат қилади. Фақат пештахталардан ҳеч нарса топиб бўлмади...

Туркиядаги партиялар ошқора иш юритишади. Лекин уларнинг ишлаб чиқариш, иқтисодий ислоҳот-

ларга аралашуши мумкин эмас. Туркиянинг сиёсий-маданый ҳаёти ҳақида тўла тасаввур ҳосил қилиш учун яна шуни ҳам айтийки, унчалик катта бўлмаган бу мамлакатда мингдан зиёд дарғи (журнал) чиқар экан. Турк миллиётчи (миллатпарвар) шоири Зиё Кўкалнинг қарашлари марксизм-ленинизм классикларининг назарияларига ўхшаб кетади. У ўз қарашларини «Туркиликнинг асослари» китобида баён қилган. Умуман, Туркияда ҳар қандай фикрни, ҳар қандай мансабдор шахсни танқид қилишга рухсат этилади.

— Одатда ижодий сафарлар янгидан-янги шеърлар, асарлар дунёга келишига туртки бўлади...

— Ҳа, албатта. Туркия сафаридан қайтгач, бир неча шеърлар ёздим. Юқорида эслатиб ўтганим, Туркия республикасининг асосчиси Мустафо пошшо Камол Отатурк амалга оширган ишлар мени ғоят тўлқинлантирди. «Мустафо пошшо Камол Отатурк васияти» номли шеърим ана шу таассуротлардан туғилди:

Мустафо пошшо Камол Отатурк васияти

Туркия турклариндир,
Бу дунё тиклариндир,
Кўкракдан учган садо
Ерлариндир, кўклариндир.
Эркли ўлсанг, эрдирсан,
Эрталисан, шердирсан,
Узингга бек ўлмасанг,
Осмонда ҳам ердирсан.
Отанг исмин унутсанг,
Ватан жисми сенга ёт.
Ипак тилингни ютсанг,
Эркаклик ўлар барбод.
Онанг сенга қўл берган,
Эрк юртида йўл берган.
Қўл, оёқ синса синсин,
Ахир бирмас, мўл берган.
Юрт учун бир қўл синса,
Униб чиқар мингта қўл.
Тахтингга ёғий минса,
Бахтингга элтмаюр йўл.
Турким демоқ не мутли!¹
Бу сўз ўтли, умидли.
Турким деган инсон бор,
Жонли, имонли, юртли.
Бобо турк, анна турклар,
Жоним турк, ҳамма турклар.
Ҳар бир кўнгил ўзининг
Юлдузи бор, кўки бор.
Туркнинг ҳар бир сўзининг
Елкасида юки бор.
Бу тупроқ ҳар қаричи
Эмган бовонг қонини.
«Ол омон!» деб онт ичиб,
Қурбон этқон жонини.
Жон бериб сонга кирдик,
Тун ўриб, тонгга кирдик.
Онт бериб, донгга кирдик.
Қон бериб, жонга кирдик.
Сўзликдан турк элини
Ўгирмоққа қасд этган;
Ёвнинг букиб белини.

Турк эрлари паст этган.
Ёр денгиз, қора денгиз,
Туркка бор чора денгиз.
Овни тутди нахрига,
Ёвни ютди қаърига.
Дунё саҳни — хирмонга
Дондай сочилган, турким.
Эга чиқмай ошёнга
Оҳ деб соч юлган, турким.
Отатуркнинг бўйнига
Тоғ осилса кўтарар,
Боғ осилса кўтарар,
Соғ осилса кўтарар.
Отатуркнинг бўйнига
Зоғ осилса кўтармас,
Доғ осилса кўтармас,
Оҳ осилса кўтармас.
Отатуркнинг бўйнига
Чўл осилса кўтармас,
Қўл осилса кўтармас,
Ғул осилса кўтармас.
Отатуркнинг бўйнига
Йўл осилса кўтарар,
Қўл осилса кўтарар,
Эл осилса кўтарар.
Не мутли турким демоқ,
Умидли турким демоқ.
Юртли, ўтли, совутли,
Йигитли турким демоқ.
Туркия турклариндир,
Бу дунё тиклариндир,
Тун-кун, эл-бел, ер-кўк, Эрк
Ўзига беклариндир.

АНҚАРА — ИСТАМБУЛ — МОСКВА — ТОШКЕНТ.

Сухбатни МУҲАММАД ВАЛИ ёзиб олди.

¹ Бахт

Асад Асиллов

Тошкент областининг Бўстонлик райониди туғилган. ТошДУнинг филология факультетини тугатган. Бир неча ҳикоялар тўплами муаллифи: «Шарқ юлдузи» журналининг проза бўлимида муҳаррир.

Ҳикоя

Чинорликлар орасида совуқ гап оралаб қолди: «Нима дейсан, чинорларни кесиб ташлашармиш! Сабаби, шоху бутоқларини латта-путталар босиб кетганмиш. Бир-икки чаламулла пайдо бўлиб, анойиларнинг эчки-улоқ, қўю бузоқларини чинорлар тагида худойига бўғизлаётган эмиш!..»

Шоди ота аввалига унчалик парво қилмади. «Бўмаган гап», деб қўл силтади. Набираси етказган хабар эса олди-қочди ёки ҳазил эмас, тагида зили борлигини маълум қилиб қўйди.

— Коттота, ётаверасизми? Чинорларни кестиришга бир тўда маҳбусларни олиб келишибди. Асбоб-ускунаю машиналари ҳам шаймиш. Ҳалигача ҳаммасини қўпоришиб, бурда-бурда қилиб объектиб бўлишгандир...

Шоди чол ўрнидан турди. Маҳси кийишга ҳам сабри чидамай, каллишчан, яктагининг барини явланлатганча, бирпасда оломон тўпланган жойга етиб борди. Хангомата-лаб-яланглар ҳарс-ҳарс қилиб келаётган қарияга дарров йўл бўшатишди. Шоди чол ҳеч кимга

қарамай, тўппа-тўғри чинорлар тагига йўл олди. Ярми оқ, ўсиқ қошларини кериб, ўз кўзларига ўзи ишонмаётгандек, чинор тупларини бармоқлари билан берма-бир санаб чиқди. Қайта-қайта санади...

— Ҳа, ота, тинчликми? — Чолнинг тирсагидан беозоргина тутди қишлоқ ижроқўми раиси.

— Бунақа мўлтонилик қиғандан кўра бор гапни айтовур, оқсоқол болам, — зарда билан деди чол. — Чинорларни кестирмақчи бўганларнинг ростми?

— Биз эмас, азим шаҳар каттаконлари... Қачон қараманг, чирик латталар осилиб ётади. Ўзим неча марта териб ташладим. Эрталаб қарасам, яна тўлдириб кетишади. Шайтонданам баттар қувми дейман-да, бу одамлар. Ҳалол гапни ўзингиз айтинг-чи, ота, шу ишлари яхшими? Бирор алами бор одам келиб-келиб чинорларга латта осадими?..

— Гапларинг бир томондан тўғри, оқсоқол болам, — ижроқўм раисининг тинмаётган оғзига қопқоқ урди чол. — Аллакимларнинг латта-путтасига аччиқ қилиб, чи-

норларни кесдириб юбориш-чи? Шу адолатданми?..

Ижроқўм раиси чайналди:

— Юқоридан буйруқ келгандан кейин... Ўзингиз менинг ўрнимда бўлсангиз...

— Сани ўрнингда бўлсам, лаллайиб ўтирмасидим, — зардаси қайнаб кетди чолнинг. — Қани, топшир ваколатингни! Мана, бутун юрт олдида айтай, юқорида ўтирволиб буйруқ бервотган баччағар қайси номарддан туғилганакан? Ўзи жўяга юрмаса отасиминан гаплашиб қўяй. Э, ўстирган ўғлингдан ўргилдим, дейман. Юрт Шоди фирри деб бекор лақаб қўймаган манга, фирра бораману ишни битириб қайтаман...

— Буйруқ берган эркак эмас, аёл одам, — мийғида кулимсиради ижроқўм раиси.

— Э, баракалла, бир хотин кишига бас келолмаган сан оқсоқолгаям қойил қолдим, — яна узиб олди Шоди ота. — Савлатингдан от хуркади-ку, шу аёл «кесдираман» деса мум тишлаб ўтиравердингми? Чинорлар бўй-бастини, қандоқ бийнат бўганини яхшилаб тушунтирсанг, отдан тушиб қола-рмидинг? Санки, паст кетибсанми, ўзим борганим бўлсин, ашу хотинни олдига!..

— Жа индамаган сари... бунчалик ҳақдингиздан ошаверманг-да! — Кўпчилик олдида изза бўлган ижроқўм раиси ҳам овозини баландлатди. — Гап гапиришни, оғизда иш битиришни ҳаммаям билади. Хўп, сиз «мард экансиз» «алам» кўтариб қора тунда изғиб юрган аламзадаларни чинорлар яқинига йўлатманг. Бўёғини сиз қойиллатсангиз, ўёғини ўзимиз эплаштирамиз, барака топгур. Биз ҳам анойи эмас, дордан қочганлардан тарқаганмиш!..

Аччиқни аччиқ кесар экан. Ижроқўм раисининг дадил гаплари Шоди чолнинг попугини пасайтирди. Уларнинг иккаласи ҳам шу заҳоти амалий ишга киришибди. Қария чинорлар остига битта каравот қўйдириб, олтин хирмонини пойлаган аждаҳодек, кеча-кундуз қоровул бўлиб ётаверди. Фақат катта ошни дамлаш кезларида ўрнида бир одам қолиб, қўярда-қўймай Шоди

чолни олиб кетишарди. Оқсоқол эса азамат дарахтларга «тикилганлар» билан учрашиб, тилхат ёзиб бериб, масалани тинчитиб қўйди...

Чиндан ҳам чинорликлар ҳақида «Дордан қочганлардан тарқанлар», деган гап бор. Бу авлодни бошлаб берган уч ака-ука машҳур «Уч оға-ини ботирлар»дир, балки. Ҳеч бўлмаганда, ўша ботирлар ҳақида битилган эртақдан қувваи-бахра олганмикин, ишқилиб, уларнинг бутун саъю ҳаракатлари етим-есир, бева-бечораларнинг дардларига малҳам излаш экан. Охир-оқибатда баҳодир йигитлар бутун водий халқининг севимли фарзанди бўлиб қолишибди. Ажойиб кунларнинг бирида ботирларнинг уч опа-сингилга, қизларнинг ҳам ака-укаларга ишқи тушибди. толенинг чаппа кетишини қарангки, қизларнинг отаси водийни зир титратиб келаётган шоҳ экан. Айғоқчилари орқали хуфиёна сирни сезиб қолган шоҳ уч ака-укани дарҳол дорга тортишга фармон берибди. Бу зодимликдан ғазабланган халқ ғалаён кўтариб ўз фарзандларини нақ сиртмоқ остидан қочриб юборибди. Ботирлар тўс-тўполонда билдирмасдан шоҳнинг қизларини ҳам олиб қочиб, мудом зулик қоплаган чўққилар, шиддат билан отилиб тушувчи тоғ дарёларидан оша-оша ажойиб гўшага келиб қолишибди. Шу ерда ўтроқ бўлиб муқим яшар эканлар, ўзларидан ёдгорлик деб булоқ ёқасига уч жуфт чинор ўтқазибди. Бу манзилни маскан этган одамлар кўпайишиб, теварак-атрофда катта қишлоқ пайдо бўлибди. Уни Чинор деб атабдилар.

Уша чинорлик баҳодир авлодлардан бири Шоди ота. Ёши анча жойга бориб қолган бўлса ҳам, у ҳали-вери ўн йигитга ўрнини берадиган эмас. Истараси иссиқ, боқилари ҳамон ўткир отахоннинг бир марта суҳбатини олган одам сира-сира унутолмайди. Чўзинчоқ юзидан ияги томон қалинлашиб тушган мошкичири соқол, оқ оралаган ўсиқ қошлар остида порлаб турувчи қорамтир кўзлар Шоди чол салобатига салобат қўшади. Каттароқ қулоқлари ҳам ўзига ярашган. Жундор билакларини тирсагидан пастроққача шимариб, маърака қозондаги ошни ағдараётганда ошпазнинг суяқдор ёноқлари лолодек қизаради, текис, кенг пешонасига реза-реза тер қалқиб чиқади...

Шоди отанинг ҳамма фазилати

бир тараф бўлса, ошпазлик санъати бир тараф.

— Боланг бой бўлгур Шоди ошпаз бу касбнинг зап пири-да! — Чолнинг таърифини келтиришади чинорликлар. — Ушанинг қўлидан ош ейиш учун тўйга борамиз! Бироқ зардасиям ўзига етарли-да, тушмагурнинг.

Икки кам тўқсонни уриб қўйса-да, ҳамон «пенсияга чиқмай» ош дамлаб юрган қариядан ҳайикмайдиган одам бу қишлоқда йўқ ҳисоби.

Эллик-олтмиш йилдан бери ош дамлаб келаётган бу кишини шу пайтгача ҳеч ким ранжитган эмас... Дарвоқе, бир гал...

Тўй ошпазсиз қолса ёмон бўлар экан. Ошни-ку, кимдир дамлайди, аммо оғизга ёқмагач, кўпчиликка уни зўрлаб едириб бўлмайди-да! Чинорликлар бошига шундай кун тушган эди. Шоди чол қўл силтаб кетгандан кейин, уни қайтариш учун қошига ботиниб бирон кимса боролмай юрди...

Шоди отанинг ёшлиқдан Боботой исмли ўртоғи бўларди. Болалигида «елкасига камбағаллик ин қурган» бу икки тенгқур бир кўрпада катта бўлишган, ҳаётнинг аччиқ-чучугини баравар тотиб кўришган. Ҳаммиша ялангоёқ, яланбош жулдур юрсалар ҳам, дордан қочганлардан тарқанларнинг кўраклари мудом баланд эди. Ҳаддан ошганларнинг доим таъзирини бериб қўйишарди. Айниқса, бой хонадонлар «зумраша»лардан безиллаб қолишганди — болақайлар уларнинг боғ ва полизларидан мева-чеваларини илиб кетишар, эркатой ўғил-қизларини йиғлатишар, ўзларича, гўё эзилган отаналарининг ўчларини олишарди.

— Боботой-ку, унчаликмас, қўлгинанг, оёққинанг сингур анави си худонинг бир балоси-да! Сал бепарво бўлсанг кўзингниям ўйиб кетишдан тоймайди! — деб Шоди-га қўлларини бигиз қилишарди. Шўх йигит эр етгач, ҳеч кимнинг кўзини ўйиб олмади-ю, қишлоқдаги энг катта бойнинг сулув қизини олиб қочди. Аслида икки ўртоқ бир кунда уйланмоқчи бўлиб юришарди. Боботойнинг ювошроқдиги бу режани бузди. Шундай қилиб, Шоди йигирма беш ёшида хотинлик бўлиб олди, Боботой эса қирқ ёшида аранг уйланди. Оқибатда Боботой саксондан ошганда Кенжабойи ҳали уйланмаганди. Шу ўғлиниям кўзи тиригида уйлаб қўйиш ҳаракатида юрган ота жиндек ташвишга йўлиқди. «Шоди тўйларда ош дамламай қўйди, маники-

гаям келмай ўтирса-я! Йўқ, қандоқ қилиб бўлсаям уни опкеламан. Шу баҳонада оғайнимни яна ошпазликка қайтараман...» — деб ўзича режа тузди Боботой чол.

Эртага тўй деган кун кечкурун Боботой ота, узоқ сафарга отланаётган каби, обдан ўзига оро берди: соқол-мўйлабларини текислади, қошлари орасида узун ўсиб кетган оқ толаларни қайчилади, маҳси-калишининг ҳам энг ялтироғини кийди. Ниҳоят, кўк мовут чакмонини елкасига ташлаб, остонадан дадил ҳатлаб ўтди. Кечки овқат учун ҳамма уй-уйларига тарқаб, кўча одамлардан ҳоли бир пайтда у оғайнисиникига кириб борди.

Шоди чол томорқадаги ишлардан эндигина бўшаган, палов пишширишга чоғлангандек, жундор билакларини тирсаққача шимариб, ҳафсала билан ювинарди.

— Насиб этса, ҳали кўп йиллар эл хизматиға ярайсан, ишқилиб, ёмон кўздан асрасан, — шивирлади Боботой ота, қадрдонига ҳавас билан боқаркан.

Ортида кимнингдир шарпасини сезган Шоди ота ўгирилди.

— Э-эй, биродар, бормилар, келсинлар! Ҳой, болалар, кўрпачани қалин тўшанглар! Дордан қочганларнинг суюмли невараси ташриф буюрибди. Оббо қадрдоним-эй, омонмисан, саломатликлари қалай? Қани ичкарига...

Улар ҳазил орасида сизсирашар, жиддий суҳбат чоғида сенсирашар, баъзан мана шунақа — бир «тўкилиб» олишарди.

— Шошиб турибман, ўртоқ, ичкари киролмайман, — бир оз ҳадик-сираб деди Боботой ота. — Аввало ўзинг, бола-чақа, неварачеваралар соғ-омонлигини билиш ниятида... Қолавурса, зарур юмушминан олдинга бош эгиб келувдим. Сан ошпазликдан кечиб, нотўғри қилдинг, нобоп бузоқ-ку! Бургага аччиқ қилиб...

Шоди чол қаддини ростлади, юмшоқ сочиққа оҳиста артинар экан, кўркам чеҳрасидаги хушнудлик йўқолиб, ўрнини зарда аралаш ғазаб эгаллай бошлади. Аммо, негадир, анча вақт сукутда турди. Алоҳал бўйин томирлари ўқлоғдек бўртиб:

— Бургами, бузоқми, бари бир, ман Давронданмас, чинорликлардан хафаман, — деди. — Авваллари эл-юрт ишига ҳамма бир бўлиб ёпишарди. Энди-чи?! Ҳамма ўз бошини қуруққа тортадиган бўлиб қоган. Эсингадир, Давронга ўхшаб, бемаҳал «шоҳ чиқарган» бит-

та-яримтани қадимда чинорликлар дарров тинчитишарди. Ҳозиргиларинг ҳезаклакчалишга ўхшаб, ўзимнинг орқам омон бўлса бас, дейишиб, чакка-чаккада томошабин бўлиб турувришади. Уруғ бузилиб борвотти-ёв, чамамда...

— Жа, унчаликмас, оғайни, сал паст туш. Сан тўйни ташлаб кетган заҳоти юрт Давронни обориб-обкелди. Узри бор. Қошингга келишга юраги бетламай юрибди, юзи шувут!..

— Кераги йўқ! Унақаларнинг узрларига зорамасман!

— Нима қил дейсан? Давронни тошбўронга олайлиқми, шуни иштайсанми?— Тутақиб кетди Боботой ота. Узининг бу ерга нима мақсадда келгани ёдига тушди шекилли,— бир санамас, мен ҳам дор тагидан қочганлар неварасиман,— деди бир поғона паст тушиб. — Энди, оғайни, тўйимнинг бошидан-охиригача ёнимда турасан, ошни ўзинг дамлайсан. Ҳисоблаб кўрсам, камида саксон йиллик кадрдонаканмиз. Мани болам — сани боланг. Агар ёдингда бўлса, ўзинг ваъда бергансан, кенжатоим ахир...

— Қўй, ўтганларни гапирма,— Боботой чолнинг гапини кесди Шоди ота.— Мана, бир йилдан ошди, ҳеч кимникида ош дамламадим. Ҳе йўқ, бе йўқ, сеникида қозонни эгаллаб ўтирсам, қандоқ одам бўламан, юрт нима дейди?!

Рад жавоби Боботой отани эсанкиратиб қўйди. Унинг милтиллаб турган кўзлари янаям чуқурроқ тушиб кетгандек бўлди. Зўрга ўгирилиб, кўча томон жўнар экан, Шоди чол назарида оғайнининг қадди бирпасда баттароқ букчайиб, кичрайиб қолгандек туюлди. Ошпаз Боботой ота томон шаҳд билан бир одим ташлади-ю, жойида михлангандек тўхтаб қолди.

Кечки овқат совиб бораётганига қарамай, Шоди ота яна боғ оралаб кетди. Қўшни хонадонларнинг ошхоналарида «жиз-биз» эшитилиб, қовурилган пивёзнинг ёқимли иси атрофга таралмоқда. Жонажон қишлоқ, кадрдон одамлар! Буларнинг юзидан ўтиб, гапларини ерда қолдириб бўлармиди?! Шундай ширин туйғу вужудини энтиктириб, бўғин-бўғинини бўшаттириб келаётган бир пайтда хаёл ойнасида туйқусдан сўхтаси совуқ нусха пайдо бўлди. Бу Даврон эди!..

Ота-боболаридан «бойвачча» лақаби мерос қолган Давроннинг дабдабали тўйи ҳамма ишларнинг белига тепди. Колхозда ҳатто сичқон-каламушларнинг ҳам ризқини

қийиб юрган омборчи тенги йўқ тўй қилиб, эл оғзига тушмоқчи бўлди. «Шу йўл билан қаланғи-қасанғи»лар айтиб юрган ярамас ҳангомаалардан қутуларман», деб ўйлаганди у.

Даврон ҳақида тўқилган латифаларга кўникиш, чидаш чиндан ҳам қийин эди. Мана, шулардан бири. Эмишким, бу одам колхоз омборига мудир бўлгандан кейин қишлоқнинг жами сичқону каламушлари кўч-кўронини орқалашиб йўлга чиқишибди. Уларга дуч келганлар сўрашибди: «Йўл бўлсин, нега кўчиб кетяписизлар?» Қош-қовоқлари солиқ сичқону каламушлар хомуш жавоб беришибди: «Даврон ишлаган жойда бизларга нон йўқ...»

Бойвачча чиндан ҳам тўйни катта қилди: ичимликлар нақ дарёдай оқди, уч кунлаб кўпқари, кураш дейсизми!

Давроннинг қилиқлари шундоқ ҳам Шоди отанинг жаҳлини кўзгаб юрган эди, ширакайф ҳолда келиб ишига аралашини дард устига чипқон бўлди. Даврон пиёлага арақ тўлдириб: «Мана шуни отворасиз, қўлимни қайтармайсиз!» деб ошпазни анча қийнади. «Қўли қайтгач», қозон бошида турволиб зуғумни бошлади:

— Яна ярим қоп гуруч, қолган масаллиқлардан ҳам шунга яраша кўшасиз! Ун қишлоқдан одам чақирганман, ахир! Ош этмай қолса номуси сизгамас, менга тегади!..

Шоди ота танбеҳли қараш қилган эди, Даврон баттар шишиниб шовқин солди:

— Нега олаясиз? Енингиздан бир мири кетмагандан кейин айтганимни қилаверинг-да!..

Ошпаз Давроннинг бетига тупуриб, шу заҳоти тўйни ташлаб кетмоқчи бўлди-ю, орият кучлилик қилиб, ўзини босди. Мана бўлмасам деб, аччиқма-аччиққа Даврон талаб қилган миқдорда ош дамлади. Оқибат шу бўлдики, қозонда ҳам, товоқда ҳам, ерда ҳам — ҳаммаёқда ош. Тоғора-тоғора палов охурларга солинди, ҳатто моллардан ҳам ортиб қолди. Нону бошқа таомлар уй-уйларида уюлиб ётарди. Шу-шу Шоди чол қўлига капгир олмай қўйган эди. Тўйларда ошни дуч келган одам дамларди. Хом-хатала ёки ланж бўлиб кетган паловни еган кишилар ошпазга эмас, Давронга минг лаънат айтиб кетишарди. Чинорликлар Шоди отани қайтариш учун уриниб кўришди. Аммо бир сўзли ошпаз сира кўнай демасди. Кимсан жондек кадрдони Боботой ота ҳам умиди кесилиб қайтди.

Умиди кесилдигина эмас, неча йиллар кўнглида ардоқлаб келган нияти чил-чил синди! «Нима қилиш керак? Ушанда бирон кишига ёки ўз-ўзимга ваъдами, қаттиқроқ сўзми берганмидим? Хайрият, шундоқ бўлмаган эди. Жаҳл чиқса ақл кетади деганлари рост экан-да...»

— Коттота, овқатни сузяпмиз, кела қолинг!

Катта уйда ўсиб вояга етаётган неварасининг чорлови Шоди чолни хаёлот уммонидан чиқарди. У боши эгик ҳолда бир-бир босиб ичкари кириб кетди...

Тўйнинг бўлди-бўлдиси қизиқ. Биров уёққа юради, биров буёққа югуради — ҳамманинг ўзига яраша иши бор. Биргина Боботой ота бекорчи. У чиллахонасига кириб олиб, дам-бадам нос чекар, милтиллаган кўзларини бир нуқтадан уза олмасди. Ошга ҳозирлик кўриш пайти ҳам ақинлашиб. Ҳаваскор ошпазлар тўпланишиб, қанча гуруч, қанча масаллиқ солиш устида баҳслашишаётган эди.

— Ассалому алайкум, Шоди ота, қадамингизга ҳасанот, ичкарига марҳабо! — деб қолишди кўча эшик олдида турнақатор турганлар бараварига. Ҳамма ҳаяжонланиб, шу томонга қаради. Ёқимли бу товуш чиллахонада ётган Боботой отанинг ҳам қўлоғига етиб борди. У шошганидан, калиш кийишни унутиб, йўргалаганча махсичан чиқиб келди. Катта капгирини кўтариб олган ошпазга кўзи тушган Боботой ота қувончданми, ҳаяжонданми, яна талмовсираб қолди. Анча мадори қочган ўртоғини кўриб, Шоди чол ич-ичидан зил кетди. Шу аҳволда икки дўст бир-бирига тикилиб турдилар-да, оқиста қучоқ очишди. Ошпаз кадрдонининг қоқсуяк елкаларини силаб-сйпаб кўришар экан:

— Ранжитганим учун кечир, бу гал мандан ўтди, ўртоқ,— деди овози қалтираброқ.

— Мани, бир манимас, халқни десанг, тўйларда ўзинг дамла ошни,— жавоб қилди Боботой ота...

Шундан кейин қанча сувлар оқди. Оқар сув сингари Боботой ота ҳам ҳаётдан ўтди-кетди. Шоди чол катта капгирини кўтариб ош дамлаш учун бораётганда унинг кўзи дастлаб латта-путталардан холи, азамат чинорларга тушади. Кейин дордан қочганлардан тарқанларни эслайди. Кадрдони Боботой отани ҳам ҳар сафар ёдга олади...

Мухтор Шаханов

Бахтли бўл

Мағрур кўнглим талпингани-суйгани,
Кўшиқ эдинг мен-чун — шомлар кўнганда.
Туриб-туриб қайтар эдим уйга мен
Деразангининг ёғдулари сўнганда.

Қаролмасдим ботиниб ҳеч кўзингга,
Лекин кўнглинг энтикишин илғардим.
Сени ҳамроз этолмадим ўзимга,
Ёнса ҳамки юрагимда ишқ-дардим.

Балки шундан кетдинг ортга қарамай,
Кетдинг учиб, о бахт қушим, айт, қаён?
Каптари-ла хайрлашган боладай
Толе тилаб қолавердим мен нолон.

* * *

Айтсам дейман дилдаги бор сўзимни,
Бегона ҳам пешвоз кулиб келган он.
Ҳақманки, мен қадрлайман ўзимни
Ва шу боис мағрурдирман ҳар қачон.

Умр ҳақда кўп ўйладим, тўлғандим,
Дўстлар, дўстлар, мендан умид узманглар.
Мени ҳар чоғ ҳақиқат деб куюнган
Фидойилар қаторидан изланглар.

Ўргулайин

Сен — таянчим ҳар аснода
Ҳам қўшиғимсан зиёда.
Мени сендек англайдиган
Ким ҳам бордир бу дунёда?!
Хоҳи кундуз, хоҳи тунда,
Бўлсанг узоқ ё яқинда,
Ўзгартмадинг сен ҳеч қачон
Ўз фикрингни мен ҳақимда.

Мен деб доим ўздан тондинг,
Курашларда бирга ёндинг.
Менинг отим олдин кетса,
Энг аввало сен қувондинг.
Қанот бўлди ҳар чоғ сўзинг,
Меҳр билан боқди кўзинг.
Ғам чулғанган дамларимда
Таскин бердинг фақат ўзинг.

Сендан мудом қарздорман,
Юрагингда абад борман.
Уяласан, қизарасан,
Десам: «Мангу миннатдорман!..»

Йўлим ойдин қилган ойим,
Сенга чин муносиб бўлайин.
Мен деб тепган юрагингнинг
Дуқуридан ўргулайин.

Мен ҳақимда ўйладингми?..

Энтикдингми боғлар
Чечак таққанда,
Қушлар наво гулханини ёққанда?
Ҳаприқдингми — мени келиб қолди деб,
Бир йўловчи эшигингни қоққанда?

Оқ булутлар кезса кўкда саргардон,
Кокилингни силаб ўтса ел шодон,
Турдингми сен қора йўлга термилиб,
Ширин умид оғушида лол-ҳайрон?

Кечмиш йиллар гирдобида бўлиб хун,
Чекдингми сен ҳажр дардин туну кун?
Қирмиз оқшом қирга чиқиб жимгина
Тердингми ё гул-чечаклар мен учун?

Сабринг тугаб дилингни қон этдингми?
Раҳм этса гар, келар-да деб кутдингми?
Хилватларда сен янгандан яшириб,
Менга атаб рўмолчалар тикдингми?

Ёлвораман, соғ бўл қайда юрма сен,
Ўйларингни ишқим нури безасин.
Менга атаб тиккан бўлсанг рўмолча,
Хатга солиб жўнатмадинг нега сен?

Йўлга қараб сарғайдингми, сўлдингми?
Қаттиқ ўқсиб, гиналарга тўлдингми?
Ёки мендан умид узиб, ёт-ўзга, —
Бировларга суюмли ёр бўлдингми?

Асл севсанг, фироқ тоғин йиқарсан,
Ожиз эрсанг, ҳасратларда биқарсан.
Билсам дейман — ўйладингми мен ҳақда,
Балки сира ўйламаган чиқарсан?

Хаёлингдан ҳайдалганим наҳот чин,
Йўқ эди-ку юрагингда зарра кин.
Қадрим менинг паст бўлдими шунчалар,
Аёвлигим, унутолдинг қандоқ сен?

Бари мумкин.
Ишқ киприкни қилар нам.
Айри кетмоқ мумкин кўнгил бериб ҳам.
Бари мумкин, фақат менинг ҳақимда
Ўйламадим дер бўлсанг, ҳеч ишонмам!

Қозоқ тилидан Мирпўлат МИРЗАЕВ
таржималари

Бўрибой Аҳмедов

Мирзо Улуғбек

**Тарихий
биографик
қисса**

Тахт ҳаваси ва илм зиёси

Мирзо Улуғбек қарийб қирқ йил (1409—1449) Мовароуннаҳрда подшолик қилди. Лекин, аслини олганда, у шунчаки ноиб эди, холос. Қарийб тўрт йил у ҳали балоғатга етмагани учун мамлакат жиловчи амир Шоҳмаликнинг қўлида бўлди. 1412 йили ниҳоят Шоҳруҳ Шоҳмаликни Мовароуннаҳрдан қақриб олди ва шу вақтдан бошлаб эл-юртнинг инон-ихтиёри Улуғбек қўлига ўтди. Лекин, барибир, унинг ҳақ-ҳуқуқи кўп жиҳатдан чеклаб қўйилганди. Шоҳруҳ унинг шаҳар қурилиши билан боғлиқ фаолиятига ва илмий ишларига аралашмади, бу иш-

ларни унинг ихтиёрига қўйиб берди. Лекин хорижий мамлакатлар билан бўладиган муносабатлари, улус ҳокимлари билан бўладиган ишларни Шоҳруҳ ўз қўлида сақлаб қолди. Улуғбек Мовароуннаҳрнинг ички ва ташқи сиёсатига алоқадор ҳар қандай ишни отаси билан келишмай, унинг рози-ризолигисиз қилолмасди, акс ҳолда бунинг оқибати яхши бўлмасди. Шунинг учун самарқандликлар ҳам, ҳиротликлар ҳам Улуғбекни, Шоҳруҳнинг Мовароуннаҳрдаги соясигина, холос, деб аташарди. Ҳа, бу ҳақиқат, аччиқ ҳақиқат эди. Улуғбек том маъ-

Туман аро мозийни излаб

Ўзбеклар орасида кенг тарқалган иримлардан бири янги туғилган гўдакка ўтмишдаги буюк шахсларнинг исмини қўйиш билан боғлиқ. Қўпинча: «Болангизга жуда оғир ном қўйибсиз, кўтара олармикан?» — деган гапни эшитамиз. Бу саволни берган одам аслида: «Болангиз исмига яраша одам бўлармикан?» — деган шубҳасини одоб русумидан келиб чиққан ҳолда пинҳона таъкидлайди. Қолаверса, у бу ўринда ота-онанинг фарзанд тарбияси учун масъулиятли эканини уқтиради, холос.

Инсоният тарихида Мирзо Улуғбек номи билан из қолдирган буюк олим ва мутафаккир Муҳаммад Тарағай Қўрагонийнинг фақат исми-шарифигина эмас, у қолдирган илмий, тарихий мерос ҳам биз учун муқаддас ва табаррукдир. Муқаддас китобларнинг бирида битилганидек, «Мавтул олими-мавтул олами», яъни олимнинг ўлими оламнинг ўлиmidир. Бу ҳикматни айтар эканман, Улуғбекнинг ўлими илму нуҷум оламининг ўлими бўлди, деган фикрни олға сурмоқчи эмасман. Бу ҳикматни айтишдан мақсад: ҳар бир даҳо умри ўзига хос такрорланмас ва бебаҳо олам эканини, унинг ўлими эса жаҳон тараққиёти учун оғир йўқотиш деган сўзни таъкидлашдир.

Мирзо Улуғбек темурийлар наслидан. Биз қўпинча

Темур ва темурийлар сулоласи ҳақида гапирганда, ёзганда, тарихга синфий нуқтаи назар билан қарашга ургу берган ҳолда, тарихнинг асосий ва бош мезони саналмиш тарихийлик принципини унутамиз, баъзан очиқдан-очиқ ундан кўз юзмамиз. Агар бу мезон асосида иш тутадиган бўлсак, бу сулола инсоният маданияти тарихида жуда эътиборли ўрин тутушини тан олишимиз керак. Деярли ҳамма темурийзодалар адабиёт, илм-фан билан шугуллангани тарих битикларидан маълум. Бунинг исботи учун ҳазрат Алишер Навоийнинг «Мажолисуннафоис» асарининг еттинчи мажлисида шоир сифатида тилга олинган номларни санаб ўтиш кифоя: «Шоҳруҳ Мирзо, Абубакр Мирзо, Султон Искандар, Халил Султон, Улуғбек Мирзо, Бойсунғур Мирзо, Бобур Мирзо (Бу Абулқосим Бобур — Х. Д.), Абдуллатиф Мирзо, Жаҳоншоҳ Мирзо, Султон Аҳмад Мирзо, Султон Бадиуззамон Мирзо, Шоҳ Ғариб Мирзо, Фаридун Хусайн Мирзо, Муҳаммад Хусайн Мирзо, Султон Масъуд Мирзо, Султон Али Мирзо, Султон Хусайн Бойқаро...» Бу сафга Заҳриддин Муҳаммад Бобур ва унинг авлодлари номини қўйшсак, юқорида зикр этган фикримиз шак-шубҳасиз бўлса керак.

Темурийлар даврида адабиёт, илм-фан, санъат гуллаб-яшнади. Сиз менинг сўзларимни ўқийдиган айни шу

носи билан шунчаки соя эди, холос. Тўғри, Шоҳмалик Ҳиротга чакириб олингандан кейин унинг қўли бир оз узайди. Лекин Самарқанд саройида унинг бутун фаолиятини кузатиб, босган ҳар бир қадамини ўлчаб юрвчилар ҳам бор эди. Улар Шоҳруҳ ва унинг нуфузли хотини Гавҳаршод бегимнинг одамлари эдилар. Қолаверса, Улуғбек вақти-вақти билан Ҳиротга бориб отасига ҳисоб бериб туришга, хирожнинг бир қисмини унинг ҳазинасига жўнатиб туришга, Шоҳруҳ Ироқ ёки Озарбойжонга, Ғур ё бўлмаса Сеистонга ҳарбий юриш қилган тақдирда унга Мовароуннаҳрдан маълум аскар, от-улов, озик-овқат ва қурол-аслаҳа юборишга мажбур эди.

Яна бир гап. Улуғбек гарчанд 812 йилнинг ражаб ойида (1409 йилнинг ноябрь ойи) бутун Мовароуннаҳр ва Туркистонга ҳоким деб эълон қилинган бўлса ҳам, аслида, унинг ҳокимияти фақат Самарқанд, Бухоро ва Наафс вилоятлари билангина чекланди. Фарғонани то Узгангача Амирак Аҳмадга, Ҳисори шодмонни Мирзо Муҳаммад Жаҳонгирга бериб, Улуғбекни Шоҳруҳнинг ўзи чеклаб қўйди. Туркистон Шайх Нуриддин ва унинг тарафдорлари қўлида эди. Улар ўша йиллари Улуғбек у ёқда турсин, Шоҳруҳни ҳам тан олмасдилар.

Бунинг устига мамлакат ҳали нотинч эди. Бунга асосий сабабчи Шайх Нуриддин эди. У Туркистон билан ҳам қаноатланмади: Ҳисори шодмон ҳокими мирзо Муҳаммад Жаҳонгир, марҳум Худайдод Ҳусайнийнинг ўғли, Янги ва Сайром вилоятларининг ҳокими амир Абдуллоҳиқ ҳамда Оқ ўрдалиқ хонзодалардан Чингиз ўғлон билан иттифоқ тузиб, теурийларга қарши исён кўтарди. Улуғбекка қарши Абдуллоҳиқ ва Чингиз ўғлон Утрордан, Мирзо Муҳаммад Жаҳонгирнинг амирлари Ҳамза билан Мубашшир Ҳисори шодмондан бир вақтнинг ўзида — 812 йил зулҳижжа ойининг ўрталарида (1410 йил апрель ойи) Самарқандга қараб от солдилар. Зулҳижжанинг ўн бешинчи куни (1410 йил 20 апрель) Самарқанднинг Ғарбий томонида жойлашган Қизил рабоб мавзеида ҳар икки ўртада қаттиқ уруш бўлди. Жангда Шайх Нуриддин билан унинг иттифоқчиларининг қўли баланд келди. Мирзо Улуғбек билан амир Шоҳмаликнинг қўшини эса мағлубиятга учради. Улуғ-

бек Жайҳун тарафга, Калиф кечувига қараб қочди. Шоҳмалик аввал Қоратепага қочиб борди, лекин у ерда ҳам туролмай, Самарқанднинг кун чиқиш тарафидаги Олақароғ тоғлари орасига бориб яширинди. Шайх Нуриддин амир Шайх Ҳасанни сараланган отлик қисм билан Улуғбекнинг кетидан юборди, Тоғай Буғони Бухорога жўнатди, ўзи Чингиз ўғлон билан бирга Самарқанд устига отланди. Улар шаҳар дарвозаларининг калиди чўнтакда деб фараз қилдилар, шунинг учун ҳам тўла ишонч ва умид билан Шайхзода дарвозаси олдида бориб қолди. Лекин бирон зот уларни қаршилаб шаҳардан чиқмади. Шайхзода дарвозасигина эмас, балки шаҳарнинг бошқа дарвозалари ҳам маҳкам қилиб ичидан беркитиб олинган эди. Шайх Нуриддин ва Чингиз ўғлон Феруза, Оҳанин, Чорроҳа дарвозаларига ҳам боришди. Лекин улар ҳам берк эди. Нима қилиш керак? Қамал жанглари олиб боришга аскар етмайди, қайтиб кетиш шармандалиқ. Бунинг устига Чингиз ўғлонга нима дейди? Ахир у катта ўлжа деб келган эди-ку бу ерларга. Шаҳар олинмаса, мўмай ўлжани унга қаердан олиб беради? Ўша вақтларда амалда бўлган тартиб-қоидага кўра, истило қилинган шаҳар лашкарга уч кунга талонга бериларди. Шайх Нуриддин Чингиз ўғлонни шунга ишонтирган эди. Хўш, энди нима қилади? Шайх Нуриддиннинг боши қотди. Охири Чингиз ўғлонга маслаҳат солди.

— Жаноби олийлари, агар маъқул кўрсангиз, бу ерда бир тадбир ишлатсак.

— Қандоғ эркан сизнинг бу сафарги тадбирингиз, жаноби амир? — Чингиз ўғлон истеҳзо билан Шайх Нуриддинга тикилди.

— Шаҳар акобирлари бирлан музокара очсоқ, балким алар шаҳарни урушсиз тобшуришга рози бўларми-канлар?

— Ихтиёрингиз, — Чингиз ўғлон унга қўл силтади.

Шу тариқа улар Феруза, Оҳанин, Гозирустон, Чорроҳа дарвозалари қаршисида аскар қолдириб, Шайх Нуриддин билан Чингиз ўғлон Конигилга-дилкушо боғи ўртасидаги муҳташам қасрга ўрнашдилар ва шаҳарга элчи юбордилар. Бахтга қарши, элчи ноумид бўлиб қайтди. Шаҳар мудофаасини ўз қўлига олган шайхулис-

кунларда Америка Қўшма Штатларида «Темур даври санъати» деб номланган ва жаҳоннинг турли музейларидан, шахсий мажмуалардан йиғилган санъат буюмлари кўргазмаси бўлмоқда. Шу жумладан, унда ушбу кўргазманинг гултожи сифатида баҳоланган ва Истамбулдаги Тўпқоқи музейидан олиб келиб кўрсатилаётган Улуғбекнинг шахсий сандиқчаси ҳам намоийш этилмоқда. Бу кўргазма алоҳида эътиборни талаб қилгани учун тўхталиб ўтирмайман. Фақат кўргазма хусусида гапириш билан ота-боболаримиз санъати ҳамма вақт жаҳон аҳли диққат марказида турибди, деб айтиб ўтишни истардим.

Машҳур тарихчи Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкират уш-шуаро» асарида шундай далолат беради: «...Улуғбек Қўрагон юлдузлар илмида қилни қирқ ёрди... ҳандаса илмида чигалларни ечувчи, ҳайъат илмида Мажистийқушо (Юнон олим Птоломейнинг «Альгемаст» асарининг арабча номи) эрди. Фозиллару ҳакимларнинг яқдил фикрлари шулки, исломият замонидан шу дамгача Улуғбек Қўрагондек олим ва подшоҳ салтанат тахтида ўтирмаган. Улуғбек «Зижы Султоний» кашф этиб, уни ўз исми билан зийнатлади».

Улуғбек Мирзо яратган «Зижы Қўрагон» инсон тафаккури қудратининг буюк ғалабаси, сирли ва олис

қоинот сари интилган инсон онгининг бепоёнлиги, бу интилишни уйғотган қалб чексизлиги, машаққатли меҳнат самарасининг тимсолидир. Улуғбек ўзидан олдин яшаган ўрта осиелик буюк алломалар Абу Абдулло Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, Аҳмад Муҳаммад Фарғоний, Аҳмад ибн Абдулла Марвозий, Аббос бин Саид Жавҳарий, Абу Маҳмудхон Хўжандий, Абусаҳл Кўҳий, Абулфатҳ Саид бин Ҳафиф Самарқандий, Абу Ҳасан бин Аҳмад Насавий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абул Вафолар елкасида тургани учун ҳам, Алишер Навоий таъбири билан айтганда, «кўзи оллинда бўлди осмон паст». Улуғбек Абул Вафонинг осмон ёритгичлари ҳаракати назарияси ва астрономик жадваллари, Абу Маҳмудхон Хўжандий ихтиро қилган секстант, Умар Хайём раҳбарлигида ислоҳ этилган қуёш йиллиги, Нуриддин Тусий тажрибалирдан фойдаланиб оламшумул аҳамиятга эга натижаларга эришди. Буюк мунажжим яшаган даврдаям Самарқанд маданият ва илму урфон марказларидан бири эди. Салоҳиддин Мусо ибн Маҳмуд Қозизода Румий, Марьям Чалабий, Ғиёсиддин Жамшид ибн Масъуд, Муйиниддин ва Мансур Кошийлар, Али ибн Муҳаммад Биржандий, Алоуддин Али ибн Муҳаммад Қушичи каби етук сиймолар Улуғбекнинг замондошлари эдилар.

лом хожа Камолиддин Абдулаввал бошлиқ руҳонийлар ва зиёлилар: хожа Исоимиддин, мавлоно Салоҳиддин кози, мавлоно Қутбиддин, Мирак донишманд, хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий ва бошқалар Шайх Нуриддиннинг талабларини рад қилдилар. Чингиз ўғлоннинг қистови билан Шайх Нуриддиннинг ўзи бир неча бор Шайхзода дарвозаси қаршисига бориб Мир Абдулаввал билан музокара олиб борди, лекин бунинг ҳам фойдаси бўлмади.

Аммо Самарқанд таслим бўлмагани билан Термиз ва Калифдан ташқари ҳамма ерлар Шайх Нуриддин ва унинг иттифоқчилари қўлига ўтган эди.

Самарқанд остонасидаги воқеа ва Мовароуннахрнинг оғир аҳволи ҳақидаги хунук хабар Ҳиротга ўн беш кундан кейин, зулҳижжа ойининг сўнгги куни (1410 йил 6 май) етиб борди. Шоҳруҳ шошилиқ равишда Термиз билан Калифга амирлардан Музроб, Таваккал барлос, Ёдгоршоҳ орлот ва бошқалар қўли остида ёрдамчи куч юборди. Шоҳруҳнинг ўзи аввал Ҳиротда қолди, чунки у ўша кунлари Ироқ ва Озарбойжонга, амир Қора Юсуфга қарши юриш тараддудида эди. Чуқур ўйлаб кўриб бу ишни энди орқага сурди ва Мовароуннахрга жўнаш ҳозирлигига киришди.

Шайх Нуриддин Чингиз ўғлон, амир Абдулкарим ҳамда Султон Боязид бошчилигида Термиз билан Калиф устига — Улуғбекка қарши қўшин юборди. Лекин амир Музроб Термизни, Улуғбек эса Калифни мустаҳкамлашга улгуришган экан. Чингиз ўғлон ва Шайх Нуриддиннинг амирлари бу қалъаларни қаттиқ қамал остига олдилар, ҳар куни бир неча бор чигирткадек ёпирилиб бордилар, лекин ҳар сафар катта талафот кўриб, чекиншига мажбур бўлдилар. Шунга қарамай, қамал жанглари давом эттиравдилар.

Шоҳруҳ 813 йил муҳаррам ойининг тўртинчисида (1410 йил 9 май) Ҳиротдан чиқди ва Жайхун соҳилларига қараб йўл олди. Лекин унинг қўшини шошилмай, секинлик билан ҳаракат қилди ва фақат сафар ойининг ўн еттинчи куни (1410 йил 21 июнь), қарийб бир ярим ойдан кейин, Калифга келиб тушди ва дарёнинг ўнг соҳилига кечиб ўтди. Шайх Нуриддиннинг шу ерда турган аскарлари урушга ботинолмади ва тартибсизлик билан

чекинди. Шоҳруҳ Улуғбек билан амир Музробни Мовароуннахр халқини Шайх Нуриддинга қарши курашга кўтариш учун Кеш билан Насаф тарафларга жўнатди.

Жайхун бўйида Мирак Аҳмад ва Шоҳмалик ҳам Шоҳруҳнинг олий ўрдусига келиб қўшилдилар. Шоҳмаликнинг ўн-ўн беш навқаридан бошқа ҳеч кими йўқ, Мирак Аҳмад эса бундан бир ой муқаддам Андижон ва Ахсининг тамом аскарини йиғиб келиш ҳақида буйруқ олганига қарамай, атиги беш юз аскарни эргаштириб келибди, холос.

Шайх Нуриддин ва унинг иттифоқчилари билан Шоҳруҳ ўртасида рабиул-аввал ойининг тўққизинчисида (1410 йил 12 июль) юқорида зикр этилган Қизил работ ёнида қаттиқ уруш бўлди. Урушда Шайх Нуриддин билан Мирзо Муҳаммад Жаҳонгир енгилдилар. Шайх Нуриддин қолган-қутган одами билан Сабронга, амир Ҳамза билан амир Мубашшир қурол-яроғи ва кўч-кўронини ташлаб Ҳисори шодмонга қараб қочдилар.

Орадан икки кун ўтгач, 14 июль куни Шоҳруҳ Самарқандга кирди. Лекин бу ерда узоқ қололмади. 30 июль куни шитоб билан Самарқанддан жўнаб кетди. Бунга Форсда юз берган воқеалар сабаб бўлди — Умаршайх мирзонинг ўғиллари мирзо Рустам билан мирзо Искандар Исфаҳон билан Шерозни талашиб ўзаро уруш бошлашган эдилар.

Шоҳруҳ Самарқанддан жўнаб кетиш олдиан амир Шоҳмаликни Сабронга амир Шайх Нуриддинга қарши, амир Музробни эса Ҳисори шодмон устига мирзо Муҳаммад Жаҳонгир ва Ҳамза сулдузга қарши юборди.

Мирзо Муҳаммад Жаҳонгир амир Музроб билан урушмади ва бундан буён подшоҳнинг амру фармони билан чиқмасликка ваъда берди. Бу сафар у сўзининг устида чиқди ва подшоҳ номида Ҳисори шодмонни идора қилди. Аммо Шайх Нуриддин билан кураш осон бўлмади, у узоқ вақтга чўзилди.

Шайх Нуриддинга қарши юриш 813 йил рамазон ойининг ўн учинчи куни (1410 йил 10 январь) бошланди.

Улуғбек ўз даврининг фозил кишилари учун ўзига хос паноҳгоҳ, фикри ҳурматга сазовор шахс эди. Буни бир мисол билан айтиб ўтайлик. Уша давр шоирларининг маликул каломи Лутфий ўз ғазаллари Улуғбек Мирзодек киши томонидан жуда қиммат баҳо олинганини гурур билан тилга олади:

**...Улуғбекхон билур Лутфий камолин —
Ки, рангин шеъри Салмондан қолишмас.**

Шу ёринда Улуғбек фақат илми нуҷум билангина эмас, мусиқа ва ғазалилик билан машғул бўлганини айтиб ўтиш жоиз. Ҳазрат Навоий бу ҳақда шундай далолат берадилар: «...Бовужуди бу камолот гоҳи назмга майл қилур. Бу матлаъ анингдиркум:

**Ҳарчанд мулки хусн ба зери нигини туст,
Шўҳи макун ки чашми бадон дар камини туст».**

Яъни:

**Ҳарчанд хусн мулкин изми сандадур,
Шўҳлик қилма, ёмонлар кўзи сандадур.**

Бугун биз она юртимиз тарихи, халқимиз меросига бўлган муносабатимизни қайта кўриб чиқмоқдамиз. Бу соҳадаги «оқ доғ»ларни йўқотиш, чалкашликларни ҳа-

қиқат қўли билан тузатиш, ёлғонларни фош этиш шу ислоҳ мақсадидир. Шу йўлда жиддий ва заҳмат чекиб хизмат қилаётган олимларимизнинг бири Бўрибой Аҳмедов. Муштарийлар эътиборига ҳавола қилинаётган Мирзо Улуғбек ҳаёти ва фаолиятига оид асар домланинг кўп йиллик матонатининг самараси сифатида баҳоланмоғи керак. Агар ҳар биримиз ўз фарзандлик бурчимизни Бўрибой акадек ҳалол ўтаганимизда, ҳар қандай оғир пайтдаям ҳақиқатга хиёнат қилмай ишлаганимизда, бугун ўзбек боласи: «Исминг Улуғбек экан, Улуғбек ўзи ким бўлган?»— деган сўроққа жавоб беролмай елка қисганини кўрмаган, кўриб юрагимиз зирқираб оғриманган бўларди.

Ҳадемай бутун мутараққий инсоният ўзбек халқининг даҳо фарзанди Мирзо Улуғбек таваллидининг 600 йиллигини кенг нишонлайди. Ўзбеклар тўйга тўёна билан борадиган халқ. Шу маънода Бўрибой Аҳмедовнинг ушбу асари тўй куни тикланажак Гурур ва Фаҳр, Умид ва Орзу биноси деворига қўйиладиган биринчи гиштлардан бўлиши шак-шубҳасиздир.

Эътиборингизга ана шу асардан бир парча ҳавола қилинмоқда. Асар тўлиқ ҳолида «Ёш гвардия» нашриётида чоп этилади.

Хуршид ДАВРОН

Самарқанд қўшинининг мўнглайига амирлардан Мусо ака билан Ҳамза тархон тайинланди. Шайх Нуриддин Шоҳмаликнинг қўшини Саброн остонасида пайдо бўлмасдан, қалъани ташлаб Мўғулистон тарафга қочиб кетди. Лекин Шоҳмалик нима сабабдандир рақибини таъқиб остига олмади, бунинг устига Саброн билан Яссини амир Абдулхолиққа топшириб, ўзи Самарқандга қайтди. Жўнаш олдиан у Абдулхолиққа буюрди: «Лашкаримиз Саброндан қойтгач, Шайх Нуриддин ҳарқалай ўзини эркин сезиб Сабронга қайтиб келгай, Сен эрсанг ўзунгни пистирмаға ол. Шундай қилинса они қўлга тушуриш мушкул бўлмас».

Абдулхолиқ Шоҳмалик айтгандай қилди. Шайх Нуриддин ҳақиқатан ҳам бир куни тунда Саброн атрофида пайдо бўлди, лекин пистирмаға дуч келиб қўшинидан ажралди, ўзи эса ўттиз чоғли йигити билан зўрға қочиб қутулди. У яна Мўғулистон тараф йўл солди. Тарихчи Абдураззоқ Самарқандий Амир Абдулхолиқ бу ерда ишлатган бир сиёсат сирини очиб берган. У бундай дейди: «Амир Абдулхолиқ ўшанда Шайх Нуриддинни тутиб олиши ҳам мумкин эрди, лекин» мен они бартараф қилгундай бўлсам, амир Шоҳмалик (кейинча) мени ҳам бу ерда тинч қолдирмас, деган андишага борди. Уша тунги олишувда амир Абдулхолиқ катта ўлжали бўлди. Онинг қўлига фақат отнинг ўзидан ўн минг боши тушди».

Орадан ўн етти кун ўтгач, амир Абдулхолиқ қандайдир оғир бир дардга чалиниб, тўсатдан вафот этди. Улуғбек унинг ўринига амир Дулдойнинг ўғли Темир Маликни Туркистонга ҳоким этиб тайинлади. Шайх Нуриддин амир Дулдой эл-юртда ўз мавқеини мустаҳкамлашга улгурмасдан туриб Сабронни қўлига киритиб олишга ҳаракат қилди. Шу мақсадда у Мўғулистон хони Муҳаммадхон (1408—1415) ҳузурига борди ва ундан ёрдам сўради. Шайх Нуриддин билан бир вақтда Муҳаммадхоннинг ҳузурига Улуғбек билан амир Шоҳмаликнинг элчиси ҳам келган эди. Муҳаммадхон Шайх Нуриддиннинг илтимосини инobatга олди. Улуғбек билан Шоҳмаликнинг элчисини эса зиндонбанд қилди. Сўнг ўғли Шамъи Жаҳонни ўн беш минг отлик аскар билан Шайх Нуриддинга қўшди. Шайх Нуриддин билан Шамъи Жаҳон Сайромни қамал қилдилар, уларнинг илғор қисмлари эса Утрорнинг Қорасамон қишлоғига етиб бордилар. Кўп ўтмай уларнинг кетидан қўшин билан Муҳаммадхоннинг ўзи ҳам Туркистонга бостириб кирди.

Шу тариқа Мовароуннаҳр билан Туркистон осмонида яна қора булут қуюқлаша бошлади. Улуғбек Ҳиротга чопар юбориб, бўлган воқеадан отасини хабардор қилди. Шоҳмаликни Самарқанддаги бор қўшин билан Туркистонга жўнатди.

Шоҳруҳ бошқа ишларини йиғиштириб қўйишга мажбур бўлди ва 814 йил раби ул-аввал ойининг сўнги куни (1411 йил 23 июнь) катта қўшин билан Ҳиротдан чиқди ва Мурғоб дарёсининг бўйига келиб тушди, у ердан эса Чечактуга келди. Лекин шу ерда қўшинни ҳаракатдан тўхтатди, чунки юришни давом эттиришга эҳтиёж қолмади — Улуғбекнинг чопари «Муҳаммадхон Шоҳмалик билан битим тузиб, Қўлонбошидин қайтиб кетибдур», деган хабар олиб келган эди. Мазкур битим ҳақида мўътабар китобларда эътиборга молик маълумотлар бор. Масалан, Абдураззоқ Самарқандийнинг китобида мана буларни ўқиймиз: «Муҳаммадхон аркони давлат билан кенгаш қилди. Кўп ишларни кўруб, тажриба орттирган кишилар, «биз Шайх Нуриддинни деб кучлик бир қавм ва шавкатли бир гуруҳ билан ёвлашувимизга не ҳожат бор, урушнинг нима билан тамом бўлиши эрса маълум эмасдур», деб туриб олдилар. Муҳам-

мадхон Ҳофиз исмли элчисини амир Шоҳмалик ҳузурига мана бу гапларни айтишни тайинлаб юборди:

«Аввалда орамизда бирон бир адоват бўлмағон, юз берган низо эрса ғаразғўларнинг рағбати билан воқеа бўлди. Буёғига дўст бўлмоғимиз лозим. Агар Шайх Нуриддин бирлан ораларингизда бирон-бир низо чиққудай бўлса, ундай ҳолда Шайх Нуриддинни эмди асло Ҳимоя қилмағаймуз».

Шунга қарамай Шайх Нуриддин курашни давом эттираверди ва ҳатто, ҳийла ва тадбир ишлатиб, беш юз отлик аскар билан Саброн қалъасига кириб ҳам олди. Улуғбек унга қарши катта қўшин билан яна амир Шоҳмаликни жўнатди. Улуғбекнинг қўшини Сайхун устига кўприк солаётганида Шайх Нуриддиннинг элчиси Рамазон ўзбек келиб сулҳ тузиш хусусида гап очди:

— Амир жаноблари ортиқча қон тўкилмаслиғини истайдилар ва сулҳ тузуб, дўстлик иттифоқлик риштасини узилгон жойидин боғлашни таклиф этадурлар.

Рамазон ўзбек Шоҳмаликка Шайх Нуриддиннинг мактубини узатди. Шоҳмалик мактубни диққат билан ўқиб чиқди, сўнг уни яна ўраб ёнида турган лашкарнависга узатди. Рамазон ўзбек қўл қовуштирганча жавоб кутиб турарди. Шоҳмалик бўладиган гапни айтиб қўяқолди:

— Агарчи Шайх Нуриддин чиндан ҳам сулҳни ихтиёр қилгон бўлсалар, бирламчи Тумон оғо бирлан онинг иниси Шайх Ҳасанни... ҳамда ўғли Маҳмудшоҳни кечиктурмайин бизнинг ҳузуримизга жўнатсун, шундан кейин ул жанобнинг сўзлари чин эканлиғига ишонч ҳосил қилурмиз.

Лекин Шайх Нуриддин ишни пайсалга солди, ана-мана деб вақт ўтказди. Оқибатда Шоҳмалик Сабронни қамал қилди, лекин барибир уни ололмади. Вақт ўтиб қамал қилувчилар ҳам қийналишди, қамалдагиларнинг аҳволи ҳам танг бўлди. Ёвлашувчи томонлар яна музокара очдилар. Бу сафар амирларнинг ўзлари, ёнига фақат икки навкар олиб, шаҳсан учрашадиган бўлишди. Бир вақтлар, хусусан Амир Темир тирик пайтларда, уларнинг ораларидан қил ҳам ўтмасди-ку, ахир? Энди нега бу қадар ит-мушук бўлиб қолишди? Амирларнинг атрофидаги одамларнинг гапи шундай. Лекин улар Темир ҳаётлигида ҳам бир-бири билан мой тортишиб юришарди. Ахир, «икки қўчорнинг боши бир қозонда қайнамас», деб бежиз айтишмаган-да. Молу давлат, мансаб-шуҳрат ҳар қандай одамни ҳам шунақа кўйга солиб қўяркан...

Ҳарқалай, Шоҳмалик билан Шайх Нуриддин инсофга келганга ўхшаб туюларди. Бу, албатта, яхши эди. Лекин юзаки қарагандагина аҳвол биз ўйлаган тарзда бўлиб, аслида эса эски ҳаммом, эски тослиғича қолган эди. Амирлар пайт пойлашаётган, бири иккинчисини маҳв қилиб юборишнинг қўлай йўлларини ахтаришаётган эди. Лекин, Шоҳмалик эпчиллик қилди, у Ҳирқадоқ исмли навкарини ишга солди. Абдураззоқ Самарқандий воқеани мана бундай ҳикоя қилади: «Ҳирқадоқ Шоҳмаликнинг амри билан Шайх Нуриддинни етаклаб келмоқ учун қалъа дарвозаси рўбарасига борди. Шайх Нуриддин дарвозанинг ташқарисида эрди, Ҳирқадоққа кўзи тушган, они ўз ҳузурига қақирди. Ҳирқадоқ борди ва бир неча марта чўк тушди. Амир Шайх Нуриддин отдан эгилиб кучоқ очди ва они бағрига босмоқчи бўлди, лекин маккор Ҳирқадоқнинг қўллари амирнинг белидан тутғоч, они бор кучи билан пастга тортиди ва у отдин йиқилди. Шу пайтнинг ўзида Ҳирқадоқ онинг кўкрагига тиззасини қўйиб қиличини филофдин суғурди. Шайх Нуриддиннинг қалъа тошқарисида тургон навкарлари чопуб келиб Ҳирқадоққа ташландилар. Алардан бир Ҳирқадоқнинг қўлига қилич урди. Ҳирқадоқ эрса

Шайх Нуриддинни босиб турғони ҳолда, навкарнинг отини қилич бирлан чунон урдик, отининг лабларини кесиб тушди. Навкарларнинг отлари чўчиб аларни олуб қочдилар. Сўнгра Ҳирқадоқ Шайх Нуриддиннинг юзига зарб билан қилич урди. Шайх Нуриддин қилични ушлаб қолмоқчи бўлди, аммо қилич онинг бармоқларини ва бош косасининг ярмини, бурни бирлан қўшуб узуб тушди. Шоҳмалик нарироқда баланклик тепасида туруб аларни кузатиб турғон эрди. Ҳирқадоқ қўлларини кўтаруб анга ишора қилди. У икки юзга яқин қуролланғон суворийси бирлан от қўйиб қалъа дарвозасига етуб келди. Ҳирқадоқ хануз Шайх Нуриддинни босиб ўтирғон эрди. Мадад етиб келгондин сўнг ўрнидан турди ва Шайх Нуриддиннинг бошини кесиб олиб хорлиқ тупроғига улоқтирди».

Шундай қилиб, Шайх Нуриддин фитнаси ҳам таскин топди. Туркистон ҳам Улуғбекка бўйсундирилди.

Лекин ўша йиллари Улуғбек билан Шоҳмаликнинг оралари бир қадар бузилиб қолди. Бунга оталиқнинг ўта мансабпарастлиги ва мутакаббирлиги ҳам сабаб бўлди. Сирасини олганда, Улуғбек энди катта йигит бўлиб қолган, у роппа-роса ўн еттига тўлганди. Шунга қарамай, амир Шоҳмалик унинг ҳақ-ҳуқуқлари билан мутлақо ҳисоблашмас, уни давлат ишларига яқин йўлатмас эди. Шоҳмалик ҳатто Мўғулистон хони Муҳаммадхон билан музокарага киришган кезларда бирон марта бўлсин Улуғбекнинг номини тилга олмади, музокара-ларни ҳар сафар ўз номидан адо этди. Хулласи калом, Шоҳмалик ўзини подшолардай тутди. Бу ҳол ёш ҳукмдорнинг иззат-нафсига тегди, албатта. Бу мутакаббир ва шўхратпараст амирни Самарқанднинг катта-кичиги ҳам ёқтирмай қолди. Улуғбек унинг устидан отасига тез-тез шикоят қила бошлади. Шайх Нуриддин исёни ва Мўғулистон ҳукмдорларининг Туркистонга бостириб кириши оқибатида Шоҳруҳ Чечактуда турган кезларда Улуғбек отасининг олдига навқари Малик ясовулни юборди. Малик ясовул мирзо Улуғбек билан Шоҳмалик ўртасида кин-кудрат ортиб кетганлигини Шоҳруҳга арз қилди. Авваллари шундай ҳолларда Шоҳруҳ насиҳатомуз гаплар билан жавоб қайтарарди. Энди бундай қилиб бўлмай қолди, чамаси. Шикоят кўпайиб кетди, охириги эса ташвишлитоқ эди. Шунинг учун ҳам Шоҳруҳ ўғлининг шикоятини тафтиш қилиш учун Самарқандга амир Саид Али тархонни вакил қилиб жўнатди. Саид Али тархон Самарқандда икки ҳафта турди ва «Амир Шоҳмалик Мовароуннаҳр мулкига соҳиб ихтиёр этуб тайинлонгондин бери тамом ишларни кўпчилиқнинг раъйига мувофиқ тўғри фикр ва ўтқир назар билан ни-зомга солғон, мирзо Улуғбекга эрса панд-насиҳат қилиш ва давлатхоҳлиқ мақомида турадур. Аммо, қўбчи-лиқнинг табиатиға, айниқса, подшоҳларға, насиҳат аччиқ ботадур, чунки алар ҳамиша тириклик таомини ширин ва тотлик бўлишини истайдурлар, бутун оламни бўлса ўзларидин паст тутадурлар. Шу сабабдин бордию амир Шоҳмалик бирон маслаҳат юзасидин шаҳзоданинг раъйига хилоф иш тутгудек бўлса, ғаразгўйлар они тартибсизлик ва мулоҳазасизликға йўуб, бўлғон ишни бошқа суратда кўргузадурлар», деган хулоса чиқариб қайтди. Шоҳруҳ аҳволни мулоҳаза қилиб кўриб, бир оз хавотирга тушди. Нима қилиш керак? Ҳақиқатан ҳам Шоҳмалик ўзига берилган ваколатни сал орттириб юбораётганга ўхшайди. Бунинг устига унинг Сабронда қилган ёвузлиги подшоҳга ҳам ёқмади. Нима, Шайх Нуриддиндан қутулишнинг бошқачароқ йўли йўқмиди? Ахир унинг Туркистонда тарафдорлари кўп-ку! Бунинг устига Сайром билан Янги шаҳарлари унинг иниси Шайх Ҳасаннинг қўлида-ку! Нега Шоҳмалик бунини ўйламай хом иш тутди? Энди нима бўлса ҳам Шайх Нуриддин-

нинг фарзандлари, қариндошлари ва тарафдорларининг ранжиган кўнглини юмшатишга тўғри келади. Бунинг фақат битта чораси бор, у ҳам бўлса Шоҳмаликни Мовароуннаҳрдаги лавозимларидан озод этишдир. Шоҳруҳ 1411 йилнинг кузида Мовароуннаҳрда бўлганида, ота-бола Конигилда, Боғи дилқушода ёлғиз қолган кезлари Улуғбек Шоҳмалик масаласини бир неча бор эслатди. Шоҳруҳ бу сафар ўғлининг истак ва талабларига қулоқ осибга мажбур бўлди. У бу билан бир ўқ воситаси ила икки қуённи отмоқни кўзлади. Биринчидан, Улуғбек билан унинг арқони давлатини тинчитади, иккинчидан эса Шайх Нуриддиннинг авлоди ва яқинлари кўнглини юмшатади.

— Агар сизнинг истагиниз шул эркан, мирзом, унда Шоҳмалик жанобларини бошқа хизматга таъйин этур-миз.

— Илтифотингиз учун қуллуқ, отажон, бу билан Мовароуннаҳрға ҳам, Туркистонга ҳам эмну омонлик бағишладингиз.

Улуғбек ўрнидан туриб отасига қуллуқ қилди.

— Ясовулбошига айт, амир Шоҳмаликни айтуб кел-сун!

Шоҳмалик Конигилга етиб келиши билан Шоҳруҳ уни хонайи хосга таклиф қилди. Амир кириши билан Улуғбек отасидан ижозат олиб ташқарига чиқди ва олма тағидеги сўрига бориб ўтирди... Шоҳруҳ билан Шоҳмаликнинг сўхбати кўпга чўзилмади. Ҳаял ўтмай амир ҳам хонадан чиқди. У бир аҳволда эди: ранги ўчган, қовоғи солиқ, Улуғбекнинг олдидан ўтаётиб у билан шунчаки бош ирғаб хайрлашди. У Улуғбекдан хафа эди. Шунча қилган хизматларини билмади, бунинг устига она юртидан бадарға қилдираётибди.

Шоҳруҳ Самарқанддан қайтишида амир Шоҳмаликни ўзи билан бирга Хуросонга олиб кетди. Амир Шоҳмалик икки йил чамаси Ҳиротда истиқомат қилди ва Шоҳруҳнинг хос мулозимлари қаторида туриб саройнинг катта-кичи юмушларини бажарди. Охири, 1413 йили Хоразмга ҳоким қилиб тайинланди ва умрининг охиригача (1426 йил январь) ўша ўлкани идора қилди. Шоҳмаликнинг авлоди ҳам катта-катта мансабларда турди. Масалан, ўғли Нурсаидбек аввал Улуғбекнинг, сўнгра Султон Абу Саиднинг (1451—1469) хизматида, невараси атоқли шоир Муҳаммад Солиҳ эса Султон Ҳусайн мирзо (1470—1506) ва Шайбонийхон (1500—1510) саройида хизмат қилдилар.

Шоҳруҳ Мовароуннаҳрдан қайтаётганида илгари Халил Султон Шайх Нуриддинга никоҳлаб берган Тумон офани ҳам ўзи билан бирга Хуросонга олиб кетди ва унга Жом вилоятига қарашли Қавсия булукини суюрғол қилиб берди.

Шундай қилиб, 1411 йилга келиб Сайхуннинг ўнг соҳилида жойлашган шаҳарлар: Тошкент, Ясси, Саброн, Сайрам, Янги яна теурийлар давлати таркибига қўшиб олинди ва бу ўлкаларни идора қилиш ҳам Улуғбекнинг зиммасига юклатилди. Фарғона билан Ҳисори шодмон эса яна бирмунча вақт мустақиллигини сақлаб қолди.

Фарғона учун кураш ҳам оғир бўлди. Бу бой ва ҳарбий-сиёсий аҳамиятга эга бўлган ўлка 1409 йилдан бери Амирак Аҳмаднинг қўлида эди. Улуғбек Фарғона устидан ҳам ўз ҳукмдорлигини ўрнатишни истарди. Лекин Амирак Аҳмадни бир ёқлик қилмай туриб бунга эришиб бўлмасди. Амирак Аҳмад эса Улуғбекка итоат қилишни истамасди. Улуғбек аввал ишни хамирдан қил суғургандек осонгина ҳал қилмоқчи бўлди. Шу мақсад билан Андижонга элчи юборди ва Амирак Аҳмадни «муҳим бир кенгаш» баҳонаси билан Самарқандга таклиф қилди. Лекин Амирак Аҳмад ҳар хил баҳоналарни

рўқач қилиб чопарни қуруқ қайтариб юборди. У Улуғбекнинг тўсатдан қилган бу таклифидан ҳадиксиради, «яна бу усталик билан қўйилган тузоқ бўлмасин», деб чўчиди. Орадан бир ой ўтар-ўтмас Самарқанддан айнан шундай таклиф билан яна элчи келди. Энди Улуғбекнинг асл мақсадини пайқаш қийин эмасди. Шунинг учун ҳам Амирак Аҳмад Улуғбекнинг элчисига бўладиган гапни айтди-қўйди: «Мен мирзо Улуғбекнинг мижозидин кўрқадурмен, шу сабабдин онинг ҳузурига боролмай-дурмен, лекин ул жанобга давлатхоҳ эрканимни эътироф қилурмен». Улуғбек яна Андижонга одам юборди. Бу сафар Самарқанднинг бообрў кишиларидан Боязид парвонани элчи бўлиб борди. Элчи Амирак Аҳмадга Улуғбекнинг дўстлик ва садоқат руҳида битилган номасини катта совға-саломлар билан қўшиб топширди. Мактуб охирида мана бу сўзлар ёзилган эди: «Анинг (Боязид парвонанинг) сўзи — менинг сўзумдур, мирзонинг қандай шартлари бўлса ижобатга олинур, сулҳга розилик билдирсалар они аҳду паймон бирлан мустаҳкамлағаймиз». Амирак Аҳмад «подшоий оламдин (Шохруҳдан) ижозат бўлмағунча Фарғонани ташлаб кетолмай-дурмиз», деб жавоб қилди. Шу тариқа Боязид парвонанинг элчилиги ҳам натижасиз тугади.

Энди қурол ишлатишдан ўзга чора қолмади. Улуғбек 817 (1414) йили амир Муса оға, Муҳаммад Тобон, амир Али бошчилигида катта қўшин билан Фарғонага борди. Амирак Аҳмаднинг бу катта кучга бас келишига кўзи етмади, шунинг учун Андижон билан Аҳсини амирлар кўлига топширди; ўзи эса Ўш билан Олой тарафларга, ундан Кошғарга қочди. Улуғбек Аҳси билан Андижонни эгаллади. Аҳсида Поянда баковулни, Андижонда амир Муса ака билан Муҳаммад Тобонни қолдириб, ўзи Самарқандга қайтди.

Орадан кўп вақт ўтмади. Амирак Аҳмад Кошғар ҳокимидан мадад олиб Фарғонани қайтариб олди. Ўш ёнидаги ҳал қилувчи урушда Амирак Аҳмад Улуғбекнинг амирларини мағлубиятга учратди. Амир Муса оға, Муҳаммад Тобон, амир Али ва бошқа баҳодирлар ҳалок бўлдилар.

Фарғонада юз берган воқеалардан Шохруҳ Исфажонни қамал қилиб турган пайт (1414 йил июль ойи) хабар топди. Даҳшатомуз бу хабарни Улуғбекнинг навқари Шайхўйи Қораунос олиб келган эди. Шохруҳ чопарнинг олдида бир нима демади-ю, лекин уни олиб чиқиб кетганларидан кейин ёнида турган Алайка кўкалдошга Улуғбекнинг бебошлигидан нолиди, Муса оға, Муҳаммад Тобон ва Али баҳодирдек номдор амирларнинг шахид бўлганига кўп ачинди, сўнг чопарни чақиртириб унга қисқагина жавоб қилди:

«Ўшбу дақиқаларда олий ҳимматимиз олдида турғон бирдан-бир мақсад Ироқдаги юмушлардур. Ўшал ишлардин фориг бўлғонимиздин сўнгра Фарғона хусусида иншоолло доруссалтанага қойтиб борилғоч ўйлаб кўрурмиз».

Отасининг жавобидан Улуғбек ўзича хулоса чиқарди: демак, ҳозирда у аскар билан ёрдам беролмайди. У Ироқдаги ишлар билан банд. «Иншоолло» деганича ҳам бор-у қачон Самарқандга келади-ю... Мирзо Улуғбек Амирак Аҳмадни бартираф қилиш ва Фарғонани бўйсундириш фикридан қайтмади, лекин бу сафар ўзбошимчалик билан иш туттишдан чўчиди ва отаси билан шахсан учрашишга қарор қилди. Шу мақсадда у 817 йил рамазон ойининг ўнг иккинчи куни (1414 йил 25 ноябрь) Ҳиротга келди. Кўп уринди, лекин отасини кўндирилмади, бунинг устига, қайтишга рухсат ҳам ололмади. Шохруҳ ўғлини Хуросонда уч ой тутиб қолди. Уни бир оз ҳовуридан тушсин деб шундай қилди, чамаси. Зулҳижжанинг ўрталарида (1414 йил декабрь

ойининг ўрталари) ота-бола Сарахсга овга чиқдилар. Бу ерда ҳам Улуғбек Фарғона ва Амирак Аҳмад хусусида отасига кўп бор гап очди, лекин подшоҳдан садо ҳам чиқмади. Ниҳоят, овдан қайтганларидан кейин (1415 йил 12 мартда) Шохруҳ Мовароуннаҳрга қайтишга ижозат берди, лекин Фарғона борасида на «ҳа» ва на «йўқ» деди. Улуғбек буни ўзича «сукут — аломати ризо» деган маънога йўйди.

Амирак Аҳмад Улуғбекдан яна Кошғарга қараб қочди. Улуғбек эса катта қўшин билан унга қарши от сурди. Кейинги воқеалар Шохруҳнинг бу ишлардан хабари бор эканлигини тасдиқлайди. Унинг 818 йил раби ул-аввал ойининг ўн олтинчисида (1415 йил 26 июнь) Амирак Аҳмадга йўллаган инончомасига бир назар ташлайлик. Унда, хусусан, мана буларни ўқиймиз: «Қулоққа етган гаплардин маълум бўлишича, шаҳзода бирлан фарзанди аржуманд Улуғбекнинг ороларида, фиску фасодчиларнинг номақбул сўзлари оқибатида, шаҳару раиятнинг ташвишини ортдиратурғон номақбул воқеа содир бўлибдур. Биз ушбу нохуш хабарни Ироқ мамлакатада турғонимизда эшутдик, бироқ масофа йироқлиги ваҳжидин онинг тадорикини кўролмадук, доруссалтанат Ҳирифа қойтғонимиздин сўнгра эрса эшиттукким, ул фарзанд (Амирак Аҳмад) Мўғулистон тарафларга жўнаб кетган эрмиш. Бу иш биз учун бағоят маслаҳатдин йироқ ва ажиб туюлди, чунки бизнинг фарзандлар ва биродарлар хусусидаги ғамхўрлигимиз ўзларига аёндин. Ота-болалик биноси мустаҳкам бўлмоғи учун ул фарзанд ҳузуримизга паноҳ излаб келишига ишончимиз комил, эътиқодимиз кучлидир. Эҳтимолдин йироқ эрмасдурким, мулозимликда юрғон бир гуруҳ одамлар мазкур ноўрин ҳаракатлар хоҳ ихтиёрий, хоҳ мажбурий тарзда аларнинг тарафидин содир бўлғонлиги ваҳжидин ваҳимага тушуб, ул фарзанднинг (Амирак Аҳмаднинг) бизнинг ҳузуримизга келишлиғига монелик қилсалар эҳтимол, Мирзо (Амирак Аҳмад) мажмуъ ул-аномни ишонтирғайким, биз аларнинг жарималарини авф суви бирлан ювдик... Ҳақ устига ҳақдурким, аларнинг ҳаммалариға раҳму шафқат қилурмиз, давлатимиз паноҳидин бошпана берурмиз...»

Инончомна ўз таъсирини кўрсатди. Амирак Аҳмад охири Фарғонани Улуғбекка ташлаб чиқди. Абдураззоқ Самарқандий 819 (1416) йилда Хуросонда, Ироқда ва Мовароуннаҳрда содир бўлган муҳим воқеалар орасида ўша йили Амирак Аҳмаднинг Ҳиротга келганлиги, Шохруҳ эса уни Макка зиёратига жўнатиб юрганлигини айтади. Ўша замонларда олий мартабали зотлардан, улардан бирон жиддий айб ўтган тақдирда, қутулишининг чораларидан бири шунақа бўларди.

Шундан кейин Фарғона ҳам, унга тобеъ Кошғар ҳам Улуғбекнинг қўлига ўтди. Улуғбек Кошғарга ҳоким қилиб нуфузли амирлардан Сиддиқ Али такритни тайинлади. Амирак Аҳмаднинг ноиб Шайх Али Тоғойи эса унга Кошғарни топшириб, ўзи Самарқандга келди. Фасих Аҳмад Ҳавофий Улуғбек уни зўр ҳурмат ва эҳтиром билан қарши олгани ва иқтидорли амирлар қаторидан жой берганлигини айтади. Абдураззоқ Самарқандий воқеани бундай ҳикоя қилади: «...Мирзо Амирак Аҳмад... Хуросонга жўнаб кетатуруб амир Шайх Али Тоғойини ноиб қилуб Кошғарда қолдирғон эрди. Амир Шайх Али ўғлини Самарқандга юборди ва улў амирнинг (Темурнинг) руҳини шафеъ қилуб мирзо Улуғбекдин гуноҳларини авф этишни сўроттирди ва «Кошғарга ўз одамини юборсаки, анго ушбул мамлакатни тобшуруб Самарқандга борсам» деб илтижо қилди. Мирзо Улуғбек Кошғарга Сиддиқ Али такритни жўнатди. Шайх Али Тоғойи Кошғарни анго тобшуруб, Самарқандга келди. Шаҳзода (Улуғбек) уни яхши қарши олдилар».

820 (1417) йили Улуғбек яна Ҳиротга борди. «Маҳди улё Гавҳаршод оға, Гиёсуддин мирзо Бойсунқур, мирзо Муҳаммад Жаҳонғир, мирзо Муҳаммад Жўқий ва бошқа шаҳзодалар, нўёнлар ва улуғ амирлар, — деб ҳикоя қилади Абдураззоқ Самарқандий, — Ҳиротдин бир неча фарсах йўлга чиқиб шаҳзодаани кутиб олдилар ва иззату икром ва улуғлаш шартларини бажо келтирдилар». Улуғбек бу сафар доруссалтанатда қирқ кун (1417 йил 6 майдан 6 июнгача) турди. Улуғбек ўшанда отасининг кўпгина давлат кенгашларида, қабул маросимларида қатнашди. Ана шундай маросимлардан энг каттаси раби ул-аввал оинининг сўнгги куни (1417 йил 17 май) бўлди.

Уша куни Шоҳрух Хитой императори Чан-Цзунинг (1403—1425) элчилари Би-Бочин, Ту-Бочин, Жот-Бочин ва Татқ-Бочинларни қабул қилган эди. Элчилар Шоҳрух, унинг хотинлари ва фарзандлари учун олиб келган Хитой императорининг жуда катта ҳадясини топширди. Совға-саломлар (атлас, кимхоб, тарғу, чинни буюмлар ва бошқалар) уч юз отга ортилган экан. Элчилар императорнинг дўстлик ва ҳайрхоҳлик руҳида битилган мактубини ҳам топширдилар. Абдураззоқ Самарқандий бу мактубнинг қисқача мазмунини келтирган: «Ҳар икки томондин ҳам ғайрлик ва бегоналик пардаси олиб ташланмоғи, мавофиқлик, яқдиллик эшиги очилмоғи лозим, токи раиятлар ва савдогарлар истак-ихтиёрлари бирлан бориб-келатурғон, йўллар эса беҳавотир бўлсун». Уша кунлари Улуғбекнинг ўзи ҳам отаси шарафига, иниси Бойсунқур мирзо шарафига, шунингдек Хоразмдан Ҳиротга келган мирзо Муҳаммад Жаҳонғир ва эски қадрдони амир Шоҳмалик шарафига катта зиёфатлар берди.

Ҳўш, Улуғбек не мақсад билан Ҳиротга борди? Ота-бала нималар ҳақида сўзлашдилар? Бу саволларга тарихий китоблардан тўғридан-тўғри жавоб топилмади. Лекин, кейинги йилларда содир бўлган воқеалардан кўринишича, бу сафар Улуғбек отаси билан Оқ ўрда хонлигида юз берган воқеалар, Оқ ўрдага юриш бошлаш хусусида маслаҳатлашгани борган кўринади. Биринчидан, Улуғбек Хуросондан қайтишида Шоҳрух унга Муҳаммад Жўқийни ҳам кўшиб жўнатди. Улар бирон манзилда узоқ тўхтамадилар, шитоб билан йўл босдилар ва бир ҳафта деганда Самарқандга кириб бордилар. Иккинчидан, улар мавжуд тартиб-қоидага ҳилоф равишда (Улуғбек Бухорода қишлашни одат қилган эди) бу сафар Оби турк бўйида қишлашга қарор бердилар ва рамазон оинининг йигирма биринчи куни (1417 йил 6 ноябрь) Шоҳрухия ёнига келиб тушдилар. Шу ерга теварак-атрофдан кўп лашкар тўпланди. Улуғбек билан Муҳаммад Жўқий 1418 йилнинг 8 февралига қадар шу ерда турдилар. Фақат Оқ ўрда тахтини Тўхтамишхоннинг ўғилларидан Жабборберди эгаллаганлиги ҳақида хабар олгандан кейингина оға-ини Самарқандга қайтишга қарор қилдилар. Қайтиш олдидан, замондош тарихчининг сўзлари билан айтганда, Мирзо Улуғбек «бандда тутиб турилган бир неча ўзбек ўғлонларини бўшатиб, вилоятларига қайтариб юборди».

— Майли борсунлар, Жабборберди бирлан ёқолашсунлар, шу тариқа ўз-ўзлари бирлан овора бўлсунлар, шунда биз тинч бўлурамиз, — деди Улуғбек инисига.

Шу вақт Мовароуннаҳр билан қўшни бўлган яна бир мамлакат — Мўғулистон ҳам яна нотинч бўлиб қолди. Бу ўлкада яна тўс-тўполонлар бошланди. Ана шу ур-йиқитларнинг бирида Увайс ўғлон Мўғулистон хони Нақши Жаҳонни ўлдириб қўйди. Бу теварак-атрофдан Самарқандга тез-тез келиб турадиган хабарларнинг энг даҳшатлиси эди. Бу даҳшатоумуз хабарни Улуғбекнинг Кошғардаги ноиб Сиддиқ баҳодирнинг чопари олиб

келди. Мирзо Улуғбекнинг кайфияти бузилди. Чунки Нақши Жаҳон унинг Мўғулистондаги ишонган одами эди. У тахтда ўлтирган пайтларда Улуғбек Туркистон ва Андижон хусусида хотиржам эди. Энди-чи? Энди нима бўлади? Балким хабар нотўғридир? Улуғбек уни аниқлашга қарор қилди. Мўғулистон тарафларга ишончли ва ишбилармон одамларини юборди. Ҳиротдан эса яна мирзо Муҳаммад Жўқийни чақиртирди. У шитоб билан йўлга чиқди ва ражаб оинининг йигирманчи куни (1418 йил 23 август) ўз қўшини билан Самарқанд атрофига келиб тушди. Мирзонинг ўзи Боғи дилкушога жойлашди. Лекин бу сафар ҳам Мўғулистон устига юришга эҳтиёж бўлмади. Ана шу кунлари Самарқандга Увайсхоннинг (1418—1428) элчиси келди ва унинг бўйсунуш, садоқат ва яқдиллик руҳида ёзилган мактубини Улуғбекка топширди. Элчининг кетидан илгари Мўғулистонга юборилган Улуғбекнинг одами ҳам етиб келди. Улуғбек уни хилватхонага олиб кирди.

— Ҳўш, тақсирим, сиз қандоқ хабар келтурдингиз?

— Увайсхон, ҳазрати олийлари, мамлакатнинг ички ишлари бирлан шу даражада бандким, ондин ортиқча хавотирланмаса ҳам бўлур.

Улуғбекнинг кўнгли бир қадар таскин топгандай бўлди ва Кўксаройда бандда бўлган мўғулларни озод қилиб, Увайсхоннинг элчисига қўшиб юборди. Улар орасида дуғлот амирларидан Саид Али ҳам бор эди. Бу билан Улуғбек кўпдан бери Мўғулистонда ҳокимият учун кураш олиб бораётган яна бир феодал гуруҳни — амир Саид Али бошлиқ дуғлотлар гуруҳини кучайтириб, Увайсхоннинг қўл-оёқларини боғлаб қўймоқчи бўлди.

Улуғбекнинг одами олиб келган хабар тўғри бўлиб чиқди. Орадан кўп вақт ўтмай 822 (1419) йилда Мўғулистонда ўзаро феодал кураш олови қайтадан янгиланди. Бу ҳақда Самарқандга бетўхтов хабар келиб турди. Хабарлар бир-биридан ташвишли ва даҳшатли эди. Масалан, Андижон ҳокимининг чопари Абдуллайс амир Шербаҳромнинг ўғли Жетедан Кошғарга қочиб кетганлиги, унинг кетидан эса бир гуруҳ мўғул амирлари ҳам эргашиб кетганлиги ҳақида хабар олиб келди. Уша йили август ойида амир Худайоднинг қизи эри Шамъи Жаҳонни заҳар бериб ўлдирди. Улуғбек қулай келган бу фурсатдан фойдаланиб, Мўғулистонга юриш қилмоқчи бўлди, лекин кутилмаган тасодифий бир аҳвол бунга ҳалақат берди. Бу — Хитой элчиларининг Фарғона сарҳадига яқинлашиб қолганлиги эди. Бу ҳақдаги хабарни Андижон бегининг чопари етказди.

1419 йил 22 август. Самарқанд ҳар қачонгидан гавжум, саранжом ва саришта. Чорраҳаларга, айниқса, Регистон ва бозор атрофидаги кўчаларга кунда икки мартадан сув сепилиб супурилар, қасрлар ва шаҳар бозорларининг деворлари анвойи матолар билан безатилган, дўконлар ва расталар турли-туман моллар ва буюмлар билан лиммо-лим эди.

Император Чэн-Цзунинг элчилари Ли-да ва Жонг-ку ташриф буюрган. Улар билан бирга Шоҳрухнинг аввалги йили Хитойга юборган элчиси Ардашер товочи (Хитой манбаларида Бек-буқо) ҳам улар билан бирга келган. Боғи дилкушода элчилар шарафига катта зиёфат берилди. Элчилар мирзо Улуғбекка Хитой императорининг дўстлик ҳамда ўзаро муносабатларни ривожлантириш хусусидаги таклифларини ўз ичига олган мактуби ҳамда катта совға-саломларини топширдилар.

Улуғбек Хитой элчиларини Хуросонга узатиб қўйганидан кейин, шаъбон оинининг охирида (1419 йил 20 сентябрь) Мўғулистон устига қўшин тортди. Туркистон ҳокими Арслонхожа тархон, Саброн ҳокими амир Фаттон, шунингдек Сайхун атрофидаги шаҳарлар-

нинг доруғалари, Ёдгор барлос ва Маҳмуд Тархон сингари номдор амирлар унга бу юришда ҳамроҳ бўлдилар. Самарқандни тасарруф қилиб туриш амир Искандар Ҳинду Буқога топширилди. Қорабулоққа етганларида Мўғулистонда ўзаро кураш олиб бораётган амир Худайод билан Садр Ислоннинг навкарлари келиб, улар ҳар бири ўз ҳолича Улуғбекни сабрсиз кутаётганликларини хабар қилдилар. Улуғбекнинг қўшини Чинос ёнида Сайхундан ўтиб, Тошкентнинг Бурлоқ деган жойига келиб тушди. Лекин Улуғбек нимагадир юришни давом эттирмади. Тўқмоқча бориш ниятидан қайтди. Қўшин шу ердан орқага қайтди ва шаввол ойининг 2 куни (1419 йил 22 октябрь) Самарқанд атрофига келиб тушди.

Бурлоқдан қайтиш олдидан Улуғбек Арслонхожа тархон билан амир Фаттонга ўз вилоятларига, яъни Ясси ва Сабронга қайтишларига ижозат берди, бошқа амирларни, Маҳмуд тархон бошчилигида, Кошғар муҳофазасига юборди...

Хитойлик элчилар Хуросондан қайтишда (ўша йилнинг ноябрь ойида) яна Самарқандга қўниб ўтдилар. Улуғбек элчилар шарафига бу сафар Богмайдонда катта зиёфат берди, уларнинг ҳар бирини муносиб совғалар билан сийлади. Қайтишларида уларга Султоншоҳ ҳамда Муҳаммад бахши бошчилигида ўз элчиларини ҳам қўшди ва катта карвон билан Хитойга жўнатди. Ҳофиззи Абу ва Абдуразоқ Самарқандийларнинг маълумотларига қараганда, Шоҳруҳ, Бойсунқур ва бошқа темурийлар ҳам ўз элчиларини мана шу карвонга қўшган эканлар. Аниқ маълумотларга қараганда, темурийлар карвони катта бўлган. Карвондаги элчилар, хизматкорлар ва савдогарларнинг умумий сони беш юз ўттиз одамдан иборат бўлган. Шоҳруҳнинг карвонига амир Шодихожа билан амир Кўкча, Бойсунқурниқига Султон Аҳмад ва хожа Гиёсуддин наққош, Иброҳим Султоннинг карвонига амир Ҳасан, мирзо Рустамниқига паҳлавон Жалол бошчилик қилдилар. Буларга Самарқандда Кобул ва Ғазни ҳокими мирзо Суюрғатмишнинг элчиси амир Арғудоқ, Хоразм амири Шоҳмаликнинг элчиси Урдубон ҳамда Бадахшон подшосининг элчиси хожа Тождин ҳам келиб қўшилдилар. Уларнинг тепасида Шоҳруҳнинг элчиси амир Шодихожа турди. Гиёсуддин наққош котиблик қилди. Унга махсус «хотира дафтари» тутиш ва онга сафар чоғи ўз кўзи бирлан кўрган ва эшитган нарсаларни орттирмайн ва бўрттирмайн ҳаққоний ёзиб бориш» вазифаси топширилди...

Темурийларнинг элчилари икки йилу икки ой ва беш кундан кейин 1422 йилнинг 2 сентябрь куни ватанларига қайтиб келдилар.

Ўша замонларда савдо ва элчилик карвонлари Урта Осиёдан Хитойга икки йўл орқали борган. Биринчи йўл Тошкент, Сайрам, Еттисув ва Шарқий Туркистоннинг Турфон ва Қумул шаҳарлари орқали, иккинчи йўл Фарғона водийси орқали — Хўжанд, Қўқон, Марғилон, Андижон, Ўш орқали Олой водийси бўйлаб борган ва Шарқий Туркистоннинг Кошғар, Хўтан ва Ёрканд шаҳарлари орқали ўтган.

Шуни айтиш керакки, ҳар иккала қўшни мамлакат ўртасидаги савдо-сотиқ, сиёсий ва маданий алоқалар Шоҳруҳ билан Улуғбек замонида яна ҳам ривож топди. Деярли ҳар икки-уч йилда Самарқанд билан Хитотга Хитой элчилари, Хонбалиқча (Пекинга) эса Урта Осиё ва Хуросон элчилари ва савдогарлари қатнаб туришган.

Шоҳруҳ билан Улуғбек замонида Тибет билан ҳам яхши қўшничилик муносабатлари ўрнатилган. Масалан, Улуғбек 824 йил муҳаррам ойида (1421 йил январь) Бухорода қишлаб турганда ўша мамлакатдан элчилар келганини биламиз.

Улуғбек Оқ ўрдада ҳам ўзининг сиёсий мавқеини

мустақкамлашга ҳаракат қилди, шунинг учун ҳам у ерда бўлиб турган воқеаларни диққат-эътибор билан кузатди. 1419 йил баҳор кунларининг бирида Дашти қипчоқ тарафдан келган одам Улуғбекка ўзбек улусида бузилиб турган юз берганлигини хабар қилди. Унинг гапларини Сигноқда бўлган бухоролик ва самарқандлик савдогарлар ҳам тасдиқлашди. Бу кўпдан бери мирзо Улуғбекни қўллаб-қувватлаб келган Бароқ ўғлоннинг навбатдаги мағлубияти ҳақидаги хабар эди. Бароқ ўғлонни Жўчиҳон наслидан бўлган шаҳзода — Муҳаммадхон мағлуб этганди. Кўп ўтмай, 822 йил раби ул-охир ойининг сўнги куни (1419 йил 25 май) Бароқ ўғлоннинг ўзи Самарқандга, Улуғбек Мирзонинг олдига қочиб келди. Улуғбек уни очиқ чеҳра билан қаршилади. Шоҳона илтифот кўрсатди ва бир неча кун давом этган меҳмоннавозликдан сўнг, зарур қурол-аслаҳа, пул ва аскар билан таъминлаб, қайтишга ижозат берди. Бароқ ўғлон Улуғбекнинг мана шу ёрдами билан тез орада Муҳаммадхонни енгди ва Ўзбек улусининг катта қисмини қўлга киритиб олди.

823 (1420) йили Мўғулистонда яна ур-йиқит бошланди. Яна ўша Увайсхон билан Шермуҳаммад ўғлон ўртасида тожу тахт учун кураш борди. Бу Улуғбекка қўл келди, у Мўғулистонга юриш ҳозирлигини кўрди. Шу мақсад билан теварак-атрофга жарчилар ва тавочилар юборди. Чамамда, бунга Улуғбекни Шоҳруҳнинг ўзи ундаган бўлиши керак. Масалан, у ўша йили катта куч билан Ироқ ва Озарбойжонга, Қора Юсуфга қарши кураш бошлаш олдидан ўғлига юборган нишонда «мирзо Улуғбек Мовароуннаҳр, Туркистон ва Мўғулистонни идора қилиб турсин», деб айтганлиги ҳам маълум даражада фикримизга далилдир. Уша кунлари (раби ул-охир ойининг ўрталарида — 1420 йил 28—29 апрель) Гавҳаршод бегимнинг қутилмаганда Самарқандга келиши ҳам бежиз эмасди. Ушанда Улуғбек бу хусусда онаси билан ҳам гаплашиб олган. Абдуразоқ Самарқандийнинг мана бу гапларига ҳам бир назар ташлайлик: «...Боғи чинорда подшоҳона тўй ва хусравона зиёфат тузилди. Бир неча кунни шоду хуррамлик билан ўтказдилар, сўнг мирзо Улуғбек сакирлотлар, қирмизий қатийфалар ва бошқа нафис матолар ортилган қатор-қатор хачир, туялар ва тилло эгарлик отларни совға қилиб тортиди. Сўнг маҳди ул Ўш хуросон сори юзландилар... Шундан кейин мирзо Улуғбек Мўғулистонга юриш қарорини қатъийлаштирди...»

Улуғбек жумоиди ул-охир ойининг ўрталарида (1420 йил 25—26 апрель) катта лашкар билан Самарқанддан чиқди. Қорабулоққа етгач, ўзи лашкарнинг бир қисми билан ўша ерда қолди, амирлардан Искандар, Ҳарий Малик ва Боязидларни эса илғор тариқада олдинга юборди. Лекин бу сафар ҳам Мўғулистонга юриш ярим йўлда тўхтатилди. Ойнинг охирида, яъни 1420 йил 11 июлда, Мўғулистондан Малик Ислон келди ва Улуғбекка мўғулларнинг давлатхоҳлик ва тобеълик тариқасида эканликларини маълум қилди. Шундан кейин Улуғбек юришни тўхтатиш тўғрисидаги фармон билан илғор қисмга чопар юборди. Амир Искандар, Ҳарий Малик ва Боязид ражаб ойининг 9 куни (1420 йил 20 июль) Қорабулоққа қайтиб келдилар. Орадан бир ҳафта ўтгач, ражаб ойининг ўн олтинчи куни (1420 йил 27 июль) Сариқ ўғлон бошлиқ яна бир гуруҳ мўғул сардорлари Улуғбекнинг ўрдусида ҳозир бўлдилар. Булар орасида тожу тахт даъвогарларидан Шермуҳаммад ўғлон ҳам бор эди. У тушкун бир аҳволда Улуғбекка мурожаат қилди:

— Бахту иқбол ва омад биздин юз ўғирди, аълоҳазрат. Осмон қадар остонангизга бош уриб келдик, даргоҳингиздан қувмассиз деган умиддамыз.

Шермуҳаммад мирзо Улуғбекнинг оёқларига йиқил-

моқчи бўлди, лекин Улуғбек унинг қўлтиғидан тутиб қолди.

— Йўқ, йўқ, асло бундоғ қилмангиз, аълоҳазрат! Бундоғ қилиш подшоҳларга муносиб эрмас.

Улуғбек уни етаклаб чодирга олиб кирди ва тўрдан жой кўрсатди. Шермуҳаммад кўзига ёш олди.

— Тумонат раҳматлар бўлғай. Лутфу марҳаматингизни, тирик эканмен, асло унутмасмен.

Улуғбек Шермуҳаммад ўғлон билан алламаҳалгача суҳбатлашиб ўтирди. Маълум бўлдики, Увайсхон ўзаро курашда бу сафар ҳам ютиб чиқибди. Улуғбек Шермуҳаммад ўғлонга Мўғулистон тахтини олиб беролмади бу гал. Биринчидан, Увайсхоннинг қўли бир мунча баланд эди, тарафдорлари ҳам кам эмасди. Иккинчидан, Шоҳруҳ нимагадир Озарбойжонда кўп ушланиб қолди, бу Хуросон тақдирини учун хатарли эди. Учинчидан эса отаси ундан зудлик билан ёрдам тариқасида ўн минг отлик аскар юборишини талаб қилиб қолди. Бундай шароитда яна битта катта юриш бошлаш тўғри бўлмасди. Шунинг учун ҳам Улуғбек Мўғулистонга юриш фикридан қайтди ва Шермуҳаммад ўғлонни ўзи билан бирга олиб Самарқанд сари юзланди.

Лекин Улуғбек, барибир, Шермуҳаммад ўғлонга Мўғулистон тахтини олиб бериш ниятидан қайтмади. Зулҳижжа ойининг ўн олтинчи куни (1420 йил 22 декабрь) уни зарур от-улов, қурол-аслаҳа, озиқ-овқат ва керак миқдордаги одам билан Мўғулистон устига олантирди. Шермуҳаммад ўғлон тез фурсат ичида Улуғбекнинг ёрдами билан ғалаба қозонди ва Мўғулистонда ҳокимиятни қўлга киритди. Лекин у пировардида кўрнамаклик тариқини тутди, мамлакатда ўз мавқеини мустаҳкамлаб олгандан кейин валинеъматидан юз ўғирди. Абдураззоқ Самарқандийнинг ибораси билан айтганда, у «салтанат тахтида ўрнашиб олғоқ, подшоҳлик ғурури ва ўта такаббурлик уни мирзо Улуғбекнинг ҳақ-ҳуқуқини риоят қилиш интизомидин тошқари чиқаруб, мустақиллик байроғини осмонни фалак томига кўтарди ва онинг мактубларидан бўйсунуш йўлидин оғишганлиги маълум бўлди». У Мовароуннаҳр ва Қошғардан қочиб борган кишиларга бошпана берди. Ана шундайлардан бири Улуғбекнинг Қошғардаги ноиб Пир Али такритнинг ўғли бўлиб, у 1423 йили жазодан кўрқиб Мовароуннаҳрдан Мўғулистонга қочиб борган эди. Улуғбек уни тутиб беришни талаб қилганда, Шермуҳаммад ўғлон ҳеч иккиланмасдан рад жавобини берди. Улуғбек бу бадбахтга кўп яхшиликлар қилиб эди, кўп ачинди.

Улуғбек Мўғулистонга юриш қилиш тараддудига тушди. Тушдию, лекин отасининг олдидан ўтмай туриб бу ишга қўл уролмасди. У Шермуҳаммад ўғлоннинг қилмишлари тўла баён қилинган мактуб билан Ҳиротга амир Ҳамзани жўнатди. Шоҳруҳ ўғлининг йўлини тўсмади, Мўғулистонга, Шермуҳаммад ўғлонга қарши юриш бошлашга ижозат берди.

Юришни 1425 йилнинг илк баҳорида бошлаш маъқул топилди ва шу мақсад билан Шоҳруҳия, Саброн ва Андижонда қишлагга ва ўша ерларда қўшин тўплашга қарор қилинди. Қишлоғга кўчиш 827 йил зулҳижжа ойининг биринчи куни (1424 йил 25 октябрь) бошланди. Қўшиннинг ўнг қаноти амир Ҳарий Малик ва Шайх Абу Саид бошчилигида Андижонда, Султон Увайс барлос, хожя Юсуф ва Таваккал барлос бош бўлган сўл қанот Саброн атрофида, Қорасомон деган манзилда қишлайдиган бўлди. Улуғбекнинг ўзи ғул билан Шоҳруҳияда турадиган бўлди. Улуғбек бу ерда зулҳижжанинг ўн бешинчи куни (1424 йил 10 ноябрь) келди. Эртасига «Мовароуннаҳр ҳамда Туркистон мамлакатларидаги лашкарлар муқаррар бўлжорда муайян мавзееда жамъ

бўлсунлар», деган ҳумоюн асари фармон содир бўлди...»

Улуғбек бир куни кечқурун ёлғиз қолганда фикр суриб кетди. «Ҳа, шу тариқа яна лак-лак одам ҳаракатга келди, эл-юртнинг саронжомлиги бузилди. Расадхонанинг қурилиши энди нима бўлади? Самарқанд, Шаҳрисабз ва Гиждувонга мўлжалланган қурилишлар-чи? Расадхона қурилишининг суръати сусаяди, бошқа қурилишлар бўлса кейинга сурилади, чунки қурилишга ажратилатургон маблағни бу ялмоғуз уруш ютади эмди. Мана, ўша ҳамду саноларнинг оқибати бу, «боракалло, ота ўғил, рааё бирлан бароёнинг бошини силасангиз кам бўлмағайсиз», деб мақташларнинг оқибати бу. Беклар ва амирлар атайлаб рааёни ҳам қўшиб қўюрлар. Аслида-чи? Аслида алар бирламчи навбатда ўз ғамини ейдурлар. Аларга мўмай ўлжа, беҳисоб бойлик бўлса бас. Ахир, аларнинг катта-катта ер-суви, беҳисоб молу мулки бор-ку?! Ушал мулкдин келгон даромад етмасму эркан, ўзи?! Йўқ, етмас. Камлик қилур. Алар ўзи тўйса ҳам кўзи тўймас махлуқдурлар. Алар ўзларини дунёга устун фараз қилиб, ўлимни кўз ўнгига келтирмайдурлар...»

— Ори, аълоҳазрат, аларга Корун тоғи каби бойлик ҳам камлик қилур. То кўзининг усти хок бирлан тўлмағунча тўймаслар, — деди шу фурсат Мавлоно Абдуллайсий ва хожя Аҳмад Яссавийдан мана бу ҳикматни келтирди:

Бешак билинг бу дунё барча халқдин ўтаро, Ишонмағил молингга, бир кун қўлдин кетаро.

Ўта-она, қариндош қаён кетти, фикр қил, Тўрт оёқлиғ чубин от бир кун санго етаро.

Дунё учун ғам ема, ҳақдин ўзғони дема, Киши молини ема — сирот узра тутаро.

— Ори, мавлоно. Локин илож қанча? Магар уларнинг майлига боқмосак, сўзга киратурғонини топиб олурилар.

Шундай деди-ю, Улуғбек бошини ҳам қилиб сукутга кетди. Бир оз вақт ўтгач ўзига келди ва айтилган гаплар ва қилинган мулоҳазалардан бир қадар чўчиб тушди. Хайриятки, бу гапларни мавлоно Абуллайсийдан бошқа ҳеч ким эшитмади.

— Ахир улуғ бобомиз соҳибқирони муаззам бир вақтлар кўп мамлакатлар қатори Мўғулистонни ҳам забт этмағонму эрди, — деди у ўзини ўнглаб. — Шундай бўлғоқ, не сабабдин эмди биз бу мамлакатни қўлдин чиқиб кетишига йўл кўяр эрканмиз?

Йўқ, Улуғбек бунга йўл қўймайди. Бу унинг кўзларидан кўриниб турибди. Мўғулистонга юришини албатта бошлаб юборади. Унинг кўнглидан шу хаёл кечди, сўнг ўз-ўзига деди: «Ахир улуғ бобомиз урушни ҳам тўхтотмағонлар, қурилиш ҳам бўлаверган-ку. Биз ҳам шундоғ қилурмиз. Ахир ўлжанинг бешдин бир қисми бизга тегадур-ку. Биз они, хирожнинг бир қисми бирлан қўшуб, қурилишга ишлатурмиз.»

Замондош тарихчининг ибораси билан айтганда, «совуқнинг лашкари баҳор сипоҳини кўруб чекинмоқга юз тутгон, ҳавонинг жонпарвар насими мўтадиллик лутфини касб этгон ва замона баҳор фасли ташриф буюрғонлиғидин ҳаёт табиатиға киргон бир пайтда», яъни 823 йил раби ул-аввал ойининг йигирма еттинчи куни (1425 йил 7 февраль) лашкар ўрнидан кўзғалди. Шундай қилиб, Мўғулистон устига юриш бошланди. Улуғбекнинг аскарлари мўғулларнинг амир Иброҳим ва Жаҳоншоҳ бош бўлган катта қўшинини Ашпара билан Оқсув бўйида, Буам сойи ёқасида тор-мор келтирди. Бу воқеа раби ул-охир ойининг ўн тўртинчи куни (1525 йил 4 мартда) юз берди. Амир Иброҳим билан унинг икки ўғли ўша жангда ҳалок бўлдилар. Жаҳоншоҳ қолган-қутган ода-

ми билан Чўнгкеминга, у ердан Иссиққўл тарафга қочди. Буам дарасида, Иссиққўл атрофида, Чўнгкемин, Обиш, Чорин, Арпаёзи, Тошбўйноқ, Қизилсув, Сангош, Кетмонтепа, Оққуёш, Қарши, Кунгес ва Юлдуз номли мавзеъларда бўлган уруш ҳам Мовароуннаҳр ва Туркистон қўшинларининг ғалабаси билан тугади.

Улусга мисли кўрилмаган кулфат келтирган бу уруш юз кундан ортиқ давом этди, минг-минглаб йигитларнинг ёстиғини қуритди, кўп элу юртлар талон-тарож қилинди. Улуғбекнинг амирлари ва беклари беҳисоб ўлжа ва кўплаб асирларни ҳайдаб қайтдилар. Ўлжа орасида Мўғулистон хонининг бош қароргоҳидан (У Қарши аталган) олинган икки бўлак катта кош тоши (нефрит) ҳам бор эди: «Мирзо Улуғбек, — деб эслайди Абдураззоқ Самарқандий, — ўшал кош тошни ароба бирлан доруссалтана Самарқандга етказиш учун икки минг чапдаст кишини ўшал мавзеъда қолдирди. Ўшал тошни қадимги подшоҳлар Чин тарафдин ушбу жойга келтурғон эрканлар ва ҳазрати соҳибқирон ул тошни Мовароуннаҳрға кўчирмоқчи бўлуб амир Жаҳоншоҳни бир неча минг киши бирлан ул ерда қолдирғон, аммо алар тошни кўчириб келтиришдин ожизлиқ қилғон эрканлар». Бир вақтлар Дува Сеценхон Хитой тарафларидан олиб келиб мўғул ҳукмдорлари қароргоҳига қўйган бу тош аслида уч қисмдан иборат бўлиб, Амир Темир фақат унинг бир қисминигина Самарқандга олиб келишга муяссар бўлган эди. Тошнинг қолган икки бўлагини Улуғбек махсус араваларга юклатиб, Самарқандга келтирди, Улуғбекнинг амри билан моҳир сангтарош усталар уларни тарошлаб амир Темирнинг қабри устига ўрнатдилар.

Улуғбек Самарқандга шаъбон ойининг ўнинчи куни (1425 йил 27 июнь) қайтди. «Тарихи жадидаий Тошканд» («Тошкентнинг янги тарихи») китоби муаллифининг сўзларига қараганда, Улуғбек Мўғулистон юришидан қайтишда, Сойбўйи қалъаси билан Жиззах оралиғида жойлашган Илонўрни деган тор ердан ўтаётиб, қоятошга мана бу сўзларни ёздирган экан: «Улуғ тангрининг... қўллаб-қувватлаши билан улуғ султон, жамий подшоҳлар ҳукмдори, тангрининг ердаги сояси, ислом динининг туғдори, дин ҳомийси Муъиниддин Улуғбек кўрагон, тангри онинг салтанатини пойдор қилсун, Жете ва Мўғулистонга юриш вақтида ушбу ердан ўтган, Ҳижрий 828 йил».

Мўғулистон уруши мирзо Улуғбек олиб борган жиддий урушларнинг биринчиси ва сўнгисиди. Бу қирқ йиллик подшолик даврида Улуғбек қозонган биринчи зафар эди. Орадан икки йил ўтгач, у яна бир урушга бел боғлади, лекин бу сафар қаттиқ мағлубиятга учради.

Аслини олганда Мўғулистонни Амир Темир ҳам узилкесил бўйсундириолмаган эди. Улуғбекнинг уриниши ҳам беҳуда кетди. Увайсхоннинг иккинчи ҳукмронлиги йилларида, яъни 1425—1428 йилларда, феодал тартибсизликлар авж олди, қалмоқларнинг кетма-кет қилиб турган ҳужуми кучайди. Лекин мамлакат ўз мустақиллигини сақлаб қололди. Унинг вориси Исобуғажон даврида (1428—1462) эса у ўзини бирмунча тиклади ва ҳатто Кошғарни Улуғбекнинг ноиб қўлидан тортиб олди. Улуғбек Оқ ўрдада ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун кўп уринди, лекин бу уринишлардан зиғирча ҳам фойда чиқмади. Юқорида тилга олганимиз Бароқ ўғлон 1423 йили Улуғбекнинг ёрдами билан тамом Оқ ўрда устидан ҳукмрон бўлиб олди. «Равзат ус-сафо» муаллифининг сўзларига қараганда, ўша йилларда Самарқандга Бароқ ўғлоннинг элчиси Жумодуқ ўғлон келди ва Бароқ ўғлоннинг Оқ ўрда тахтига ўлтирганлигини айтиб, унинг бериб юборган катта совға-саломини Улуғбекка топширди. Мирзо Улуғбек элчини керагича ҳурмат-эҳти-

ром билан қаршилади ва унга ўз элчисини ҳам қўшиб, Бароқхоннинг ҳузурига турли-туман тансиқ моллар ва катта маблағ билан юборди. Бароқ ўғлон Улуғбекнинг катта моддий-маънавий ва ҳарбий ёрдамига таяниб бошқа султонларни ҳам енгди. Рус солномаларида келтирилган маълумотларга қараганда, у 1423—1425 йиллар ичида Давлатберди ва Кепак ўғлон сингари бирталай тожу тахт даъвогарлари устидан ғалаба қозонди, ҳатто Олтин Урда пойтахти Сарой Беркани ва Олтин Урдага қарашли бошқа юртларни ҳам ўзига бўйсундирди. Лекин, Бароқ ўғлон ҳам, Шермухаммад ўғлонга ўхшаб, Оқ ўрдада сиёсий мавқеини мустаҳкамлаб олгандан кейин, босар-тусарини билмай қолди, манмансираб кетди. Бир умр ёрдам бериб келган Улуғбекдай валинеъматнинг юзига оёқ қўйди. У ҳатто илгари темурийлар давлати таркибига кирган Сирдарё бўйидаги Утрор, Саброн ва Сиғноқ сингари шаҳарларга ҳам кўз тикди. 1425—26 йиллари Самарқандга Туркистон ҳокими Арслонхожа тархоннинг чопарлари бир неча шикоят олиб келди. Бир руқъада бундай дейилганди: «Оннинг навкарлари ушбу тарафларни хароб этмоқдалар, ўзларини ҳокими мутлақ ҳисоблаб, салтант лофини урмоқдалар». Улуғбекнинг сийлашу сипоришлари, ваъз-насиҳатлари ва ҳатто дўқ-пўписалари ҳам кор қилмади. Бароқ ўғлон беҳаёлик билан иш тутаверди. У ҳатто Сиғноқни ҳам эгаллади. Норозилик билдириб унинг ҳузурига келган Арслонхожа тархоннинг элчисига тап тортмасдан: «Сиғноқнинг яйловлари қадимдан менинг отабоболаримга тегишли бўлғон, бувам Урусхон Сиғноқда иморат солғон», — деб жавоб қилди. «Табоқоти Маҳмудшоҳий» китоби муаллифининг сўзларига қараганда, ўшанда Бароқхон беш минг уйлик кўчманчиларни ҳам ўзи билан бирга Сиғноққа кўчириб олиб келган эди. Қисқаси, аҳвол шу даражага етдики, ҳар иккала томон ёвлашиб қолди.

Улуғбек шитоб билан Ҳиротга чопар юборди ва содир бўлган воқеадан отасини хабардор қилди. Шоҳруҳ сўзда «олам вайронгарчилигининг сабаби бўлмиш жангу хусуматдан ўғлини ман қилса ҳам», аслида бу лашкарни мирзо Муҳаммад Жўқий туғи остида Мовароуннаҳр сари боришга тайин қилди. Мирзо Муҳаммад Жўқий бу қўшин билан 839 йил раби ул-охир ойининг ўн еттинчи куни (1427 йил 15 февраль) Мовароуннаҳрға отланди.

Лекин мирзо Улуғбек қўшин билан иниси келмасдан сал аввалроқ Самарқанддан жўнаб кетган эди. Муҳаммад Жўқий оғасига Шоҳруҳияда етиб олди. Бир-икки кун отлар ва одамларга дам бердилар, сўнг оғанини қўшин билан бирга йўлга чиқдилар. Сайхундан ўтиб Тошкентга, у ердан Сиғноқнинг Жумғол қишлоғи ёнига келиб тушдилар. Эртаси куни шу ерда Бароқхоннинг элчиси келди ва унинг узрхоҳлиги ҳамда сулҳга чанқоқ эканлигини маълум қилди. Улуғбек Бароқ ўғлондан қаттиқ ранжиган эди, шунинг учун ҳам элчига илтифот кўрсатмади. Бароқхоннинг узрини қабул қилмади ва ўша кунидеъ қўшинни олдинга бошлади. Лекин, бахтга қарши, эртаси куни кечқурун қутилмаганда мудҳиш воқеа юз берди. Улуғбекнинг лашкари Сиғноқ атрофидаги тепалик орқасидаги тор бир майдонда хотиржам тунаб ётганда, Бароқхоннинг лашкари чор атрофдан уни босди ва қаттиқ зарба берди. «Матлаъ ус-саъдайн»да ўқиймиз: «Рақиблар фидойилардай баб-баробар жангу жадалга киришиб, зўрлик ва қудрат қўлини чўздилар. Мирзо Улуғбек қўшинининг ўнг ва сўл қанотлари танг аҳволда қолди. Душман ғулга ҳам ҳужум қилди, оқибатда қалб вайрон бўлди. Натижада Мовароуннаҳр лашкарида қочиш аломатлари ва енгилтаклик белгилари намоён бўлди...» Улуғбекнинг одамлари бор-йўғини ташлаб тум-тарақай қочдилар.

Улуғбекни Арслонхўжа тархоннинг одамлари, мирзо Муҳаммад Жўқийни эса Шоҳруҳнинг эски хизматкорларидан паҳлавон Маҳмуд Дандоний душман чангалидан бир илож қилиб қутқардилар. Уша пайтда Бароқхоннинг йигирма чоғлик йигити лашкардан ажраб қолган оғанини адир ёнбағирга қараб сиқиб бораётган эди. Арслонхўжа тархон билан паҳлавон Маҳмуд Дандонийнинг йигитлари яна бир неча дақиқа кечикишганида нималар бўлишини тасаввур қилиш қийин эмасди. Чекинганларнинг кўпчилиги Янги, Саброн ва Тошкент қалъасига қочиб бориб яширинди. Улуғбек билан мирзо Муҳаммад Жўқий хос одамлари ва махсус қўриқчи қисм билан Самарқандга қочиб боришди ва унинг мустаҳкам қалъасига кириб яшириндилар. Бароқ ўғлоннинг лашкари уларни Самарқанд остоналарига таъқиб қилиб келди. Ясси, Саброн, Тошкент, Шоҳруҳия, Самарқанд ва Бухоронинг теварак-атрофидаги қишлоқларни ва аҳолини таладилар.

Улуғбекнинг Сигноҳ остонасидаги муваффақиятсизлиги ҳақидаги хабар Самарқандга унинг ўзидан аввал етиб келди. Шаҳар аҳлини ваҳима босди. «Наҳотки шаҳзодалар, катта кўшини бўлатуриб, шу алфозга тушишган бўлса? Буни қандай англамоқ керак? Хоинликми ёки лаганбардорликми бу? Бундаин подшоҳнинг кимга кераги бор?» — деб вайсовчилар ҳам бўлди. Шаҳар дарвозаларини беркитиб олиб, Улуғбекни ҳам, мирзо Муҳаммад Жўқийни ҳам шаҳарга киритмасликни маслаҳат кўрувчилар топилди. Лекин фақат шаҳар ҳокимининг эпчиллиги билан бу аҳволнинг олди олинди...

Улуғбекнинг мағлубияти ҳақидаги хабар Ҳиротга ҳам унинг чопаридан илгари етиб келди. Улуғбекка тескари бўлиб юрган амирлардан бирининг навкари бу совуқ хабарни жумоди ул-аввал ойидаёқ (1427 йил март) Шоҳруҳ саройига етказиб улгурганди. Ваҳоланки, Улуғбекнинг чопари мавлоно Шамсуддин эса ундан бир ҳафта кейин — жумоди ул-охир ойининг тўртинчи куни (1427 йил 2 апрель) Ҳиротга етиб келди. Уша кунлари Шоҳруҳ оғир бетоб етганди. У 830 йил рабиъ ул-аввал ойининг йигирма учинчи куни (1427 йил 21 февраль) Ҳиротнинг жума масжидидан қочиб келаётганида пичоқ еб оғир жараҳатланди. Абдураззоқ Самарқандий воқеани бундай ҳикоя қилади: «...У ҳали Масжид ичида бораётганда ногоҳ мавлоно Файзуллоҳ Астрободийнинг муридларидан Аҳмад Лур исмлик намадпўш шикоятчи қиёфасида қўлида қандайдир бир қоғоз тутган ҳолда подшоҳга яқинлашди. Он ҳазрат «онинг сўзини маълум қилиб арзга еткуринглар», деган маънода мулозимларидин бирига ишорат қилди, бироқ андишасиз Аҳмад Лур онинг қошига чопуб келиб сув қатрасидай (ялтироқ) пичоқни он ҳазратнинг қорнига санчди...» Шоҳруҳ Улуғбекнинг чопарига бирор нарса демади, лекин унинг кетидан рабиъ ул-охирнинг ўн еттинчи куни (1427 йил 15 февраль) Муҳаммад Жўқий мирзони Самарқандга отлантирди. Шоҳруҳ ўғлига қурол-аслаҳа ва катта маблағ ҳам бериб юборди. Афтидан, у Улуғбекдан нима қилиб бўлса ҳам Туркистондаги аҳволни изга солишни қаттиқ талаб қилган.

Ўз вақтида юборилган ёрдам Улуғбекнинг жонига оро кирди. У «нақдина, аслаҳа, от-улов ва бошқаларни лашкар аҳлига улошиб, аларни жаҳод йўлига рағбатлантирди» ва қўшинни қайтадан тузиб Бароқ ўғлонга қарши юришга қасд қилди. Юришга ҳозирлик қилиб турган бир пайтда мирзо Муҳаммад Жўқий оғир бетоб бўлиб ётиб қолди. Улуғбек инисини Самарқандда қолдирди, унинг тумонати ҳамда Қандаҳордан келган қисмларни ўз қўшинига қўшиб Бароқ ўғлонга қарши отланди. Шоҳруҳия рўбарасида Сайхунга кўприк қуриб дарёдан ўтди ва Тошкентга келиб тушди. Шу пайт Самарқанддан

чопар келиб Шоҳруҳ қўшин билан, Бойсунқур мирзони ҳам ўзи билан бирга олиб, Мовароуннаҳр йўлига чиққанлигини маълум қилди. Улуғбек отасининг шахсан ёрдамга отланганлигидан севинди, лекин Бойсунқурни ўзи билан бирга олиб келаётганидан ваҳимага тушди. «Нима, балки отам мендин Мовароуннаҳр бирлан Туркистонни тортиб олуб, ўрнимга мирзо Бойсунқурни тайин этмоқчимми?» — деган андишага ҳам борди. Унда бошқа шаҳзодалар ичида қандай қилиб бош кўтариб юради, расадхона нима бўлади, мўлжаллаб қўйган илмий ишларнинг тақдири-чи? Йўқ, Улуғбек бунга йўл қўя олмайди, бориб отасининг оёқларига йиқилади, ялинади, ёлворади. Нима бўлса ҳам ҳокимиятни ўз қўлида сақлаб қолади. Улуғбек шуларни назаридан ўтказди-ю, ҳеч нарсага қарамай отасининг истиқболига боришга қарор берди ва лашкарни Тошкентга қолдириб жўнади.

Шоҳруҳ ҳали тамом соғайиб кетмаган эди. Лекин соғлиги билан ҳисоблашмади, ҳисоблашиб ўлтирадиган вақт ҳам эмасди. Уша йил шаъбон ойининг биринчи куни (1427 йил 28 май) у Бойсунқурни ўзи билан бирга олиб Ҳиротдан чиқди. Олий ўрду эндигона Жайхун қирғоғига келиб тушган эди. Улуғбекнинг чопари подшоҳ олдида тиз чўкди ва унга ўғлининг мактубини топширди. У отасидан Бойсунқурни пойтахтга қайтариб юборишни зорланиб илтимос қилган экан. Шоҳруҳ бу ишни шунчаки сиёсат учун қилган эди, ўғлининг илтимосига дарров «хўп» деб қўя қолди. «Мирзо Бойсунқур, — деб ёзади Абдураззоқ Самарқандий, — ҳоқони саиднинг намойиши ҳамда мирзо Улуғбек кўрагоннинг илтимоси бирлан Хуросон пойтахтига қайтиб кетди».

Икки юз кема Шоҳруҳнинг катта қўшинини бир ой деганда Термизга ўтказди. Улуғбек билан Мовароуннаҳрнинг кўзга кўринган акобирлари подшоҳни мана шу ерда зўр тантана билан кутиб олдилар. Шоҳруҳ ўғли билан совуқина кўришди, кўпчиликнинг олдида индамади-ю, лекин кечқурун, ҳамма тарқалгандан кейин, уни қаттиқ итоб қилди.

— Хўш, Искандари замон, марҳамат қилиб айтсунлар-чи, қўшин ҳозир қой манзилда турур? Онинг умумий аҳволи нечук?

— Қўшиннинг асосий қисми Тошкентда, локин онинг аскарый қисми от-уловидан ажралғон.

— Шундоғ бўлғоч, сиз не учун бу ердасиз, мирзо? Отасининг истеҳзоси ва қочириғи Улуғбекнинг ич-ичини тирнади, қалбига наштар бўлиб санчилди. Оғзи қуруқшаб, тили айланмай қолди. Отасининг ўткир нигоҳидан кўзларини олиб қочди ва бошини ҳам қилди. Лекин бу билан у сўроқ ва итобдан қутулиб қололмади. Тафтиш ва сўроқнинг энг каттаси Самарқандда бўлди. «Матлаъ ус-саъдайн»да ўқиймиз: «...у (Шоҳруҳ) Бароқ ўғлон бирлан бўлғон уруш хусусида суриштирди ва бўлуб ўтгон воқеанинг тагига етди. Воқеа шарҳини сўраб билғонида Мовароуннаҳр амирлари гуноҳқор бўлуб чиқдилар. Аларни девони олийда чўби ёсоққа еткурдилар. Мирзо Улуғбекни эрса хитобу итоб мақомига етқуриб, жуда қаттиқ сўроқ қилди ва шаҳзода бир неча вақт безътибор қолди».

Ҳақиқатан ҳам Улуғбек учун ўша кунлар жуда-жуда оғир кечди. У бир ойдан ортиқ қўли ишга бормай ўз хонақосида дарвешлардек яшади. Уша кунлари деярли ўзи билан ўзи бўлиб, тунларни бедор ўтказди, нималар хаёлидан кечмади дейсиз унинг ўша кунлари. Наҳотки, ҳокимият тамом қўлдан кетган бўлса? Илож қанча, бордию отаси ҳақиқатан ҳам уни ҳокимиятдан четлаштирса... Ҳеч бўлмаганда унга расадхона қурилишига бориб ишлашига халақат бермас. Кеча мавлоно Муҳаммад Ҳавофий унинг олдида бўлганда мадрасада риёзиёт-

нинг ўқитилишидан кўнгли тўлмаётганлигини айтган эди. Балким, ўз мадрасасида оддийгина бир мударрис бўлиб қолар. Отаси буни манъ қилмас, ахир... Лекин охири хайриятли бўлди. Шоҳруҳ фарзандига қайтадан меҳру шафқат қилди — Мовароуннаҳр билан Туркистонни унга қайта инъом қилди.

Ўша йили куз бошида Тошкентга қўшимча куч юборилди. Лекин Бароқ ўғлон бундан хабар топган ҳамона Сиғноқни ташлаб Дашти қипчоқнинг ичкари ерларига қараб қочган эди. Улуғбек қўшинининг Сиғноққа келган илғор қисми шаҳар ва унинг теварак-атрофини ҳар қандай лашкардан холи топди...

Мағлубият алами, отанинг ҳатто илонни ҳам пўст ташлатадиган аччиқ гаплари Улуғбекка қаттиқ ботди. Отасини кузатиб қўйди-ю, бир неча кун давомида ҳеч кимга кўринмай Боғи чинорда кўрпа-ёстиқ қилиб ётди. Ҳозики замон мавлоно Нафис уни келиб кўриб: «Мирзо бир қадар қабзият бўлибдур, иншоолло, соғайиб кетгай», деб унинг яқинларини юпантирди.

Улуғбек бир оз ўзига келиб, саройга қайтгандан кейин ҳам давлат ишларига кўп рағбат қилмай қўйди, кечалари илм, кундузлари эса расадхона қурилиши билан боғлиқ ишларга берилди. Лекин Сотуқхон билан амирлар унинг ҳоли-жонига қўймай, янги ҳарбий юриш бошлашга гиж-гижлай бошладилар. Бир куни ўша Сотуқхон унга гап қотди:

— Падари бузрукворингиз, мирзом, бетоб бўлишларига қарамайин, Мовароуннаҳрдин Ҳирифа қойтуб борғон ҳамона, кўшин тўплаб Озарбойжонга, амир Қора Юсуфнинг устига юрибдур, онинг зафар қучиб қойтиши муқаррардур. Шундоғ бир пайтда сиз бирлан бизнинг бекор томошачи бўлуб қўл қовуштуруб ўлтиришимиз тўғри бўлмас, мирзо! Подшоҳи оламнинг қойтишларини биз ҳам бирон мақбул иш бирлан қорши олсоқ обдон яхши бўлмасму, мирзо?

Улуғбек индамади. Сотуқхон эртаси куни Ҳарий Малик билан Шайх Абу Саидни подшоҳ олдига бошлаб кирди. Яна ўша гап. Шоҳруҳнинг кўнглини бирор ютуқ билан олиш бу одамга бир баҳона эди, холос. Аслида у Мўғулистон тахтига кўз тикаётган эди. Амирларнинг эса эртаю кеч фикру зикри мўмай ўлжада эди... Охири бўлмади. Улар Улуғбекни кўндирдилар. 832 (1429) йили у Мўғулистонга, Увайсхон устига кўшин тортишга қарор қилди, лекин бу ишга Сотуқхоннинг ўзини мутасадди қилиб қўйди. Иссиққўл атрофида бўлган урушда Сотуқхон Увайсхонни ўлдирди, лекин, барибир, Мўғулистон тахтини эгаллаб ололмади. Кўп ўтмай, ўлдирилган хоннинг тарафдорлари уни мамлакатдан қувиб юбордилар. Сотуқхон Кошғар тарафга қочди.

Ҳукумат тепасига келган Эсон Буғахон (1424—1462) тез фурсатда Мўғулистоннинг мустақиллигини тиклади. У Олабуқа ва Иссиққўл атрофида бир неча мустаҳкам қалъалар бунёд қилди ва ўша ердан туриб Фарғона, Сайрам ва Туркистоннинг қишлоқларига тез-тез бостириб кириб, уларни ғорат қилиб турди.

Темурийлар Кошғарни ҳам қўлда тутиб қололмадилар. Юқорида тилга олганимиз амир Худайдоднинг набираси, Оқсув ҳокими Саид Али дўғлот Улуғбекнинг ўша мамлакатдаги ноиби амир Шоястам билан Кошғар учун қаттиқ урушди. 1435 йили Саид Али етти минг отлиқ йигити билан Шарқий Туркистонга бостириб кирди ва Кошғар шаҳари ёнида бўлган шиддатли урушда амир Шоястамни мағлубиятга учратди. «Тарихи Рашидий» китобининг муаллифи мирзо Муҳаммад Ҳайдар амир Шоястам урушга ўттиз минг аскар билан чиққанлигини айтади. Муаррихнинг фикрича, Шоястамнинг мағлубиятига, ўзининг ношудлигидан ташқари, баъзи бир ҳарбий бошлиқларнинг хоинлиги ҳам сабаб бўлган.

Улар жанг айна қизиган ва зафар насими амир Шоястамнинг туғига қараб эса бошлаган бир пайтда жанг майдонини ташлаб қочдилар. Шу боисдан бўлса керак, бу уруш тарихда «Солой бегим» («Бегимни ташлаб кетдилар») деган ном билан шухрат топди. Амир Саид Али дўғлотнинг аскари Кошғарнинг теварак-атрофини беармон талади. Худди шундай аҳвол келаси йили ҳам такорланди. Бу сафар амир Шоястам талончилар билан курашиш у ёқда турсин, қалъанинг мустаҳкам девори орқасида мушукка ўхшаб ётди, босқинчилар бўлса бундан фойдаланиб, вилоятнинг кўп қишлоқларини беармон таладилар. Халқнинг нонини еб, отини миниб юрган мансабдорларнинг бу қадар ношудлиги бора-бора ҳамманинг жонига тегди. Кошғарликлар нима бўлса ҳам ундан қутулиш кўйига тушдилар. Шу мақсад билан улар Самарқандга одам юбориб, Шоястамнинг устидан Улуғбекка арз-дод қилдилар. Мирзо Улуғбек амир Шоястамни мансабидан бўшатиб, ўрнига амир Пирмуҳаммадни тайин қилди. Лекин у ҳам ландовурликда Шоястамдан қолишмади, балки ортиб тушди. Келаси йил қиш кунларидан бирида мўғулистонлик оломон Кошғар сарҳадига яна бостириб кирганларида амир Пирмуҳаммад икки қулоғига пахта тиқиб, кўзларини юмиб олди ва ҳатто ғоратгарлар сурон солиб Кошғар остоналарида пайдо бўлганларида ҳам пинагини бузмай ётаверди. Шуниси ачинарлики, амир Пирмуҳаммад «ғоратгарлар Кошғар сарҳадига яқинлашиб қолдилар», деган хабар олиниши билан, шаҳар атрофидаги узоқ-яқин қишлоқларда истиқомат қилиб турган бадавлат ва нуфузли одамларни бола-чақаси ва кўч-кўрони билан қалъа ичига кўчириб олиб ўтди, бу билан уларни ёвнинг талон ва таъқибидан асраб қолди. Қора халқ бўлса ўз ҳолига ташлаб қўйилди. «Бой-бойга боқар, сув — сойга оқар» деган нақл бежиз эмас экан-да! Ғоратгарларга бу қўл келди. Улар бу сафар ҳам Кошғар атрофини истаганча таладилар, ҳеч ким қаршилик кўрсатмаганидан кейин шаҳарга кўз тикдилар ва қуршовга олдилар. Амир Пирмуҳаммад арк ичидан бош чиқармади, қўлини совуқ сувга ҳам урмади. Охири халқнинг сабр косаси тўлиб-тошди. Яхши еб-ичиш, ҳамён тўлдиришдан бошқа нарсага қодир бўлмаган ҳокимнинг баҳридан ўтишдан бошқа илож топмадилар. Улар бу сафар Самарқандга одам юбориб овора бўлиб ҳам ўтирмадилар. Кошғарликлар ҳожа Муҳаммад Шариф исмли бобрў бир одамни ўртага қўйиб мўғуллар билан сулҳ туздилар, амир Пирмуҳаммад эса қўл-оёғини боғлаб мўғулларнинг бошлиғига олиб бориб бердилар. Амир Саид Али уни ўлдирди ва Кошғардай бой ва азим шаҳарни осонгина қўлга киритиб олди. Шу тариқа, 838 (1435) йилдан бошлаб Кошғар вилояти яна Мўғулистонга қўшиб олинди. Амир Саид Али бу ўлкани то вафотига қадар (1458) — қарийб йигирма тўрт йил давомида идора қилди.

XV асрнинг 30—40-йилларида Шоҳруҳ билан Улуғбекка икки кучли кўчманчи давлат: Дашти қипчоқнинг шарқий қисмида истиқомат қилувчи халқлар ва элатларни ўзига буйсундирган Абулхайрон (1428—1468) ҳамда Озарбойжон ва Ироқда ўз ҳукмронлигини ўрнатган қорақуюнлилар сулоласининг кўзга кўринган намоёндаларидан Искандар (1420—1436) ҳамда Жаҳоншоҳ (1436—1467) билан кураш олиб боришга тўғри келди.

Шоҳруҳ Искандарга қарши уч бор (1429, 1430, 1435 йиллари) кўшин тортди. Лекин ўртада бирон марта ҳам жиддий тўқнашув бўлмади. Қорақуюнлилар ҳар сафар Озарбойжон сарҳадига пайдо бўлганида унинг кўп сонлик қўшинига тоб беролмай мамлакат ичкарисига чекинар, кейин элчи ва катта совға-салом юбориб сулҳ сў-

рардилар, энди зинҳор «бўйнимизни итоат халқасидан чиқармағаймуз», деб қасам ичардилар. Шоҳруҳ Озарбойжондан чиқиб кетиши биланоқ, кўп ўтмай, ҳали Шоҳруҳ Ҳиротга етиб бормаи туриб яна исён кўтарардилар. Охири бўлмади. Шоҳруҳнинг қорақуюнлиларни итоат доирасида тутишга мадори қолмади. Шунинг учун ҳам 1436 йили у эндигина подшоҳ кўтарилган Жаҳоншоҳнинг Ҳиротга келган элчиларига Озарбойжон билан Ироқнинг мустақиллигини таниганлигини эътироф қилишга мажбур бўлди.

Абулхайрхон ва Дашти қипчоқ кўчманчилари билан кураш ҳам Шоҳруҳ билан Улуғбек учун осон бўлмади. Кўчманчилар ҳар йили, айниқса, қиш фаслида Мовароуннахрнинг ички районларига бостириб кирар ва ўтроқ аҳолини ғорат қилиб кетардилар. Бунга, асосан, ем-хашак танқислигидан чорвани боқиш қийинлашуви, емиш ва кийим-кечак танқислиги сабаб эди. Масалан, 1431 ва 1435 йиллари кўчманчилар икки марта ўша Абулхайрхон етакчилигида Хоразмга бостириб кирдилар ва унинг ғарбий-шимолий қисмини, Урганч билан қўшиб, забт этдилар. Йирик тарихшунос олим академик В. В. Бартольд (1869—1930) кўчманчиларнинг бу юришдан кузатган бирдан-бир мақсади ўлкани талон-тарож қилиш ва катта ўлжа орттиришдан иборат эди, деб ёзган. Лекин, ўша замонлардан қолган тарихий китобларда бу хусусда сал бошқача гап бор экан. Масалан, «Тарихи Абулхайрхоний» номли китобда келтирилган маълумотларга қараганда, Абулхайрхоннинг Хоразмга қилган юришдан кузатган асосий мақсади уни бўйсундириш ва кўчманчи ўзбеклар давлати таркибига қўшиб олишдан иборат эканлиги кўриниб турибди. Ўша вақтда Хоразмни юқорида номи кўп марта тилга олинган амир Шоҳмаликнинг ўғли амир Иброҳим идора қилиб турарди. Абулхайрхон 1431 йили Хоразмга бостириб кирганда Иброҳим нимагадир унга астойдил қаршилиқ кўрсатмади. «Баҳр ул-асрор» китобининг муаллифи Маҳмуд ибн Вали бу ҳақда қизиқ маълумот келтирган: «Абулхайрхон қалъага элчи юборуб, амир Иброҳимдин шаҳарни яхшилиқ бирлан топшуришни талаб қилди. Амир Иброҳим бўлса онинг талабини рад этди. Шаҳар аслзодалари ҳамда руҳонийларнинг бошлиқлари пировардида они қаршилиқ кўрсатмай шаҳарни онга тобшуришга мажбур қилғонлар». Оқибатда амир Иброҳим Урганчни ташлаб, Кот ва Хива тарафларга қочиб кетди. Шу тариқа Хоразм Абулхайрхоннинг қўлига ўтиб қолди. «Тарихи Абулхайрхоний» китобининг саҳифаларида яна мана буларни ўқиймиз: «Абулхайрхон Хоразм ишғол этилгандин сўнг аввал ўтган подшоҳлар не-не машаққат бирлан жамғаргон хазинанинг эшикларини очишни буюрди, сўнгра икки мўътабар амирни хазина эшиклари ёнига ўтиргиздилар. Сўнгра хоннинг барча умароси, мулозимлари ва лашкарға «иккита-иккитадин бўлуб хазинага киришсунлар ва ундоғи дирам ва зарру жавоҳирдин ҳамёнларига

сиққонича олсунлар», деб буюрди. Алар хазинадин қонча истасалар шунча олдилар, ҳамма бирдин ғаний бўлуб қолди...»

Қорақуюнлилар ва Дашти кўчманчиларининг Хуросон ва Мовароуннаҳр сарҳадларида фаоллашиб қолиши ҳам ташвишли эди. Лекин на Шоҳруҳ ва на Улуғбек уларга бас келиш имконига эга эди. 1427 йили Бароқхон билан бўлган воқеа ҳали Улуғбекнинг эсидан чиқмаганди.

Ҳар ҳолда, Хоразмда бўлиб ўтган воқеа Шоҳруҳни бирмунча ранжитди. Буни Улуғбекнинг давлат ишларига кам эътиборлиги ва сусткашлигидан ҳам кўрди. 835 йил жумоди ул-аввал ўрталарида (1432 йил январь ўртаси) Сарахсда қишлаб турганида Улуғбекни чақиртириб олди. Аввалда, ҳамманинг олдида ўғлини бағрига босиб, дастурхон устида серилтифот бўлди. Лекин, Олий ўрдудагилар тарқаб, ота-бола ёлғиз қолганларида бирдан подшоҳнинг қовоқлари осилиб кетди, ўғлини итобга олди:

— Хоразмда нелар бўлғонидин огоҳдурсиз, мирзо?

— Ори, отажон. Туркистон сарҳадларидин хавотир олуб, амир Иброҳимға кўмак юборолмадук.

— Дашти қипчоқ тарафларидин осмонда зоғ-ноғ кўрунмадиму, ё они Талли расаддин кўруб бўлмасму эркан?!

Улуғбек бошини ҳам қилиб, гапдан қолишдан бошқа илож тополмади. Нима ҳам дерди? Отаси ҳамма нарсдан хабардор. Ҳақиқатан ҳам илм билан тамоман банд бўлиб кетибди: Хоразм уёқда турсин, қасрга ҳам кам борадиган бўлиб қолганди.

Шоҳруҳ амир Иброҳимга ёрдам учун аскар юбормагани учун ўша кеча кўп койиди, эрталабки нонушта вақтида эса, Улуғбек Сарахсга келмасдан сал илғари Ҳиротдан чақиртириб келтирилган Бойсунқур мирзога ортиқроқ илтифот кўрсатиб, сермулозамат бўлди. Гап орасида унга деди:

— Амирзода, Самарқандда бўлмағонингизга ҳам анча бўлғондур?

— Анча бўлди чоғи, отажон.

Бойсунқур бир отасига, бир оғасига нигоҳ ташлади. Бу тағдор гапнинг мағзини чақиш қийин эмасди. Улуғбек отаси нимага шама қилаётганини яхши англади.

Улуғбек Самарқандга маъюс ва тушкун бир аҳволда қайтди. Сиқилавериби тез-тез оғриб қоладиган бўлди. Шу-шу у ҳамма вақт маъюс ва камгап юришга одатланди. Охири хафақонлик касалига чалинди.

«Подшоликнинг уч-тўрт кунлик дабдабаси шунақа бўларкан. Шу билан тугаса-ку нур устига нур», — деди у бир куни ўзига-ўзи. От устида қилич чопиб ўтказган умрига ачинди, нега аввалроқ тахт деб аталмиш бу дабдабали курсини Мухаммад Жўқийгами, Бойсунқургами бермаганига ачинди. Эссиз бекорга ўтган умр! Илмий ишлари анча илгариланган бўларди-я!..

Турсун Али

Қушлар чирқирайди бетиним

1952 йил Фарғона областининг Қува районидаги Тошйўли қишлоғида туғилган. Тошкент Давлат университетининг тил ва адабиёт факультетини битирган. «Зангори овоза», «Юракдаги сўзлар», «Еруғ кунлар» шеърӣ тўпламларининг муаллифи. Ҳозир «Юлдузча» нашриётида хизмат қилаётир.

Қува

Уч тарафи — пахта,
Тўртинчи томонда ястанган адир
Этаклари узра гуркираб бедор
Иболи қизларни,
Гулгун юзларни
Офтобдан яширар анорзор...

* * *

Чўғ каби танамни куйдирар,
Зулукдай сўради, қонимни
Дилимдан қоғозга тушмаган ҳар сўз.

* * *

Чирсиллаб юлдузлар ёняпти.
Оқшом кўзгусида юрагим акси —
Ой ёниб бормоқда ловуллаб.

* * *

Тили кесилгандир шамолнинг,
Қушлар чирқирайди бетиним:
Қаёқларга кетдинг, эй дарахт?

* * *

Бошдан-оёғинг паҳмоқ,
Нега пўрим кийиниб олдинг,
Бу яланғоч замонда, Йўлбарс?

* * *

Нақадар гўзалсан, бева аёл,
Ҳайрат дарахтига суяниб
Тикиламан безабон, беҳол...

* * *

Мактубинг шу қадар қисқа,
Бир парча қоғоз — гарчи нам,
Ўлсам, етар кафанликка ҳам.

Кеча

Пашшахоналарнинг нақ тепасига
Узун киприкларин қадаб ўтар ой.
Гижинглаган тойчоқ — ариқ тўла сув
Чопар, далаларга бағишлар чирой.

Қовунлар ҳидини опичлаб еллар
Қишлоқ оғушида кезинар бетин.
Пахтазордан қайтган деҳқон уҳ тортиб,
Бод чалган оёғин уқалар секин.

* * *

Уйғон, митти майсажон, уйғон,
Ҳидларингга кўмилсин ҳаво.
Уйғонгил, эй тиллари бийрон,
Шивирингга чулғансин дунё.

Сен — хурсан, қўл чўзсанг қуёшга
Ёғилади шаънингга олқиш.
Ахир, қарға қанотларида
Узоқларга учиб кетди қиш.

Сергей Вишняков,
Олег Кучеренко

КОМАНДА

Ҳалок бўлган «Пахтакор» футбол командаси ҳақидаги ҳужжатли қиссадан парча

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети
ва Ўзбекистон ССР Министрлар Советидан

1979 йил 11 августда Тошкент — Минск рейси бўйича учаётган самолёт Днепродзержинск шаҳри яқинида авиация ҳалокатида учради. Йўловчилар ва экипаж, шу жумладан, олий лигадаги «Пахтакор» футбол командасининг бир қатор аъзолари ҳалок бўлдилар.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва Ўзбекистон ССР Министрлар Совети ҳалок бўлганларнинг оилаларига ва қариндош-уруғларига чуқур таъзия изҳор қилади.

Республика ҳукумати ҳалок бўлганларнинг оилаларига ёрдам кўрсатиш борасида тадбирлар белгиламоқда.

Ўзбекистон Компартияси
Марказий Комитети

Ўзбекистон ССР
Министрлар Совети

Футболчи шон-шавкатининг умри узоққа бормайди. Шу қисматни танлайди, тарбияланади, маҳорат чўққисига кўтарилади, доврў таратади, сўниш даври бошланади, хайр-маъзур қилади — футбол ҳаётининг бутун драмаси бор-йўғи ўн-ўн беш йил ичига жамланган бўлади. Бу ҳол ҳеч кимни, ҳатто ўйинчиларнинг ўзларини ҳам таажжубга солмайди. Гоҳида арзиганидан кўра камроқ бўлса-да, дабдабали маросим ўтказилиб қолинади. Ғалати эмасми ахир, нутқлар ва гуллар билан ўттиз ёшли кишини кузатиб қоладилар... Стадиондаги диктор эса команда составидаги бутунлай бошқа фамилияни тилга олади. Мухлислар таажжубда: «Бошқа жойга ўтиб кетибдими? Ёки тамомила кетдими?» Бироқ улар узоқ қайғуриб юрмайдилар. Ҳуштак чалинади. Уйин бошланади.

Давримизнинг адоғи йўқ можароларига биз аллақачон кўникиб кетгандай кўринамиз. Деярли ҳар куни ер силкинишлар ва тўфонлар, фалокат босдилар ва ёнгинлар тўғрисида эшитиб турасан киши. Гап орамизда кимлардир инсон мусибатига лоқайдликнинг хавфли бактерияси билан захарланганида эмас, асло! Афтидан, қайғудош бўлиш ҳис-туйғуси заифлашиб қолади, шекилли...

Аммо бугун ҳам, ўн йил ўтибдики, Тошентнинг «Пахтакор» командасидаги ўн етти футболчининг ҳалокати тарих бизларга — миллионлаб мухлисларга ва футбол дунёсига қирадиган минглаб кишиларга — ўйинчиларга, тренерларга, врачларга, ташкилотчиларга, спорт журналистларига тинчлик бермаяпти. Мазкур қиссанинг муаллифлари беҳисоб ҳужжатли материалларни тўплалдилар, ўнлаб репортёрлик блокнотларини ва магнитофон кассеталарини суҳбатлар ёзувига тўлдир-

дилар. Шунга имон келтирдикки, «Пахтакор»нинг қисмати ҳозир ҳам қайғуришга ва баҳслашишга, қойил қолиб таҳсинлар айтишга ва хаёлга чўмишга мажбур этмай қолмайди.

Биз бу қиссада навбатдаги ўйинни поёнига етказолмасдан бевақт оламдан кетганлар ва 1979 йилнинг 11 августидан содир бўлган воқеалар тўғрисида ҳикоя қилишга ҳаракат қиламиз.

Футболни ҳамма тушунади. Шу боисдан биз ҳеч нарсани ўйдирма қилмаймиз, илгариги ва ҳозирги ихтилоф-низоларнинг изларини хаспўшламаймиз, ҳеч бўлмаганда, иложи борича, нозик томонларини четлаб ўтмаймиз. Акс ҳолда биз ўқувчилар билан бемалол тил топиша олмаймиз.

Дублёрлар асосий составдан фарқли равишда бир сутка олдин ўйинга тушади. Бу олий лига қонунидир. Муштлашиш жанглари ҳам таомилга кўра, аввал болақайлар бошлайдилар, сўнгра ўспиринлар ва фақат шундан сўнг кўпни кўрган эркаклар ишга киришадилар. Футбол ўйини ҳам шунга ўхшайди. «Пахтакор»нинг иккинчи командаси ҳам Тошкентдан Минскка асосий составдан бир кун олдин учиб кетди. Уша пайтда «Пахтакор» командасининг тренери бўлиб ишлаган, ҳозирда эса команда бошлиғи Яков Аронович 11 август куни ўша самолётда учмоқчи бўлган. Бироқ у оилавий сабабларга кўра, команданинг катта тренери Олег Базилевичдан Минскка бир сутка олдин жўнашга рухсат сўрайди.

Кутилмаган оқибатга олиб келган машъум тасодиф мана шу тарзда содир бўлган. Дублёрлар составининг ўйинчиси Сирожиддин Бозоров самолётнинг учадиган пайтига етиб келмади. Унинг жўнаши арафасида Самарқанддан отаси келган экан. Тренерлар йигитни машқлардан озод қилишганди, албатта. Эртасига эса, айтишларига қараганда, у ухлаб қолган. Унга 11 августда учишга тўғри келади... Ҳалок бўлганлар орасида у энг ёши бўлиб, эндигина ўн саккизга қадам қўйган эди.

Иккинчи команда эсон-омон учиб етди. Анъанага кўра, майдон эгалари бўлган Минск «Динамо»си меҳмонхонани тайёрлаб қўйганди. Эрталаб эса Аронович Минск командасининг администратори билан бирга асосий составни кутиб олиш учун аэропортга жўнади. Самолёт ҳадеганда келавермади, афтидан, кечикаётганга ўхшарди. Учиш-қўниш бўйича ахборотлар дам «метеорологик шароитларга кўра», дам «кеч келганлиги сабабли» бўлиб хилма-хил эди, кейин эса справкалар берадиган бюрода ўтирган қиз ҳам қаёққадир чиқиб бутунлай ғойиб бўлди...

Унчалик муҳим бўлмаган тафсилотларни келтиришимиздан мақсад — аэропорт ходимларини қоралаш эмас. Уша лаҳзада уларга ҳам осон тугиб бўлмасди. Лекин агар бизга

аниқ бўлган тафсилотлардан ҳатто энг арзимаганларини ҳам айтмасак, бу воқеа қандай содир бўлганини эндиликда тасаввур қилиб бўлмайди.

Фақат соат 18 дан 30 минут ўтгандагина Тошкент рейси бошқа кунга кўчирилганини эълон қилишди.

Улар меҳмонхонага қайтиб келдилар. У ерда Ароновичга Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг секретари ўртоқ Салимов кўнғироқ қилгани, телефон олдида бўлишни сўраганини маълум қилишди. Телефон яна жиринглади. «Яков Аронович, — таниш овоз унга гўё кўшни хонадан эшитилгандай туюлди, — сиз билан бирга учиб борганларнинг ҳаммасини рўйхат бўйича айтинг.» Тренер номма-ном уларни айтиб чиқди. Марказкўм котиби жим туриб қолди. Сўнгра деди: «Сен эркак кишисан, Яша... Узингни кўлга ол, бардам бўл, ўғлим. Команда авиация ҳалокатида ҳалок бўлди». Ва йиғлаб юборди.

Тун азобда кечди...

Кеч пайти алламаҳал бўлганда Аронович Москвага — Вячеслав Дмитриевич Соловьёвга кўнғироқ қилди. У мамлакатда энг обрў-эътиборли футбол тренерларидан бири бўлиб, айни пайтда «Пахтакор»га раҳбарлик қилмасди — 1975 йилдаёқ касаллиги туфайли кетишга мажбур бўлган эди. Аммо 1979 йилги «Пахтакор»нинг «умуртқасини» мустаҳкамлагани битталаб энг яхши ўйинчиларни таклиф этгани, тўплаганди.

— Бу йигитларни дафн қилишимни, — деди бизга Соловьёв, — ҳатто кўрқинчли тушда ҳам кўрмаганим. Ҳаётининг энг қайғули пайтидир бу. Уша тунда хотиним билан эрталабгача ёнма-ён ўтириб чиқдик, ахир у ҳам уларни яхши биларди ва жуда яхши кўрарди. Уларнинг энди йўқлигига сира ишонмасдик. Ростини айтсам, ҳозир ҳам ишонмайман...

Эрталаб Минскдаги меҳмонхона олдида одамлар денгиз янглиғ чайқалишарди. Ҳаммалари воқеа қандай содир бўлганини, ким ҳалок бўлгану ким тириклигини билишни исташарди. Аронович ва у билан бирга учиб келганлар одамларга нима ҳам дея олишарди? Ҳалокатга учраган самолётда кимлар қолганини уларнинг ўзлари ҳам аниқ билмасдилар.

Дублёрлар учрашуви бекор қилинди.

Пахтакорчиларга яна ўша рейсга, фақат орқага: Минск — Гурьев — Тошкент рейсига билет олишди. Айримлар учини иштамади. Бироқ Минск «Динамо»сининг катта тренери Эдуард Малофеев етиб келди-да, ҳаммани учини зарур эканлигига ишонтирди. «Бу кутилмаган кўргулик бўлди, — деди у, умр бўйи ўзи ҳам зарурат юзасидан учиб юришини айтиб, — бундай ҳоллар автомобиль ҳалокатида нисбатан кам учрайди. Ва умуман битта чуқурга битта снаряд икки марта тушавермайди».

Уртоқлар билан видолашув

Тошкент. 17 август (ТАСС). Бугун Ўзбекистоннинг минглаб аҳолиси авиация ҳалокатида қурбон бўлган «Пахтакор» командаси футболчиларини сўнги йўлга кузатдилар.

Команда тренери, Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган тренер И. Б. Тазетдинов, халқроқ тоифадаги СССР спорт мастерлари М. И. Ан, В. И. Фёдоров, СССР спорт мастерлари Р. Р. Агшиев, О. А. Аширов, К. А. Баканов, В. Т. Загуменних, А. И. Корчёнов, Н. Б. Куликов, В. В. Макаров, С. К. Покатилов, В. Н. Чуркин, спорт мастерлигига номзодлар С. А. Бозоров, Ш. М. Эшбўтаев, В. В. Собиров, команда администратори М. И. Толибжонов, врач В. В. Чумаковларнинг портретлари гуллар билан ўраб қўйилган.

Мотам маросимида сўзга чиққанлар уларнинг совет спорти ривожланишига, Ўзбекистонда футболни оммавийлаштиришга қўшган катта ҳиссалари ва жамоатчилик фаолияти тўғрисида гапирдилар.

Шу куни дафн маросими бўлди. Қабрларга партия, совет, касба союз, минглаб мухлислар ва спорт ташкилотлари номидан гулчамбарлар қўйилди.

«Советский спорт», 1979 йил, 18 август.

Тошкент қуёши сўнги томчи ёшдек дилдираган ўша мудҳиш, ўша қора кунни жуда кўпчилик эслади. Севимли команда билан видолашиш учун бутун шаҳар аҳли кўчаларга чиқди. Бу ҳам гапми, «Пахтакор»ни дафн этишга республиканинг ҳам-

ма бурчларидан, Москвадан ва бошқа шаҳарлардан одамлар келди. Улар аэропортдан то ҳалок бўлганларнинг суякларни кўмиладиган Боткин қабристонигача олиб борадиган йўл бўйлаб саф-саф бўлиб турдилар. Дафн маросимида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг раҳбарлари, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети бюросининг аъзолари, республика ҳукумати, Олий Совети Президиумининг аъзолари, совет, касба союз, комсомол органларининг раҳбарлари, Ўзбекистон ССР спортнинг намоёндалари қатнашдилар.

Бу қайғу умумхалқ қайғуси эди.

Уша кунни хотирлаганда суҳбатдошларимиздан ҳеч ким уни на тасвирай ва на англай оларди. Фақат ўз ҳамдардликларини билдиришдан нарига ўтолмадилар. Бир ҳолат ҳеч истисносиз ҳаммани ҳайратга солди. Билишимизча, бу тоифадаги кишиларнинг бошини ҳеч ким биласлатирмаган. Мусибатнинг ўзи одамларни уйларидан, муассасалардан, корхоналардан, ўқув юртларидан етаклаб чиқди. Уша соатларда бу улкан оломон ичида бирорта ҳам англашилмовчилик содир бўлмади, ҳеч қандай тартиббузарлик ҳам рўй бермади.

Ҳалокатдан кейин ҳар кун республика Спорт комитетига таъзия изҳор қилинган телеграммалар минглаб, ўн минглаб келиб турди. Улар орасидан алоҳида мухлислар ва уларнинг бутун гулпаларидан, корхоналар, олий ўқув юртлари, ташкилотлар, ҳарбий қисмларнинг коллективларидан, барча совет ва кўплаб чет эл командаларидан ҳам телеграммалар бор эди. Спорт комитетининг биноси олдида махсус витрина ўрнатиб, унга телеграммаларни кўядиган бўлишди. Шу витрина атрофидан кечаю кундуз одам аримасди.

Номаълум авторнинг манави шеъри футболчилар қабрига қўйилган гулли саватларнинг бирдан топилиди.

**Енар Тошкент, Тошкентда кулфат —
«Пахтакор»ни йўқлашар бу дам.
Кўк тор келса қиларкан алам —
Самовотда қолишса мудом...**

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети қошидаги жисмоний тарбия ва Спорт Комитетининг раиси, (Ҳозирги вақтда Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг раиси — ред.) Мирзаоили Иброҳимович Иброҳимов ўша вақтларни шундай хотирлайди:

— Авиация ҳалокати тўғрисида хабар келганда, бу даҳшатнинг чегараси бўлмади. Ҳатто мен, кексайиб, сочи оқарган одам ҳам, ларзага келдим. Лекин бундан ҳам даҳшатлиси — ҳалок бўлганларнинг оилаларига фожиали хабарни етказиш эди. Биз шундай қилдик: республика Спорт Комитети коллегияси тўла составда ҳалок бўлганларнинг оилаларига бордик. Қариндош-уруғлар ва ёру биродарлар олдида бош эгиб, уларнинг мусибатларига шерик бўлиш — бу бизнинг инсоний бурчимиз эди.

«Пахтакор» футболчиларининг хотирасини абадилаштириш тўғрисида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети, республика ҳукуматининг қарори чиққач, коллегия яна бир жойга тўпланди ва яна ҳамма оилаларга ташриф буюрди. Бу хабарни ҳам улар биздан эшитишларини истагандик.

Етим қолган болаларга, марҳумларнинг беваларига, ўз ўғилларидан жудо бўлган ота-оналарга кўлимиздан келганча ёрдам кўрсатдик. Боқувчисини йўқотгани муносабати билан ҳар бир оилага пенсия белгиланди. Муҳтож бўлганларга янги квартиралар берилди.

Муҳими шундаки, команданинг ўзи ҳалок бўлганларни ҳурматлаб келяпти. Ҳар бир мавсум бошланишида ва тугаганида «Пахтакор» бутун состави билан қабристонга — футболчиларга қўйилган ёдгорликни зиёрат қилгани боради. Бизга ўйинга келадиган командаларнинг кўпчилиги ҳам у ерда бўлиб туради. Энг асосийси, ҳар йили эрта баҳорда биз «Пахтакор» командаси хотираси соврини учун республикамиздаги иккинчи лига командалари ўртасида турнир ўтказяпмиз. Бу турнир ҳозирги «Пахтакор»ни тўлдириш учун ёш, истеъдодли ўйинчиларни аниқлашга ёрдам беряпти, умумий ишимизга хизмат қилляпти.

Менимча, бу иш — яхши одамларга ўрнатилган яхши ҳайкалдир.»

Гўё йиллар ўтиб чўккан ҳарсангтош, бу тош палахсаси Ўзбекистон Спорт Комитети биносининг олдида турибди. Унинг чўққисидан бронзада товланиб турадиган футбол тўпи

ва сайқалланиб қатор ёзилган таниш фамилиялар устунчаси — буларнинг ҳаммаси қўлда қилинганидан шохидлик беради.

Оқшом тушиши билан оппоқ тишли, ҳайкалнамо жингалак чўққи соқолли қувноқ боғбон қўлига резина ичакни олади-да, тош ва унинг атрофларига сув сепиб туради. Ҳавода мавжирган сув пуркалади, жазирама иссиқни ва ўтган кун давомида тўп юзасига ва абадий ўйиб ёзилган сатрларга қўнган чангни ювиб, гўё бу одамларга фамилияларнинг ёрқинлигини аввалги ҳолига қайтаради.

Ён-атрофдан йўловчилар ўтиб туришади. Гўё ҳеч ким бу ерда атайлаб тўхтамайдиган, шапқасини бошидан олмаётганга ўхшаб кўринади, аслида улар бирров назар ташламасдан ўтишмайди. Футболчилар ёдгорлигига қараганда улар нима ҳақида ўйлашаркин? Ким билади... Дарвоқе, нима учун бу ҳақда сўраб бўлмас экан!?

— Мен ҳар кун эрталаб ва кечки пайтда шу тош олди-дан ўтаман, — дейди милиция катта сержанти Муҳаммаджон Усмонов, — ва ҳар сафар бу йигитларни ёдга оламан. Мен уларни унутганим йўқ. Мен муҳлисман, ахир «Пахтакор» ўйинчиларининг ҳаммасини Красницкий ўйнаган даврдан бошлаб номма-ном, майкаларидаги номерларига қараб биламан. Тошкентда команданинг бирорта ўйинини қолдирмай келаётганимга ҳам йиғирма йилдан ошди, бир вақтлар ҳатто қишлоқдан шаҳарга футбол кўргани келиб ҳам турардик.

Ўйинга бораётганимда эса, ён дафттарчам қўлимда бўлади, унга команда составини, голларни ким киритганини, тўпни кимлар узатганини ёзиб қўяман. Уйга қайтгач, бу ёзувларни қалин дафттарга кўчирман — бундай дафттарларимнинг сони олтитага етди. Айтгандай, мен нафақат милиционер, балки ёшларимиз газетаси «Ёш ленинчи»нинг штатсиз муҳбири ҳамман.

— Муҳаммаджон, уйдагилар ишқибозлигингизга қандай қарайди?

— Хурмат қилишади. Катта ўғлим Зафар — у саккиз ёшда — ҳозирданоқ футбол ўйнапти ва мен билан бирга футболга бориб туради. Кенжаси Санжар, эндигина уч ёшга тўлди, лекин биринчи айтган сўзи «гол» бўлди.

Этироз йўқ, бунга ишонмай бўлмайди. Агар Ўзбекистонда «Пахтакор» футбол командасига бефарқ одам йўқ, деган сўз рост бўлса, у ҳолда бу ердаги касбимиз вакилларида қандайдаси нисбатан содиқликни сақлаш керак, холос. Биз бундай мутлақо ўз-ўзидан тушунарли ҳис-ҳаяжонларга республика спорт журналистлари билан бўлган ҳар бир суҳбатда дуч келдик. Ва ҳамма вақт, ҳатто илгарти бизга мутлақо бегона бўлган одамлар ҳам материал тўплашда бизга ёрдам кўрсатишга бажонидил тайёр эканликларини ҳис қилардик.

Улар кучли эдилар, чунки командага бирлашган эдилар. Улар кучли команда ҳам эдилар — ким билади бу ҳақда суҳбатлашишга тўғри келган бўлса, ҳамма «Пахтакор—79» яқин орада мамлакат чемпионатининг олий лигасида мукофотли ўринларга даъвогарлик қилиши аниқ эди, деб тасдиқларди. Шу клубда турли йилларда ишлаган бир неча тренерларнинг айрим фикр-мулоҳазаларини келтирамиз.

Вячеслав Соловьёв:

— Тренерлик ҳаётимда бунчалик пишиқ-пухта пайларга, ниҳоятда қобилиятли ва футболга жон дилидан берилганлар тоифасига дуч келиб, роса омадим келди, деб ҳисоблайман. Улар ҳаётда энг муҳими — ўйин эди. Улар ўзларини қарор топтирмақчи эдилар ва фақат футбол уларни оёққа турғизишига ишонардилар. Улар оддий, нимаси биландир иззатнафис соғлом, аллақандай мулоҳаза-истиҳолалар билан айнамаган, соддадил йигитлар эди. Уларнинг аксарияти қишлоқ жойдан, кўп фарзандли оилалардан чиққан эдилар. Тарбиясига, маълумотига, ҳатто характерига кўра, улар бир-бирларига яқин эдилар. Машқларда виждонан қатнашардилар, ҳар қандай қийинчиликка ёшлагидан кўниккандилар. Ўйин эса уларга қувонч бахш этарди.

Ан, Фёдоров, Аширов, Баканов, Ҳадзипанагис — улар «Пахтакор»да бош тренер бўлиб ишлаган вақтимда команданинг ўзга эдилар. Улар астойдил ўйнардилар, ўйин улар учун машаққатли, хит қиладиган ҳолат эмасди. Учрашувлар давомида мен гоҳида тренер эканлигимни унутиб кўярдим. Уларнинг майдондаги сийқаси чиқмаган ва артистлардек ҳаракатига маҳлиё бўлиб қолардим. Томошабиндек қараб ўтирардим...

Айтгандай, улар нафақат ўйин пайтида, балки ҳаётда ҳам ўз кучини тезда тушуниб олдилар, кўп нарсаларни ҳамжиҳат ҳал

этишларини англадилар. Бир-бирларидан ажралишмасди. Ва яна, хато қилмасам, ўша маҳалда «Пахтакор»нинг составида тўққизта миллат вакиллари бор эди: ўзбеклар, руслар, тотор, корейс, тожик... Бу, таъбир жоиз бўлса, футболча байналмилал эди. Ўйинчиларнинг ҳар бири халқлар ўртасидаги қардошлик ва чинакам совет ватанпарварлиги руҳида воёга етган эди.

Олег Базилевич:

— Командани қабул қилиб, ўйинчилар билан яқинроқ танишгач, уларнинг кўпчилиги ҳали ўз қобилиятларини тўласинча намойён этмаганларига ишонч ҳосил қилдим. Ўша даврдаги составнинг ярмидан зиёди мамлакат терма командасидаги ўринларга даъвогарлик қила оларди, айтгандай, икитаси унда ўйнаётган ҳам эди. Уларнинг бирортаси ҳақида «у ожиз эди», деб айтолмайман. Бу йигитларнинг деярли ҳаммаси ўйинчининг ўртача андозаларидан бандроқ эди, бу ҳол эса битта командада камдан-кам учрайди.

Бир вақтлар футболдаги истиқболли нарса — савияси тенг ижрочиларнинг ҳамжиҳат коллективи ёки ўзларича ўйнайдиган ёхуд актёрлар тили билан айтганда, жунчойшабни ўз устига тартадиган етук актёрларнинг гуруҳи, деган баҳслар узоқ давом этганди. Эндиликда эса катта футболда чиройли ўйиннинг ўзига хослигини уйғунлаштирадиган ансамблига ёлиб чиқа олиши ҳаммага аён бўлди. Демак, ютуққа коллектив ҳолда интилиш ҳам, ҳар бир ўйинчининг алоҳида маҳорати ҳам керак экан.

Беш бармоқ баробар эмаслиги рост. Улар ўйинчи сифатида ҳам, инсон сифатида ҳам ўз феъл-атворида эга эди.

Тошкентдан унчалик узоқ бўлмаган колхозда истиқомат қилувчи серфарзанд корейс оиласида воёга етган бу футболчи ҳақида Вячеслав Дмитриевич Соловьёв бирмунча кутилмаган фикрини айтди: «Бу йигит ажойиб оила тарбиясини олган».

Михаил Ан «Пахтакор»нинг бир неча ўйинчилари ўқишни тугатган Титов номли интернатда таълим олди ва мастерлар командасига таклиф қилинди... Соловьёв хотираларини ўқисангиз, ўша кезларда Миша жуда озғин, жисмонан кучсиз бўлганини билиб оласиз. Биринчи бўлим тугагандан сўнг ечинадиган хонага қайтиб, полга йиқиларди, қўлларини кенг ёйиб шўхлик билан: «Тамом! Бошқа ўйнай олмайман», дер эди. Кўнлардан бирида Соловьёв унинг қўлларига назар ташлайди, нозикдан-нозик эканлигини кўриб сўрайди: «Миша, бу қанақаси, сен қўлингга кетмон олмаганмисан? Ахир сен колхозда катта бўлгансан-ку!» Ан эса унга жавобан муғомбирона кулиб дейди: «Оилада кенжаси эдим. Ҳаммаси мени эрқалатиб ўстирган...»

Аммо аста-секин Ан бақувватлашиб, чидамлироқ бўлди ва кўп ўтмай, бошқа ўйинчиларга югуришда ва суръатда бой берса-да, лекин кўпчиликка нисбатан сезиларли устунликлари мавжудлигини намойён қилди. У ақлли одам ва ақлли ўйинчи эди. Майдонни ҳаммадан яхши кўра оларди. Миша ўзининг қисик кўзлари билан бошқаларга қараганда яхшироқ кўриши сабаб бўлиб, командадошлари унга ҳазил-хузул қилишини ёқтиришарди. Кўп ўтмай у «Пахтакор» ҳужумларининг ташкилотчиси сифатида танилиб қолди.

Унинг зарбаси, айниқса, ўнг оёғи билан берадиган зарбаси ажойиб эди. Бироқ Михаил қандай бўлмасин, шеригини зарба берадиган тўла имкониятли позицияга чиқаришни маъқул кўларди. Гўё асосий воқеалар соясида қолиб, дарвозани ишқор этиш учун шеригига қулай шароитларни яратиш унга хуш ёқарди. Унинг тўп оширишига эса ҳақиқатан ҳам қойил қолмасдан бўлмасди, тўпни ниҳоятда аниқ ва юмшоқ қилиб узатиб беради. Бундай тўп билан у ўзининг эски кадрони, команданинг асосий зарба кучи бўлган Владимир Фёдоровни кўпроқ таъминларди.

Футболчиники капитан қилиб сайлаш осон иш эмас. Бу ишда фақат овоз бериш камлик қилади. Бундай қарорни трибуналарда ҳам маъқуллашмас бўлмайди. Тошкентдаги муҳлисла-дагиларнинг қайси бири нимага қодир эканлигини тепадан қараб кўриб туришади. Михаил Аннинг капитанликка сайланганини ҳеч қандай этирозсиз қабул қилишди. У капитанлик боғичини тақишга меҳнати билан сазовор бўлган эди.

Команданинг ҳозирги дарвозабони, 1979 йилда «Пахтакор»нинг дублёри составида ўйнаган Александр Яновский қуйидагиларни айтди:

— Ан команданинг жони-дили эди. Катта ҳурматга сазовор бўлган эди. Чунки унинг адолатли одам эканлигини ва ҳақиқий ўйинчилигини ҳамма биларди. Яна қувноқлиги, ҳазил-мутоибаларни бошлаши, майна қиладиган ўйинчиларни ўйлаб топишида топқирлиги учун ҳам уни яхши кўришарди.

Тулаган Исоқов:

— Миша Ан ва Володя Фёдоров командага келишганда, мен «Пахтакор»нинг ветерани бўлиб қолгандим, ёшим уларникидан каттароқ эди-да. Бироқ ростини айтсам, ҳар иккала ўйинчи ҳам маҳорат ва истеъдод борасида ҳаммамиздан ўзиб кетишди.

Улар бир-бирларини қанчалик тушунишарди-я!

Афсуски, сўнги йилларда уларнинг ўртасида нимадир рўй берди, аллақандай гап-сўз тарқалганди. Лекин шуниси муҳимки, ўйин пайтида бу ҳолат заррача ҳам сезилмасди. Иккови ҳам чинакам ўғлонлар ва маҳоратли катта ўйинчилар эди, иккови ҳам жанжални майдонда давом эттириш яхши эмаслигини тушунардилар. Аввал қандай бўлса, шундай ўйнардилар. Бундай жуфтликка эга бўлишни, ўйлайманки, мамлакатдаги ҳар қандай команда ҳам орзу қилса арзийди.

Фақат тасодифга кўра, мен ўша куни фалокатга учрамай қолдим. Жароҳат олган эдим, оёғимда тузуккина ғурра бор эди, даволанмасам бўлмасди. Шу боисдан мен Минскка учмадим. Миша Ан эса тиззаси жароҳатланган бўлишига қарамай, учиб кетди. У ҳалок бўлди, мен эса тирик қолдим...

Ушанда ўттиз ёшда эдим, куч-қувват етарли, яна ва яна ўйнаверсам бўлаверарди. Бироқ мен «Етади, тамом!» дедим-да, кетвордим. Шундан сўнг майдонга қайтиб чиқмадим. Ушандан буён ҳатто Қибрайдаги мазада ҳам қорамни кўрсатмай қўйдим. Иккинчи лигада «Шаҳрихончи» командасига тренерлик қиляпман, ёшларни тарбиялаб ўргатяпман. Қобилиятли болалар бор. Аммо Ан билан Фёдоровга ўхшаганларини негадир кўрмаяпман.

Яков Аронович:

— Миша Ан йилдан-йилга жиддийроқ ва хушёрроқ бўлиб борди, ўйинга ҳам, ҳаётга ҳам масъулиятлироқ қарайдиган бўлди.

У Ўзбекистон Давлат жисмоний тарбия институтини тугатишга улгурмади, тўртинчи курсда таҳсил олаётган эди. Илгариги пайтларга қараганда анча жиддийроқ шуғулланаётганди. Футболдан кейинги ҳаёти тўғрисида ўйлай бошлаганди. 1979 йилда уни партия аъзолигига кандидатликка қабул қилишганди.

У ҳалок бўлган пайтда, рафиқаси фарзанд кутаётганди. Икки ойга етар-етмас Михаил Аннинг иккинчи ўғли дунёга келди.

Халқаро тоифадаги СССР спорт мастери Михаил Ан СССР ўсмирлар терма командасида 8 та ўйин ўтказди (ва 1 та тўп киритди), мамлакатнинг ёшлар терма командасида 23 та ўйинда қатнашди (2 та тўп), иккинчи терма командада ўйнаб, 7 та ўйин ўтказди (2 та тўп) ва Совет Иттифоқининг терма командасида 2 та ўйинда қатнашди. 1979 йилда ёшлар терма командаси составида ўйнаб, Европа чемпиони бўлди. 1974 ва 1978 йилларда мамлакатнинг 33 та энг яхши футболчиси рўйхатидан жой олди.

«Пахтакор» футболчилари ҳалок бўлганидан кейин Ўзбекистон Спорт Комитетига Тожикистоннинг Кабодиён районидаги 2-ўрта мактаб ўқувчиларидан мактуб келди. Улар футболчи Владимир Фёдоров тўғрисида ҳикоя қилиб беришни ва мактабнинг спорт музейи учун унинг фотосуратини юборишни илтимос қилишибди. «Бутун синфимиз билан, — деб ёзган эди улар, — қаттиқ изтироб чекдик».

Халқаро тоифадаги спорт мастери Владимир Фёдоров мамлакатнинг ўсмирлар терма командасида 22 та ўйинда қатнашди (6 та тўп киритди) ёшлар терма командасида 11 та ўйин ўтказди (5 та тўп), олимпия терма командасида қатнашиб, 5 та ўйин ўтказди (1 та тўп) ва СССР терма командасида 17 та ўйинда иштирок этди. Ёшлар терма командаси составида, Анга ўхшаб, 1979 йилда Европа чемпиони ва ўша йили Монреалда ўтказилган Олимпия ўйинларида қатнашиб бронза мукофотига сазовор бўлди. Ўз ўртоғи каби 1974 ва 1976 йилларда мамлакатнинг 33 нафар энг яхши футболчилари рўйхатидан жой олди.

У Тошкент областининг Ўрта Чирчиқ районидаги Свердлов

номли колхозда туғилган. Унинг отаси — Иван Васильевич — фронтчи, уруш инвалиди, колхозда кўп йиллар давомида бухгалтер бўлиб ишлаган. Оилада яна икки ўғил ва бир қиз тарбия кўрди. Қишлоқда Фёдоровлар оиласини ҳамма эъзозлайди, коммунистик меҳнат зарбдори Иван Васильевич қишлоқ Советига депутат қилиб сайланган.

Яков Аронович:

— Бир куни шундай воқеа содир бўлди... Команда раҳбарларидан биттаси аллақандай «кўзланган натижа» учун ўйнаш керак дегандай қилиб Фёдоровга сўз қотди. Бу ҳаммага маъқул келармиш... Бироқ Володя унга шундай жавоб қилди: «Мен бундай «ўйин»ларга тушмайман». Ва эшикни ёпиб чиқиб кетди. Уша тренер ўзига бошқа иш топиб жойлашгунга қадар Фёдоров билан гўё «ит-мушук» бўлиб юрди. Уларнингиздан қоладиган гап йўқ: командадаги ўйинчи нақадар талантли ва зарур бўлишидан қатъи назар тренер уни ёқтирмай қолганда, аҳволи қанчалик батанг бўлиб қолади. Аммо Володя бўйин эгмади.

Мен уни шундайлигича — ҳаммаша ва ҳамма жойда бошини мағрур кўтариб юрган ҳолда эсламан.

Вячеслав Соловьёв:

— Володя жиддий одам эди. Умрининг охиригача ўйнамаслигини, турмушнинг барча икир-чикир масалаларини тезроқ ҳал этиш зарурлигини биларди: институтни битириш, оила қуриш, тузукроқ квартира олиш... Бироқ юлғич эмасди. Мен айтишим мумкинки, оиласида деҳқонча сабр-қаноатлилик мавжуд эди.

Давид Кипиани:

— Володя Фёдоров ҳақиқий рус йигити эди. Қалби кенг, кўнгли очик. Ҳаммага очик чеҳра билан қарарди. Кучли одам эди, зеркишни билмасди.

Йигитлар вақтида кўпинча мен у билан бир хонада турганман, ҳамма нарсалар тўғрисида очикчасига гаплашардик. Яна уни ўз командаси ва ўз республикасининг ҳақиқий ватанпарвари сифатида биламан. Бу гапни умуман ҳалок бўлган йигитларнинг ҳаммаси ҳақида айтаверса бўлади. Коллективга, жонанжон ўлкасига бундай муносабатда бўлиши менда доимо кучли таассурот қолдиради. Мана Фёдоров рус эди, Ан — корейс, Аширов ўзбек, Ўзбекистон эса уларнинг ҳаммаси учун чин маънода Ватан эди.

...Архив хужжатлари орасида унинг отаси Иван Васильевич ўз қўли билан битган Владимир Фёдоровнинг таржимаи ҳолини топиб олдик. Эҳтимол, бу хужжат қоида бўлиб қолган андозаларга жуда ҳам мослаб ёзилмагандир, бироқ у бизда чуқур таассурот қолдирди. У вужудини титратиб юборадиган аччиқ сатрлар билан тугайди:

«1979 йил 11 августда «Пахтакор» футбол командаси составида хизмат вазифаларини бажараётган пайтда авиация ҳалокатида фожжали равишда ҳалок бўлди. Шу билан куч-ғайрати барқ уриб турган пайтда ҳаётдан умрбод кўз юмди».

Таржимаи ҳол тугади.

Олимжон Аширов. Олим... Дўстлари уни шундай қақиришарди, у ҳам Тошкент яқинида, серфарзанд оилада туғилган ва Титов номли республика спорт интернатида таълим олган.

Олим тўғрисида гапирганда одамлар унинг роса камтарин, олий даражада ишончли футболчи ва инсон эканлиги ҳақида гапирмасдан қўйишмайди. Майдонга чиққанда чинакам фидоийлики ва тўла-тўқис доврақлики намойиш қиларди. Чунончи, бу фазилатлар унинг оиласидагиларнинг ҳаммасига хос, уларнинг ҳар бири меҳнатнинг қадрига етадиган ва етарли даражада қийинчиликларни бошидан кечирган. Мана, атиги битта далил. Олим ҳалок бўлганидан сўнг боқувчисини йўқотганлиги учун унинг онаси Роҳатой Ашировага нафақа тайинлашганди, бироқ онахон Олимжоннинг етим қолган ўғиллари Олег ва Улуғбеклар фойдасига берилиши кўзда тутилган бу моддий ёрдамни олишга рози бўлмади.

Яков Аронович:

— Олим Аширов Володя Фёдоровга ўхшаб ўз тенгқурларидан ажралиб турарди. Командада у жой излаб юрмади — у туғма ҳимоячи эканлигини ҳамма тушунарди. Ҳақдан ташқари меҳнатсевар эди. Ҳайратга соладиган доврақлик, тиришқоқлик фазилатларига эга эди — зарур бўлганда, хужум-

чининг оёғи остига бошини ҳам қўя оларди. Фёдоров ва Ан билан мактаб командасида ўйнаган кезларда Аширов ўзидеги чайрилини тарбияладик, кейинчалик катта футболга чиқиб, рақиб ҳужумчиларига қатор-қатор қийинчиликларни туғдирди.

Майдонда у ҳеч кимга бўйин эгмасди, бировнинг олдида ҳайиқмасди ҳам. Ҳаётда эса вазмин, итоатли эди, катталарга иззат-ҳурмат билан муомала қиларди.

Вячеслав Соловьев:

— Шуни айтиш керакки, мен ўша йигитлар учун катта акадай эдим. Ўзбекистонда эса катта акани худди отадек ҳурмат қилишади. Улар ўзларининг барча ташвишлари ва қувончларини айтиб олдимга келишарди. Қаерда тўй бўлса, мени ҳам таклиф этишарди.

Олим Аширов Термизда ўзига қайлиқ топиб олгани ёдимда. Оқшомлари у меҳмонхонага кечикиб қайтаётганини сезиб қолдим, командамизда эса режим қаттиқ эди. «Олим, сен қаёқларда юрбсан», — деб сўраганимда, у қизариб уялди-да, ҳеч нарса демади. Бир неча кундан сўнг олдимга ўзи келди: «Вячеслав Дмитриевич, мен билан бир уйга бориб кела олмайсизми?» Мен дарҳол ҳаммасини тушундим. Уша пайтда Олимнинг ёнида катта қариндош ўрнини босадиган, унинг номидан гапирадиган, уни қизининг ота-онасига таништирадиган бошқа ҳеч қандай одам йўқ эди. Биз биргалашиб унинг бўлгуси келиннинг оиласига бордик. Қиз ўшанда ўнчинчи синфда ўқир экан. Оила менга маъқул тушди, қиз ҳам. Мен рози бўлдим. Улар бахтиёр эдилар.

Бир кунни эндиликда Юрий Загуменних номи билан аталдиган Тошкентдаги сокин кўчада футбол ўйнаётган болаларни учратиш қолдик. Дарвоқе, улар жуда соз ўйин кўрсатишарди. Айниқса, улардан биттаси, қорамағиздан келгани қаққон, тезкор ва тиниб-тинчимайдиганлар тоифасидан экан. Орқасида «беш» рақами ёзилган, ранги ўчиб роса оқарган эски майка кийган эди. Биз тўхтаб, ўйинни томоша қила бошладик. Болалар нотаниш одамларнинг тикилиб турганини сезиб қолди. Дарҳол ўйинни тўхтатишди ва ўз навбатида қизиқсиниб бизга тикилдилар.

Фақат шундагина биз «Пахтакор»нинг чап қанотида ўйнаган ҳимоячи Загуменних нечанчи номерда юрганини эсладик. Гап нима тўғрисида бораётганини эшитган йигитча ҳукмнамо оҳангда деди: «Пять» Таржима қилганда, бу «5» рақамини билдиради. Ишончли бўлиши учун у қўлини юқорига кўтариб, бешта бармоғини кенг ёйди. Сўнгра эса атайлаб қилмагандай орқасини ўғирди-да, майкасидаги номерни кўрсатди. Биз ҳаммасини англадик: у шунчаки футбол ўйнамаётгани, у Юрий Загуменнихга тақлидан ўйнаётгани...

Айт-чи, қаердансан?

Узоқ Шарқлик спортчилар тўғрисида «оғир дақиқада ерга қаратиб қўймайдилар» деган гапни мен кўп марта эшитганман.

Владивостокнинг «Луч» командасига Юрий Загуменних 1964 йилда ўн етти ёшида қабул қилинди. «Пахтакор»нинг ҳозирги катта тренери Александр Петрович Кочетков уни ўшанда кўз остига олиб қўйди. Чунки, шаҳардаги ҳунар-техника билим юртлиридан бирининг командасидаги тез югурадиган, дадил ҳимоячи унга ёқиб қолганди.

1970 йилда «Луч» СССР Кубоги ўйинида «Зенит»га қарши майдонга тушганди. Ленинграддаги ўйиндан сўнг Загуменнихни шу командага таклиф қилишди.

«Зенит»нинг катта тренери Горянскийга чайир, тез югурадиган, чап қанот ҳимоячиси маъқул тушди. Очиқ гапдан қайтмай-диган ва очиқ кўнгил Юрий эса дарҳол ўз ниятини айтди: «Асосий составга қўяверинг, уялтирмайман. Мабодо маъқул келмай қолсам, уйга қайтиб кетаман. Дублда эса ўйнамоқчи эмасман». Тренер бундай дадилликдан ҳайратга тушди ва... Загуменнихни асосий составда Ростовнинг Армия Спорт Клуби билан навбатдаги матчга киритишди. Узоқ шарқлик йигитнинг синови муваффақиятли ўтди, ўша вақтдан буён беш йил давомида у «Зенит»нинг ўнг қанот ҳимоячиси ўрнида мунтазам равишда ўйнаб келди.

Юрий Загуменних:

— Қиш пайти эди, баскетбол ўйнаётиб орқам билан ноқулай аҳволда йиқилиб тушдим. Шу маҳал умуртқамда нимадир фижирлаб кетди, гавдамда қаттиқ оғриқ пайдо бўлди. Врач буну мушакнинг эти узилгани деб тушунтирди, (кейинроқ аниқ бўлишича, умуртқа суяги ораллиғидаги гардишларнинг сиқилиши содир бўлган экан). Даволанишга қарамай, оғриқ тўхтамади.

Аммо Юрий машқ қилишда давом этаверди, йиғинларда ўйинларни ўтказаверди. Учрашувлардан бирида оёғи жароҳатланди, ярасига чанг тушган шекилли... Ленинградда медицина фанлари доктори Анастасия Владимировна Савченко кам учрайдиган ва машаққатли оғир операцияни бажарди: тос суякларини умуртқанинг лат еган жойларига кўчирди. Ўзига келганидан сўнг Загуменних у ерда турганлардан кутилмаганда сўраб қолди: «Энди ҳам футбол ўйнай оламанми?» «Узоқ яшайсиз», — деб жавоб қилишди унга.

Юрий чалқанчасига етти ой шифохонада ётди.

Юрий Загуменних:

— Мен касалхонадан махсус бандажда чиқдим, уни ярим йилдан кўпроқ тақиб юрдим. Кескин ҳаракатлар, бурилишлар, эгилишлар қилиб бўлмасди. Менга инвалидликнинг иккинчи группасини белгилаб, пенсия берадиган бўлдилар. Врачлар фақат ўтириб ишлашга рухсат беришди. Район социал таъминоти бўлимида менга хат келди: бу менга ногирон сифатида тикувчилик ишига таклиф қоғози экан...

Мен аввалига ётган жойимда резина тасмалар билан машқларни бажарадиган бўлдим. Узимни бирмунча яхши ҳис қилганимдан сўнг секин-аста югура бошладим. Етти ёшли ўғлим менга кўз-қулоқ бўлиб турди. Серёжа велосипедда юрар, мен эса уни ушлаб олиб ёнида аста-секин борар эдим. Сўнгра парк бўйлаб югурадиган бўлдим. Уғлимни елкамга олиб ўтириб-туришни машқ қилишга киришдим. Бир ярим йилдан сўнг биринчи марта тўп тепдим, «Светлана» стадионига қатнай бошладим, завод футболчилари билан машқ қилишга киришдим. Яна бир неча ой ўтгач, «Зенит»га келиб қайтадан ариза ёздим бироқ мени командага олишмади — врачлар ҳам, тренерлар ҳам журъат этолмадилар.

1976 йилнинг охирида Юрий Загуменних билан унинг биринчи тренери Александр Кочетковнинг йўллари яна туташди, уни Тошкентнинг «Пахтакор» командасига тренерликка таклиф қилишган эди.

Кочетков иш юзасидан Ленинградга келади. У Юрийнинг бошига тушган кулфатни эшитиб қолиб дарҳол унга кўнги-роқ қилиб, «Пахтакор»да ўйнашга қакиради. Александр Петрович ўз шоғирдининг характерини, унинг футболга муносабатини яхши биларди ва агар Юрий истаса, кўзлаганига эришмай қўймаслигига ишонарди.

Беморни текшириб кўрган врачлар ҳайратланиб, Юрий аслини олганда соппа-соғ эканлигини аниқлашади ва спорт билан шуғулланаверса бўлишини айтишади.

Икки йил давом этган танаффус ва оғир касалликдан сўнг ўттиз ёшида Юрий Загуменних яна футболга қайтди.

В. Перетурин. «Советский спорт», 1978 йил 20 август.

Бир вақтлар тренер-селекционер Вячеслав Кольцов дарвозабон Сергей Покатиловни Ашхободда учратиш қолади ва «Пахтакор»га таклиф қилади. Кўп ўтмай Покатилов команданинг асосий дарвозабони бўлиб қолди. Жуда ишонарли, дадил ва кўрқмасдан ўйнарди. Фалокатдан бир йил аввал жиддий жароҳат олиб — ўмров суягини синдириб қўйиб, унинг давола-ниши давомидаги азоб-уқубатларини бошдан ўтказди. Москвадаги Марказий жарроҳлик ва ортопедия институтда узоқ вақт машҳур Зоя Миронова уни даволади. Мураккаб операцияга бардош берди — унинг суягини парма билан тешиб, ўмров суягининг ичига учи қайрилган миҳини жойлаштиришди. Сергей операцияга бажонидил розилик берди. Бу футболга қайтишининг яккаю-ягона имконияти эканлигини у билган эди.

Яна командадаги ўрнини эгаллади, жароҳатдан олдингига қараганда сира ҳам ёмон ўйнамади, касалхона, каравотда ўтказилган ойлardan сўнг шундай бўлди. Эҳтирос даражасига кўтарилган бундай тиниб-тинчимас меҳнатсеварлик ҳақида гап кетганда, 1979 йил «Пахтакор»нинг бошқа ўйинчилари тўғрисида ҳам шундай гапларни эшитиш мумкин. Хусусан, бу

характеристика бутун командага тааллуқли десак хато бўлмайди.

— Командадаги ёшлар ҳам ўзини намоён қилаётган эди, — деб хотирлайди Олег Базилевич. — Уйинчи Владимир Соби-ров истиқболли футболчи эди. Шуни айтишим мумкинки, унда яхши футбол қобилияти бор эди. Равиль Агишевга катта умид боғлаган эдик. Бундан ташқари Шухрат Эшбўтаев «агрес-сив» тезлиги баланд ҳужумчи бўлиб тўп билан «тиллашишда» мароқли ва алоҳида услубига эга эди. Самарқанддан яқинда бизга келган, дублёрлар командаси ўйинчиси Сирожиқдин Бозоров ҳам қобилиятли бола эди. Эндигина мактабни туга-тиб институтга кириш учун имтиҳонларни топшираётганди.

Ахрор Иноятов:

— Мен энди Эдгай Тазетдинов номи берилган кўчада яша-япман, яъни Бу маҳалланинг доимий фуқаросиман. Бобом Убайдулла Убайдуллаев кейинги пайтларда Тошкентда Ишчи-лар шаҳарчаси деб ном олган райондаги биринчи уйни қурган. Эдик менинг уйимга тез-тез келиб турарди, лекин ўша кезларда бу кўчага унинг номи берилишини у қаёқдан ҳам билиши мумкин эди...

Уни ўйинчи сифатида ҳурмат қилишарди, тренерлигида ҳам иззат-икром билдиришарди. У сира толмас, командага ва фут-болга содиқлигича қолди. Ҳозир мен иккинчи лигадаги «Еш-лик» командасида команда бошлиғи бўлиб ишлаяпман. Бир вақтлар тренер ҳам бўлганман. Тазетдиновнинг қандай ишла-ганини доимо эслаб тураман. Бош тортмай ишларди. Фидо-корона меҳнат қиларди. На дам олиш кунларини, на байрам-ни биларди. Кўпинча уйда эмас, команданинг Қибрайдаги базасида яшарди.

Вячеслав Кольцов:

— Биз Эдик билан қалин дўст эдик. Мени инфаркт оёқдан чалганда касалхонага биринчи бўлиб келган ҳам Тазетдинов эди. Бу умуман унга хос хислат бўлиб, дўстнинг қақириб ўти-

ришини асло кутиб ўтирмасди. Аксинча, ёрдамга биринчи бў-либ ўзи шошиларди.

Олег Базилевич:

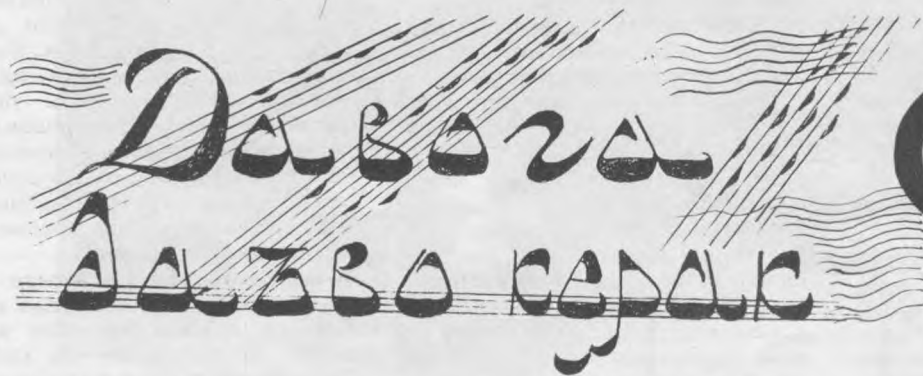
— Тазетдинов тўғрисида алоҳида гапирмоқчиман. У муста-қил ишлаб командага тамомила раҳбарлик қилишни уддалай олса-да, лекин иккинчи тренер бўлиб ишлади. У ишга жуда жиддий, касб-ҳунар жиҳатдан ёндошадиган, назарий жиҳатдан етарли тайёргарликка эга, ўйин бўйича катта тажрибали, ни-ҳоятда фидойи тренер эди. Умуман ажойиб инсон эди. Йигит-лар билан муносабатлари жуда соз бўлиб, гап бутунлай ўзини уларга мослаштиришда эмас, аксинча, Эдгай жуда талабчан, айрим вақтларда мурасасиз бўлиб қоларди. Барибир унинг бу хислати ўзига ярашар, шунинг учун уни ҳурмат қилмаслик-нинг иложи йўқ эди.

Уйлайманки, ўзининг тайёргарликка савиясини, ишга муно-сабатини, беғубор инсоний фазилатларини ҳисобга олганда, у ҳозир мамлакатнинг етакчи тренерларидан бири даражаси-га эришиши мумкин эди.

Эҳтимол, бу одамлар тўғрисида улар ҳаёт бўлган пайтда, бундай иззат-икромли оҳангларда ва аъло даражада гапир-магандирлар. Уларнинг ўзларига яраша камчиликлари, хато-лари, ёқлайдиган хусусиятлари ҳам бор эди, албатта. Бироқ эндиликда «Пахтакор»нинг ҳалок бўлган футболчиларини ёдга олиб, суҳбатдошларимизнинг деярли ҳаммаси улар ҳақида яхши гап айтишга интиладилар. Гап ҳаётдан бевақт кўз юмган-лар тўғрисида борганда инсон хотирасига хос бўлган маълум бузиб кўрсатишларда эмас. Гап шундаки, ягона муштга жипс-лашган иноқ ва кучли коллективга бирлашиб, улар кучли ко-мандани тузган эдилар.

Улар, яхши, кўп нарсаларни кутса бўладиган, команда эди.

Рус тилидан Пиримқул ДУСТМАТОВ ва Раҳматулла ЮНУСОВ таржимаси

Ҳозирги кунга келиб, жамият бо-сиб ўтган йўлни ошқора тадқиқ, таҳлил ва танқид қилиш расм бўл-ди. Турғунлик йиллари тўғрисида матбуотдан ўқиб, қўлида асо билан ҳориб-чарчаб ботқоқликни кеча-ётган одам кўз ўнгимга келади. У сўқмоқ излайди. Оёқ излари бот-қоқда кўмилиб кетаверади. Ман-зили қаер, қандай етади ё чўйиб кетадими — қоронғу.

У энди кимлар бу йўлга гирифтор қилгани ҳақида ўйлай бошлади.

Унга йўл керак, бироқ ҳали топо-маяпти.

Халқ табиблари ҳам медицина-миз «илғор»лиги соясида офтоб кўрмас эдилар.

Лекин нега ҳозирги кунда ҳам экстрасенслар фаолияти тўсиқлар билан ўраб ташланган. Экологик муҳит ёмонлашган, маънавий қаш-шоқликнинг натижалари кўринган даврда, касалванд кишилар сони ортаётган пайтда экстрасенслар халқ таботати ишларини, ҳозирги

замон медицинаси билан боғласа-лар, даволашнинг янги усулини қўлласалар бунинг нимаси ёмон?!

Экстрасенсларнинг нодир қоби-лияти халққа сир эмас. Бундай да-волаш узоқ ўтмишда ҳам мавжуд бўлган. Фақат бошқа шаклда ва кўринишда, ҳар хил атамалар би-лан яшаб келган. Бугунга келиб у ўз шаклини инсониятга муҳим қилмай ҳаётга кириб келаётганда қандайдир хурофий эскилик сар-қити деб таққиланса, қораланса...

Балки бу маънавий қашшоқликнинг бир кўринишидир?..

1987 йилда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида экстра-сенс Муяссар Шарипова ҳақида мақола эълон қилинди. Бу жасорат эди, албатта. Лекин орадан сал вақт ўтмай шу мақолага раддия босилиб чиқди. Биотаъсирли қиздан шифо истаганларнинг ишончини сўндиришга ҳаракат қилинди. Хатто шу мақолани тайёрлаган мухбирлар тазйиқ қилинди. Уша даврда ҳам ошкоралик эди-ку? Уша даврда ҳам медицинамининг аҳволи ҳаммага маълум эди-ку?!

Аммо бари бир экстрасенслар ўз эътиқодларини, табиат берган ноёб қобилиятларини намоён қилавердилар. Ҳозирги ошкоралик даврида ҳам экстрасенсларга кенг йўл очиб берилмапти. Ахир, улар қўлидан шифо топган юзлаб беморларнинг ишончи ҳақиқатан ҳам бунинг табиий ҳолатлигини далиллайди.

Инқилобгача бўлган давргача ҳам халқ касалликларга қарши ўзига яраша шифо топиб келган. Халқ табобатининг умри инсоният умрига тенг. Табиат ўзи берган дардларига ўзи шифо топади. Инқилобдан кейин фан-техника ривожланди. Дунёга довруғ солган Шарқ табобати билан янги медицина орасида қандайдир узлиш, тўсиқ содир қилиндики, табиий илдиларга эга бўлган халқ табобатининг ҳар қандай кўриниши, оллоҳнинг иноятига боғланди. Ундан шифо истаган бандалар «диндор»га айландилар. Ҳозирги медицина халқ табобати илдиларидан озикланиши керак. Врачлар малакасининг етишмаслиги иқтисодий қашшоқлик, лоқайдликлар асосига қурилган замонавий медицина ночор аҳволга тушди. Унинг кемтигини халқ табобати илмлари билан қайта тўлдириши зарур. Аммо бундай тадбир сезилмапти. Мисол тариқасида айтиш мумкинки, 9 йилдан бери беморларни экстрасенс усулида даволаб келаётган Муяссар Шарипованинг фаолиятига панжа орасидан қаралаяпти. Муяссар 1966 йил Урганч шаҳрида туғилган. Илм-маърифатдан хабардор ота-онанинг фарзанди. Биомайдон ҳақидаги «миш-мишлар» илмий далиллаб берилишида биотаъсирдан шифо топган беморлар ишончи кўпроқ асос бўлди. Бундай беморларнинг кўпчилиги Муяссар Шарипованинг қўлидан шифо топди.

Табиатан саховатли экстрасенс инсонларнинг жисмоний ва маънавий соғлом бўлишини истайди. Унинг даволашга бўлган интилишлари бошқа экстрасенслар қатори Москва йўли очиб бергандан кейингина биров кишанлардан бўшади. Бундай даволаш қадимдан Шарқ табобати усули деб юритилган. Бу ташаббус кўрсатишдан, ўз дардига ўзи малҳам босишдан ҳайиқишми, ё яшашга ҳам, ўлимга ҳам тепадан бўйруқ қутишга одатланишми? Бу текис йўлда қадам босишдан ҳадиксирашдай гап.

Муяссар Шарипова ҳозир «Лукомон» кооперативида медицина хизмати кўрсатаяпти. Муолажа истаб навбатда турганлар сонсиз. Лекин медицина кооперативи учун етарли шарт-шароит йўқ. У беморларни ўз уйида қабул қилмоқда. Наҳотки беморларни даволайдиган махсус поликлиника очишининг иложи бўлмаса?! Ахир ҳозирги аҳвол санитария ҳолатига тўғри келадими? Беморлар республикамизнинг турли бурчакларидан, Иттифоқимиздан шифо талаб бўлиб келяптилар. Аммо улар транспорт масаласида қийналмоқдалар.

Даволаниш учун келганлар бирор муддатга қутишларига, дам олишларига тўғри келади. Бунинг учун улар вақтинча турар-жой сўраб шаҳар кўчаларидан дарбадар юришига, ойига фалон сўм тўлашга мажбур. Бундай кўргуликлар бошқа экстрасенслар қўлидан шифо истаганларнинг ҳам пешонасида бор. Бемор руҳан эзилади, «чўнганда шамоллар яшайди».

Мулоҳаза юритишга ундайдиган бундай ҳолатлар экстрасенсларга бўлган ишончсизликми ёки замонавий медицинамидаги одатий боқибегамликми? Ҳозирги кунда даволаш ишларини олиб бораётган экстрасенсларга шарт-шароит яратиб бериш билан бирга, янги қобилиятларини излаб топиш, саралаш, ўта сезувчанлик хислатига эга кишиларга табобатдан билим бериш, даволашга жалб қилиш керак. Соғлиқни сақлаш министрлиги экстрасенсларни ўз оталигига олиши, бир-бирлари билан тажриба алмашишга эътибор бериши уларни илмий назорат остида ишларига йўл очиб бериши ҳозирги шароит тақозосидир. Экстрасенс қобилияти бўлган ёшларни эрта аниқлаш, тарбиялаш уларни одобли, илм-маърифатли бўлишига

олиб келади. Бу тиббиётимизнинг савиясини озгина бўлса-да оширади.

Ҳақиқатда Ўзбекистон илмий инженерлар комитети қошида экстрасенслар уюшмаси ташкил қилиш мақсадида кичик йиғилиш ўтказилди. Бунда экстрасенслар, олимлар, қизиқувчилар, беморлар қатнашиб ташкилий комиссия туздилар. Тузилажак уюшманинг мақсад ва вазифалари ойдинлаштирилди. Бу уюшманинг юридик мавқеини таъминлаш лозимлиги назарда тутилди. Баҳслар натижасида биомайдон ҳақидаги «афсоналар» жамият учун зарурлиги бу ҳодисаларни ўрганиш лозимлиги исботлаб берилди. Экстрасенс қобилияти фақат медицинада эмас, биология, информатика, психологияда ҳам намоён бўлаётган экан. Биомайдонни табобатга жорий қилиш бу йўлда қўйилган илк қадамдир.

Ўта сезувчанлик орқали даволашгина эмас, ер ости қазилма бойликларини аниқлаш, денгиз остига чўккан кемаларни топиш, аниқ диагностика билан шугулланиш мумкин экан. Бу соҳа кўп ўрганишни талаб қиладиган сирлардан, мўъжизалардан иборат. Республикамизда Тибет, Хитой, Англия ва бошқа мамлакатлардагидек экстрасенслар институти ташкил этиш таклифи ўртага ташланди. Шунингдек, республикада экстрасенслар поликлиникаларини ташкил этиш кераклиги айтилди.

Маълумки, туғма экстрасенслар ва кучли ҳаяжон остида ўзида ўткир сезги уйғонадиган биотаъсирли кишилар бўлиши мумкин. Экстрасенслар уюшмаси ташкил этилса, у биотаъсирли кишиларни комиссиядан ўтказиш, даволайдиган, диагноз қўядиган, ўрғатадиган гуруҳларга ажратилиш, маблағ билан таъминлаш каби кўпгина ишларни амалга оширади.

Матбуотда экстрасенслар ташвиқотида кенг йўл берилиши керак. Уларни рўйхатлари, аниқ адреслари, ва қобилияти шу кабилар ҳақида маълумот берилиши зарур. Экстрасенсларнинг илмий, табиий, маънавий томонлари тушунтириб борилса, биотаъсирли кишиларни илоҳийлаштириш, улар ҳақида ҳар хил хурофий афсоналар тўқшиш ўрнига бу мўъжизани табиатнинг ноёб хусусияти эканлиги тобора аён бўлиб бораверади.

Ойбек РАҲИМ

Вера Панова, Юрий Вахтин

Худонинг иродаси билан пайғамбарлар жуда кўп мўъжизалар кўрсатдилар ва ҳар доим ўз душманлари, ўзларини таъқиб қилаётганлар устидан ғалаба қозондилар. Шундай экан, набиларни худога эмас, руҳ, арвоҳларга хизмат қилувчи сеҳргарлар ва фолбинлар билан тенглаш мумкинми? Сеҳргарлар нималарга қодир ўзи? Кимнидир хасталик ёки ўлим таҳликасига мубтало этиш, турли башоратлар, туш таъбирини айтиб бериш — булардан бошқа мушкулотлар олдида уларнинг фаришталари ожиздир.*

Жозиб бир тарзда самоларнинг меҳр-муҳаббатини қозониш, худонинг хос кишиси, элчиси бўлиш — бу ҳақда илк бор ўйлашнинг ўзиёқ кишини руҳлантириб юборади. Сўнги пайғамбар замонидан бери неча юзлаб йиллар кечди, қанча-қанча

қабилла. Улар Исмоил ва Иброҳимнинг наслларидир.

Муҳаммаднинг етим ўсганлиги-чи? Мусо пайғамбар ҳам етим бола эди, бегона одамлар уни вояга етказишди. Исмоил пайғамбарни эса отаси саҳрога қувғин қилди. Исо пайғамбарнинг эса, умуман отаси йўқ эди — уни ифбатли, бегуноҳ қиз Марям туғиб, парвариш этди. Худо ўзининг сеҳрли сўзи билан унинг танида иккинчи бир ҳаёт нишонасини пайдо қилди. Демак у ўзи суйган бандаси — пайғамбарнинг отаси бўлишини истамас эди. Кўринадики, пайғамбарларга отали бўлиш гўё мумкин эмасдай, оталар уларга нимаси биландир халақит берадигандек. Сағир Муҳаммадни ҳам тангри аччиқ тақдир ҳукмига ташлаб қўймади, у ҳам ўсиб, вояга етди.

Болалигида, Ҳалима энаганикида яшаётганида келган оппоқ

доно ва билимдон кишилар тез орада янги элчи келади, деб ҳисоблайдилар. Аммо ҳалигача бундай «башорат»лар қуруқ гаплигича қолаётир.

Карвонларда туя ҳайдаб юрган, оддий чўпон Муҳаммад учун илоҳий нарсалар ҳақида ўйга толиш ғалати ҳол эмасмиди? Ким бўлибдики, худонинг у билан сўзлашгиси келса? Аммо яхшигина фикр қилиб кўрилса, айрим ҳолатларни муқояса этилса, бунинг унчалик ғалат ва ноқулай эмаслиги ойдин бўлади.

У энг нуфузли қурайшийлардан бири Қусайнинг туғишган авлоди, қурайшийларни бўлса, ҳамма билади — энг олижаноб

кийимли ҳалиги икки киши-чи... У қандай қилиб чалқанча ётганини, ичда, юракда туғилган қўрқинчли бир совуқлик сезимини ҳали-ҳалигача эслаб юради.

У кўпинча вақтини ибодатда ўтказар, ибодат қилишни яхши кўрарди. Айниқса, кечалари ўзингни, ўй-хаёлларингни жамлаб олиб, бутун борлигинг билан ибодатга шўнғиб кетиш осон. Туннинг каттагина қисмини ибодатда ўтказиб — гоҳо бунинг учун Каъбага ҳам борарди — эрта тонгда тетик, уйқуга ҳам тўйган, хуш бир кайфиятда уйғонар эди. Аммо қандай сиғиниш керак, қачон, кимга, қандай сўзларни айтиб, бир кунда неча марта ибодат қилиш керак, деган саволларга мутлақо жавоб бермас эди. Балки бу пайтда ўзининг чиндан ҳам тўғри ва керакли иш қилаётганига тўла ишонч пайдо бўлмагандир инглида...

* Давоми. Бошланиши ўтган сонда.

У ҳам ханифларга ўхшаб бир йилда уч марта — қирқ беш кун, тўққиз кун ва етти кун давомида рўза тутар, сахардан то шомгача ушоқ ҳам емас, қултум сув ичмас эди. Айниқса, иссиқ ҳаддидан ошган кунларда сув ичмаслик жуда қийин бўлар — чанқоқ чидаб бўлмас даражада қийнар, ҳатто боши айланиб, кўзлари тинар эди. Аммо ўз нафсининг энгдинги — мукофот ҳам тайёр: поклик ва бажарилган бурч масрурлиги вужудининг қамраб олади. Гоҳида ўзи ўзига уч ё беш кунлик рўза тайин қилар эди. Муҳаммад тўлиқ рўзани — айрим узлатчи-носорлар қилгани каби кечаю кундуз ҳеч нарса емаслик ва ичмасликни ҳам синаб кўрди. Аммо тезда сездики, бундай рўза худого ҳам маъқул эмас, кишини ожизлик ва нохуш кайфият эгаллаб олади, бунинг устига бундай рўза туттиш чоғи асло ишлаб бўлмайди.

Мазкур йилларда Муҳаммад ишчан характери билан ажралиб турар, у хаёлпараст бўлмай, ҳар доим тетик кайфиятда юрар эди. Аммо баъзи-баъзида ҳеч бир сабабсиз, ҳеч қутилмаганда оғир қайғуга чўмиб қоларди. Ана шундай пайтлар у озгина емас ва сув ғамлаб олар, Макка атрофидаги овлок, кимсасиз саҳроларга чиқиб кетар, бир неча кунни бутунлай ёлғизликда ўтказар — ибодат қилар, ўй-фикр юритар, ўз кўнглини тинглар, соатлаб елкасини офтоб куйдирган саҳро тепаликлари аро бемақсад кезинар ёки ўз ўй-хаёлларига ғарқ бўлганча ҳаракатсиз узоқ ўтириб қолар эди. Ва ниҳоят ғам ўтиб кетар, Муҳаммад хуш кайфиятда, дадил руҳда, босиқ, айни чоқда ҳаётсевар, эзгу туйғуларга тўлиб яна Маккага қайтар эди.

595 йилда маккалик бадавлат савдогар аёл, бева бўлса ҳам катта обрў ва шаҳар аҳлининг ҳурматини қозонган Хадича уддабурро, эпчил ва ҳалол савдо воситачиси сифатида Муҳаммадга ўз эътиборини қаратди. У савдо ишларини меҳнат ҳақи унча катъий белгиланмаган, аммо даромадининг маълум қисмини оладиган бажарувчи-сотувчилар ёрдамида юритар эди. Хадича ўзининг қароли Майсара орқали баён қилдики, Муҳаммад унинг молларини Сурияга элтиб сотсин ва пулига юнон ҳамда форс хунарамандларининг турли маҳсулотларидан харид қилиб, Маккага келтирсин. Абу Талиб билан маслаҳатлашиб олганидан сўнг, Муҳаммад бу таклифни қабул қилди ва унча катта бўлмаган карвон тузиб, ҳаётида иккинчи мартаба ўша, болалигида ўтган йўллар билан Сурияга қараб жўнади. Аммо энди унинг зиммасида савдо сафарининг бутун масъулияти барқарор, Хадича ҳам ўзининг садоқатли қароли — тажрибали, фойдали маслаҳатлар билан ёрдамлаша оладиган, айни пайтда эса янги хизматчининг ҳатти-ҳаракатларини ҳам кузатиб борувчи одам — Майсарани карвонга қўшиб жўнатган эди.

Муҳаммад ва унинг ҳамроҳлари (Майсарадан ташқари яна беш-олти туя ҳайдовчилар ҳам бор эди) Макка шаҳридан қилич-қалқонлар, ўқ-ёйлар билан тўла қуролабилан йўлга чиқдилар. Йўллар тинч эди. Қурайшийлар ерларини Сурияга элтувчи йўл кесиб ўтадиган барча қабилалар билан ҳамкорлик ва карвонлар дахлсизлиги ҳақида шартномалар тузгандилар. Аммо, аниқки, бу тўла хавфсизликни таъминлай олмас эди.

Ҳеч бир хавф-хатарсиз Сурияга етиб бордилар. Муҳаммад худди ўтган галдагидек, Дамашққа етмасдан, шундоқ Византиянинг чегарасида карвонни тўхтатди. Румийларнинг бутун империяси бўйлаб тўловларсиз савдо-сотиқ қилиш ҳуқуқи қурайшийларда йўқ эди. Карвон бошлиғи шошилмасдан атрофни кузатди. Дамашқ, Петр, Пальмира, Уртаер денгизи соҳилидаги шаҳар — Ғазо ҳамда Константинополдек бадавлат, дунёга донги кетган пойтахтда ҳам нарх-наво қандай эканлигини ишончли одамлардан сўраб-суриштирди. Яхши тақлиф, тўғри йўл кўрсатганларни совға-саломлар билан хурсанд қилди ва аста-секин савдо-сотиқни бошлаб юборди. Деярли барча мол-мулкни яхши баҳоларда сотишга эришди. Пулига эса яна шошилмасдан, диққат-эътибор билан Макканинг савдо расталарида яхши кетадиган товарлар: аёло сифатли пичоқ ва қиличлар, турли нақшлар солинган чиройли газламалар, мис идиш-товуқлар, олтин аралаш бронзадан, рангли жавоҳирлардан араб аёлларининг диди ва эҳтиёжларини тўла тушунган ҳолда ясалган маржонлар, исирғалар, узуклар, билагузуклар харид қилди. Бундай тақинчоқлар Сурия шаҳарларида арзон турар, аммо саҳро ва воҳаларда яшовчилар учун уларнинг қадр-қиммати баланд эди. Карвон энди Маккага харид қилинган молларни бекаму кўст етказиш, тижорат сафари яқунларини ҳисоб-китоб қилиш учун шошилди.

Сурияда кечган бир ой муддат ичида Муҳаммад жуда кўп нарса ва ҳодисаларни кўрди, диққат билан кузатди, румлик-

лар мамлақати ҳақида, бу ерда амал қилувчи динлар тўғрисида анча-мунча янги маълумотларни билиб олди. У юнон тилида гапиришни билмас, шу боисдан ҳам бозорларда бир неча юнонча сўзлар, имо-ишора ва чорловларни — савдосотиқ жараёнини сусайтирмаслик учун шунинг ўзи етарли бўлса-да, бошқа мавзуларда бундай «тил» билан сўхбат қуришининг имкони йўқ — қўллаш билан чекланишга мажбур бўларди. Бу борада унга мана шу ерларда жуда қадим замонлардан буён яшаб келаётган мажусий ва носор араблар ёрдам беришиди. Улар румликлар ҳақида ҳамма нарсани ипидан игнасига жуда яхши билишар эди.

Румликлар мамлақати жуда бадавлат эди. Жанубий Сурия сарҳадларидаёқ поёнсиз саҳро ортада қолар, замин ўтлоқлар, яйловлар, экинзорлар, намгарчилик ва сувга тўйинган ажойиб хушманзара боғлар билан кўм-кўк бўлиб, кўзларни қувната бошларди. Тобора шимолга юраверилса, умуман, саҳро ва қумдан асар ҳам қолмас, ёппасига яшил гилам тўшалган, жониворлар ва одамлар учун жаннатдек жойларга кириб борилади. Бу ерларда чуқур қудуқлар қазиб, сувнинг ҳар бир томчисини эҳтиётлаб ўтиришга ҳожат йўқ — йил бўйи тинмай ёмғир ёғиб туради, дарёлар ҳамиша шарқираб оқиб ётади. Атрофда ҳам ҳавас қилса арзигулик тартиб-интизом — савдогар одам, ким ва қаерлик бўлмасин, бутун мамлакат территориясидаги йўлларда ўз карвони, мол-мулки билан ҳеч бир қурол-яроғсиз, хавф-хатарсиз юриши мумкин, қароқчи дегани деярли учрамайди, шаҳарлар ва қишлоқлар аҳли эса карвонларни талаш ёки савдогарларни ўлдиришни хаёлларига ҳам келтиришмайди. Бундай ишларни улар қаттиқ гуноҳ деб ҳисоблашади. Кимдир шундай гуноҳ ишга қўл урадиган бўлса, ўша одамнинг қўни-қўшнилари уни жазолашга, ушлаб, давлат қонунларига кўра жавобгарликка тортиш учун шошиладилар.

Турли тилларда сўзлашувчи халқлар яшайдиган улкан мамлакат бўйлаб ягона қонун амал қилади. Чунки одамлар бир динга эътиқод қилишади. Ханифлар эътиқолида бўлганидек, ягона худого, боқий ва ҳар ерда ҳозир, дунё, юлдузлар, Қуёш, Ой ҳамда инсонларнинг яратувчиси, ҳеч бир нарсани эътиборсиз қолдирмайдиган, одамнинг ҳар ҳаракати, қилмишларини кўриб турадиган улуғ тангрига сиғинишади. У ҳар бир кишининг ҳар бир қадамини кузатиб туради. У одамларга ўлимидан сўнг тириклигида қилган амалларига қараб, қабрдаги мангу ҳаётда мукофотлар ва жазолар белгилайди. Адолатли, тақводор одамларни жаннатдаги мангу ҳузур-ҳаловат билан тақдирлайди, жоҳил ва гуноҳкор бандаларни эса дўзахнинг туганмас азоб-уқубатларига дучор этади. Бу дин қадим аجدодлардан шунчаки мерос тариқасида қабул қилинмаган, балки ҳеч ким унинг ҳақ эканига шубҳа-гумон қилмаслиги учун худонинг ўзи танлаб жўнатган пайгамбарлар орқали одамлар қалбига сингдирилган. Тангрининг сўзлари, буйруқлари, фармон ва кўрсатмалари, уларни шум фикр-хаёл ҳам, заиф хотира ҳам, эҳтиётсизлик, эътиборсизлик ҳам бузиб-бежамаслиги учун кунт билан тўпганиб, ёзиб қўйилган. Аммо, барибир носорлар бу эътиқод қонун-қоидаларини яққол кўринадиган даражада бузишга, ўзгартиришга улғурибдилар. Ҳатто энг сўнги пайгамбар Исо ҳақида ҳам ҳар қайси ҳар хил гаплар айтади. Ва бунда ҳамма муқаддас китобларга мурожаат этиб, уларга асосланиб, бир-бирини ясамакашликда, ҳақиқатни бузиб кўрсатишда айбланади.

Барчанинг фикри фақат бир нарса — Исо пайгамбарни беғуноҳ қиз Марям тангрининг улғурот сўзи билан ҳомилали бўлиб туққанлиги борасида ягона тўхтамга келади. Ҳамма эътироф этадики, Исо чиндан ҳам пайгамбар, оллоҳнинг элчисидир. Шундан сўнг турли чалкашликлар бошланиб кетади. Исонинг ўзи ким бўлган — инсон қиёфасига кирган худомо ёки худонинг ўғлими, худоодами ёхуд одамхудоми? — мана шу борада сира келиша олмасдилар. Ёки у хочда ҳалок бўлдими ва ё тириклайин самога олиб кетилдими? Носорлар ўзи нечта худони тан олишади? Ўз ишонч-эътиқодлари ихзори «Ягона тангрига ишонаман...» деб бошлашди-ю, сўнгра худди шу ерининг ўзидаёқ ота-худого, ўғил-худого, муқаддас руҳга ва ниҳоят, Биби Марямга ҳам сиғинишларини аён этадилар. Самоларда худоларнинг бутун бошли оиласи таркиб топади. Ҳар нарсага қодир ва адолатпарвар, меҳрпарвар худо эса ўз элчисини, пайгамбарини ҳеч бир ҳимоясиз қолдиради, уни азоблашлари, қийноққа солишларига йўл қўйиб беради, уни одамлар қандай қилиб хочга чормихлаб ўлдиришларини совуққон кузатиб туради. Уша, ўз элчисига: «Боравер, қўрқма,

мен сен билан биргачи, менинг амру иродимсиз бошиндан бир тола соч ҳам тўқилмайди...» деган худо шундай кузатувчи бўлиб қолади.

Носорларнинг инсон танига бўлган нафрати, вужуднинг жонсизлантирилишини мақтовга лойиқ, худога ёққан, савоб иш деб қаровчи номақбул гоя Муҳаммадда ёмон, совуқ таассурот қолдирди. Шундай ҳол юз берардики, инсон учун ёмоқ, ичмоқ, севмоқ эҳтиёжларини пайдо қилган худо буларни оқлаб-оқламас, қоралаб-қораламас, гўё бекфарҳад қоларди. Нима учун, масалан, одам тангри қошида ибодат қилишга ифлос, ювинмай-таранмай, қўланса бир ҳолда турса, бу худога ёқиши керак?

Дин, эътиқод Муҳаммад назарида одамларнинг турмуш тарзида мужассамлашмоғи керак эди. Румликларнинг турмуш тарзи эса унда ёмон таассурот уйғотди. Румликлар бутунлай қуллик психологиясига қўмиб қолишган, озод бўлиш, ўзини инсон каби ҳис этиш нима эканини билишмасди. Улар виждон ва номус туйғусининг тўртдан уч қисмидан жудо бўлган, инсонлик шаънининг тенг ярмини бой берган эдилар. Қад буки юрадилар, бемаъно ва серташвиш, азобланган, қийноқли бир қиёфада доим қаергадир шошилишади. Зўравонлар олдида тилёғламалик, хушомадгўйлик қилишга, ожизлар қошида эса ҳақорат ва ғазаб сочишга шайдилар. Вазминлик, қаноатли тинчлик ҳам йўқ, ўзлинка ишонч ҳам. Сабот ва виқор ўрнида — мақтанчоқлик, кеккайиш. Уларни ўзларини ҳурмат қилишмайди. Ҳар қандай солиқни тўлашда, ҳар қандай таҳқиқни ичга ютишда, уларга яшаш учун рухсат берсалар, бас... Энг паст, исқирт ва саводсиз бадавий ҳам улар билан қиёсланди — шайх.

Буйруқ, фармон билан жангга борадилар, душмандан кўра ўз бошлиқларидан кўпроқ қўрққанлари учун ва пул тўлашгани учун яхши урушадилар. Ҳеч ким ўз ташаббуси билан жангга кирмайди, уй-ўйлариди ўтираверадилар, курашсиз таслим бўладилар. Агар доимий лашкар бўлмаса, бир неча ўн бадавий билан ҳар қандай қишлоқ, юз нафари билан эса катта шаҳарни, гарчи унда ўн минглаб қурол кўтара оладиган эркаклар бўлса ҳам, истило қилиш мумкин.

Ҳа, румликлар мамлаката бадавлат ва қудратли. Аммо ҳамма нарса ингичка қилдай толада осилиб турибди: сал қучлик турсанг — қулайди.

Маккага ҳам соғ-омон қайтиб келдилар. Муҳаммад Хадичанинг барча омонати ҳисоб-китобини қилиб, келтирилган товарларни унга топширди. Хадича уларни тезда сотиб тугатди. Фойда олдатадиган анча кўп бўлди. Хадича Муҳаммадга хизмати учун саховат ва одиллик билан келишилган миқдордан икки баравар кўп ҳақ тўлади ва унча катта бўлган савдо топшириқларини рағбат билан унга ишонадиган бўлди.

Хадичанинг бадавлат аёл эканини айтиб ўтдик. Бойлик унга биз ҳикоя қилаётган воқеалардан илгарироқ вафот этган иккинчи эридан мерос қолган эди. У оқила ва қатъий феълли хотин бўлиб, марҳум эрининг қариндошларига ҳамда ўз отасига бойликка эгаллик қилишлари учун асло йўл бермади. Шунингдек, ўз тақдирини ҳам уларга топшириб қўймади. Маълумки, савдо шаҳри Маккада аёллар унчалик ҳуқуқсиз эмасдилар. Ҳар ҳолда бу ҳолни аёлнинг кимлиги ва қандай шароитларда яшаши белгилар эди. Бунга қандай эришгани бизга номаълум, аммо Хадича ўзини ҳеч кимга ҳўрлатиб қўймас, ҳеч ким унга зулм ўтказолмас эди.

Ўз ақл-фаросати, бенуқсон хулқ-атвори, ҳақгўй ва ҳалол, тўғрисиқлиги билан Муҳаммад Хадичада жуда яхши таассурот уйғотган эди. Сурия сафарига Муҳаммад билан бирга борган қарол Майсара ҳам у қақда Хадичага катта ҳурмат билан гапириб берди. Хадичанинг Муҳаммадни анчадан буён яқиндан танийдиган жиёни Чузима уни доимо ўз сўзининг устидан чиқувчи одам, деб таърифлади.

Қирқ ёш — аёл киши учун ҳали кексалик дегани эмас. Муҳаммад бўлса ёш ва диёнатли йигит. Хадича уни яхши кўриб қолган эди. Хадичага фақат мустаҳкам оила қуриш, ўз уйига эга бўлиш учунгина эмас, балки тижорат ишларида қийналиб қолмаслик, ҳар хил тажовузлардан ҳимояланиш учун ҳам садоқатли дўст керак эди. Муҳаммаднинг бой-бадавлат эмаслиги уни ўйлантирмасди — ўзи бадавлат-ку, етмайдимми шу? Бундан ташқари Хадича эрга текканидан сўнг ҳам ўз мустақиллигидан жудо бўлишни истамас эди.

Аммо булар бари иккинчи даражали жиҳатлар, кундалик турмушнинг шунчаки ҳуш ёқадиган икир-чикирлари эди. Асо-

сийси шуки, Хадичанинг Муҳаммадни барча фазилатлари учун севиб қолганлиги ҳеч кимни ҳайратга солмади.

Фақатгина Хадича жўнатган қарол Майсара никоҳ ҳақида сўз очганида Муҳаммаднинг ўзи ҳайратга тушиб қолган эди. Хадича ҳам шаҳарда яхшигина обрў қозонган, келиб чиқиши ҳам Муҳаммадникидан кам эмасди: у маълум ва машҳур Қурайшнинг тўққизинчи авлодига туғишган киши — Хувайлиднинг қизи эди, унинг онаси Фотима ҳам Қурайш авлодидан, бувиси ҳам она томонидан яна ўша Қурайшнинг зурёди ҳисобланар эди.

Шундай қилиб, никоҳ ҳақидаги масала ҳал этилди, энди фақат анъанавий маросимларни бажариш қолганди.

Муҳаммад Хадичанинг бу тақлифидан амакилари Абу Толиб, марҳум бобоси Абдул Муталлибнинг уч ўғли — Ҳамза, Аббос ва Абдул Уззаларни хабардор қилди. Уларнинг бари Муҳаммаднинг фикрини маъқулладилар, хурсанд бўлдилар. Ҳамза Муҳаммад билан биргаликда Хадичанинг қўлини сўраш учун Хувайлид ҳузурига равона бўлди.

Ўзига қўйиб беришса ёҳуд чиндан ҳам унинг рухсатисиз иш битмаса эди, Хувайлид Хадичанинг бутун бойлигини ўз оиласидан бошқа қўлларга ўтказиб юборувчи бу никоҳга сира-сира рози бўлмасди. Хадича унга ўзининг бу қарори қатъий ва узилик-кесил эканини, ҳеч қандай гап-сўз, насиҳату маслаҳатлар, ўтинчлар уни бу йўлдан қайтаролмаслигини айтиб қўйганди. Хувайлид учун энди саховатли ота қиёфасига кириб, ҳаммасига рози бўлиш қолганди, холос. Унинг бирдан-бир юпанчи шу бўлди: бордию Хадича насл-насаби паст одамни танласа нима қилар эди... Хайриятки, ҳошимийлар уруғида унинг шаънига бирор доғ ёки иснод келтирадиган ҳеч нарса йўқ.

Ҳамза билан Муҳаммадни Хадичанинг отаси Хувайлид лозим даражада меҳрибонлик, иззат-ҳурмат билан кутиб олди. Ҳамза изҳор этган илтимосни диққат билан тинглаб, хайрихоҳлик ила ўз розилигини билдирди. Шундан сўнг Хувайлид ва Ҳамза сеп ҳақида келишиб олдилар — Хувайлид катта саҳийлик билан ўз қизининг қанча бойлиги бўлса, барчаси унинг сепи ҳисобига ўтказилишини айтди, ҳошимийлар эса Муҳаммад учун тахминан йигирмата туянинг пулига тенг келадиган миқдорда тилла ажратажакларини билдирдилар. Шундай қилиб, патриархал анъаналарга тўла риоя этишгани холда, ҳар икки оиланинг қудратли бошлиқлари Муҳаммад ва Хадичанинг келгуси ҳамтақдир ҳаётини белгилаб бердилар.

Тўй тантанаси Хадичанинг уйда ўтди. Меҳмонлар — асосан Муҳаммад ва Хадичанинг сон-саноксиз қариндош-уруғларини гўштли таомлар, турли ширинликлар, мева-чева ҳамда мусаллас билан сийладилар. Ҳовлига кирверишда, дарвоза ёнида бир туяни сўйиб, гўштини фақирларга, камбағалларга тарқатишди. Машшоқлар берилиб танбур чалдилар. Хадичанинг канизаклари жозибали рақслар билан меҳмонларни хушнуд этишди.

Муҳаммаднинг қариндош-уруғлари орасида энг обрўлиси, албатта, унинг амакиси, ҳошимийларнинг ақли ва совуққон бошлиғи, нозик-фаҳм сиёсатдон, аммо афсуски, унчалик омадли бўлмаган савдогар Абу Толиб эди. У ўз маърузасида Муҳаммад ва Хадичани мақтовларга кўмиб ташлади, уларга бахт ҳамда кўпдан-кўп фарзандлар кўриш саодатини тилади. Бу тилак анъанавий тарзда — фақат ўғил фарзандлар кўриш шарти билан изҳор этилди. Чунки, оилада қиз бола туғилиши, гарчи фожиа бўлмаса-да, ҳарнечук, ноқулайроқ ҳол, яхши одамларга бундай тилак билдирish унчалик тўғри эмасди.

Ўз мавқеига кўра Муҳаммаднинг қариндош-уруғлари ичида иккинчи поғонани энг бадавлат ҳошимийлардан бири, мағрур, ўзига ишонган, бирмунча димоғдор Абдул Узза эгалларди. Унинг ёнида эса бутун Маккага доғи кетган полвон, қўрқмас жангчи, ўтакетган бутпараст, ичкиликни анча ҳуш кўрадиган салобатли Ҳамза ўтирар эди. Тўртинчи, Муҳаммаднинг энг кичик амакиси Аббос ўз жиёнидан бор-йўғи икки ёш катта эди, холос. Шундай бўлса-да, уни фақат Маккадагина эмас, балки ундан ташқарида ҳам кўпчилик яхши танир, ҳурмат қилар эди. Чунки отаси Абдул Муталлиб Замзам кудуғи ва зиёратчиларни сув билан таъминлаш вазифасини унга топшириб кетган эди.

Азиз ва ҳурматга лойиқ меҳмонлар қаторида Ҳалима энага ҳам ўтирарди. У олис Саадит қўлларидан ўзи тарбиялаган болани — эндиликда йигирма беш ёшли йигит Муҳаммаднинг кўриш, унинг бахтидан севишиш учун етиб келган эди. Муҳам-

мад унга кўп совға-саломлар инъом этди. Ҳалима тўйдан ўз оиласининг барча эҳтиёжларини қоплайдиган эҳсон — қирқ бош қўйнинг эгаси бўлиб уйига қайтди.

Ҳадичанинг тўйда қатнашаётган қариндош-уруғлари орасида энг эътиборли ва кишида қизиқиш уйғотадигани унинг амаки акаси Варака эди. У ёлғиз ва ғариб худоизловчи-ханиф бўлиб, деярли ҳар доим Ҳадичаникида яшарди. Варака ёшлигида дунё бўйлаб анча санқиган, Византияда, форслар мамлакатида ва Яманда бўлган эди. У ўқиш-ёзишни билар, турли диний оқимлар, назарияларнинг билимдолини ҳисобланарди. Дин муаммоларига бўлган маълум даражадаги қизиқишлари билан Мухаммад Варакага жуда ёқиб қолган эди. Ҳадичанинг ниятини биринчи бўлиб сўзсиз маълум қилган, қўллаб-қувватлаган ҳам шу Варака эди. Айтишларига кўра, тўйда ҳам Ҳадичанинг отаси ўрнида ҳал қилувчи сўзни Вараканинг ўзи ирод этган экан.

Иززат-ҳурматли ва хайрхоҳ инсонлар бу никоҳни олқишлаган бўлсалар-да, айрим ҳасадгўй ва енгилтабиат одамлар Мухаммаднинг масхаралар, зимдан турли пичинг ва қошириқ гаплар ҳам ташлаб туришди.

Уша давр одамлари ҳам, айниқса, савдогарлар ҳаётда кўпроқ бойлик ва мол-мулкни севишар, қадрлашар эди. Кундан кун, йилдан-йил ўтиб, фақат бир мақсад — арзимас фойда кўриш йўлида тиниб-тинчимайдиган, мол-мулкни алмашлаб сотадиган, ҳар бир нарсанни чинакам баҳосини билувчи, фақат бойликига уни тақдирнинг каж уйинларидан қутқариб қолишига ишонувчи (чунки уларда ер ҳам, чорва ҳам, касб-ҳунар ҳам йўқ) савдогар янглиғ севар эдилар. Шоирлар бўлса, пул ва мол-дунёдан нафратланишар, бойликни дўстларнинг қувноқ анжуманида, зиёфатларда ёки гўзал аёлларнинг муҳаббати йўлида сарфлаган яхши деб ҳисоблардилар. Улар айтишардики, ёшлик кўз-очиб юмгунча ўтиб кетади, саҳий, қўли очик кишининг ҳам, хасис, зиқна одамнинг ҳам қабри устига бир хилда тупроқ уйилади, уларнинг ёди авлодлар хотирасидан бир вақтда ўчиб, ном-нишонсиз йўқолиб кетади.

Ҳаётда турли шароитларни чамалаб, ҳисоб-китоб билан уйланишар, шоирлар эса эркин ва даҳлсиз, ўтли ҳисларга тўлиқ севгини, унинг чидаб бўлмас дарду машаққатларини, эҳтирослар жазавасини куйлар эдилар. Ҳа, улар фақат ҳиссий муҳаббатни тан олишар, тўйғулар жўшқинлиги улар учун бирдан-бир «севги ўлчови» вазифасини ўтар эди. Уларнинг қахрамонлари эҳтирос ва дарднинг зўридан озиб-тўзиб кетишар, заифлашар, ҳатто ўлиб қолишарди, гўзал маъшуқа чеҳрасини бир кўришданок эс-ҳушдан айрилиб, йиқилишарди. Бунда ҳиссий муҳаббатнинг олий нуқтасига бир афсонавий қабиланинг йигитлари эришгандилар, холос. Улар севгилиси билан висол оиларини қанчадир муддатгача кўтара олар, айрилиқда эса бир нафасдаёқ жон таслим қилишарди. Араб шоирлари ана шундай гўзалларни, уларга бўлган ўз муҳаббатларини тинмай, завқ билан куйлар эдилар. Мухаммад араб шайхитини ёмон билмаса ҳам, унинг астойдил муҳлисис эмасди. Шоирларни у унчалик хуш кўрмас, вақт ўтиши, йиллар кечиши билан тобора ёқтирмай борарди.

Мухаммад Ҳадичага уйлангандан сўнг, ўзи режалаштириб қўйган ниятлари — Сурия, Яман, Форс қўлтиғи, Уртаер денгизи соҳилларига савдо қарвонлари билан бориш, экзотик мамлакатлар ва халқлар ҳаётини ўз кўзлари билан кузатиш имконини топа олмади.

Бошқа ҳошимийларнинг бошига тушган танглик уни ҳам ўйлантириб, қийнаб қўйди. Чунки маккалик бир тўда энг катта бойлар қурайишлар учун бирдан-бир фойда берадиган савдо тартиби — товар чиқариб сотиш ва янгиларини келтиришнинг йўлига ғов ташладилар. Улар транзит савдо устидан назорат ўрнатдилар — хорижий савдогарларни Маккага киритмай қўйишди, барча керакли молларни жойларда доимий савдо вакиллари орқали сотиб олишга, йўл харажатларини камайтириш ва бозор эҳтиёжини тўла қондириш мақсадида мол-товарларни жуда кўплаб келтиришга зўр бердилар. Вақтинчалик ва ўзлари учун ҳеч бир асоратсиз кечадиган нарх-наво пасайиши билан улар ҳар қандай «беғона»ни тезда синдиришлари мумкин эди.

Ҳадичанинг мол-мулки билан Сурияга қилинган омадли сафар ҳам ўз вақтида анча хавфли бир уриниш бўлган эди. Бундай сафарларни энди тез-тез уюштириш имкони қолмади, Мухаммад бошқача йўл тутишга мажбур бўлди. У деярли бир йил илгари ўраб-чирмаб, қарвонда элтиш учун ҳозирлаб қўйилган анчагина кўп молларни муваққат савдо растаси —

сарбозорга олиб борди. Бундай расталарда кўчманчи қабилаларнинг одамлари ўзлари учун ҳам, уйда қолган қабилаларда савдогарлар яхшигина пул туширишар, аммо бу хил савдо жуда кам — бир йилда бор-йўғи уч-тўрт марта уюштириларди. Мухаммад энг меҳнаткаш ва қатъийли қурайишлардан бири бўлиб, қанча уринмасин, жон куйдирмасин, барибир бойлиги кўпаймас, савдо-сотик даромади оиласининг доимий сарф-харажатларини зўрга қоплар эди. Чунки Маккада ўрта-ҳол ва майда улгуржи савдогарлар ҳам ҳаддан ташқари кўп, шунинг учун зиёратчилар ёприлиб келишганда ҳам бирор яхши натижага эришиш сира мумкин бўлмас, ақлга ҳам сиғмас эди.

Мухаммад Ҳадичага уйланишар экан, бу никоҳ унга улкан ва юксак ишқ-муҳаббат ато этишини, эҳтимол, ўйламаган, кутмагандир. Лекин худди шундай бўлиб чиқди. Мухаммад Ҳадичани қалби ва бутун вужуди билан, бир умрга чуқур ва чин ўрақдан севиб қолди. Ҳадича унинг учун энг гўзал, яқка-ягона ва тенги йўқ аёл бўлиб қолди. Худди шу маънода Мухаммад ва Ҳадичанинг бир-бирига муҳаббати араблар ўртасида ҳукм сурган шеърий идеалга тўла-тўқис мос келарди. Фақат мос келибгина қолмай, уларнинг муносабатлари маълум даражада буюк араб шоирларига ҳам ёт бўлган жиҳатлари билан қадрли эди. Гўзаллик ва бахтнинг, ҳиссий ва маънавий муҳаббатнинг юксак уйғунлиги, бир-бирига тўла ва бутунлай ишониш, чуқур ҳурмат-эътибор, етук самимият шаклланган эди уларда.

Барча ичи қора ва ҳасадгўй одамларнинг кутганига тескари ўлароқ, Мухаммад ва Ҳадичанинг ўрталаридаги бундай иноқлик, меҳр-муҳаббат шунчаки тақдир тўхфаси ёки феъл-атворларнинг тўғри келишидан пайдо бўлган ҳолат эмасди. Бундай муносабат Мухаммад ва Ҳадича, асосан, Мухаммад томонидан фаол тарзда яратилди, дейилса тўғри бўлади. Уни ишончли ва садоқатли одам деб бекорга айтишмасди — Ҳадича билан никоҳдан ўтгандан сўнг у ўз зиммасига олган барча мажбуриятларни астойдил бажаришга ҳаракат қилди. Мухаммад Ҳадичани севиш ва ардоқлашни, унинг ҳар доим, ҳар томонлама осойишталиги ва хавфсизлигини таъминлашни ўзининг ҳеч шубҳасиз маънавий бурчи деб билар эди.

Тўла самимийлик, ажралмас дўстлик ва чуқур ишончга асосланган оилавий муносабатлар ҳам тасодифан юзага келмаган эди. Мухаммад жуда қатъий ишонардики, одам доимо фақат ҳақиқатни гапирши, бу уни қанчалик қўрқитмасин, унга қанчалик оғир бўлмасин, фақат тўғри сўзни айтиши лозим. Ҳақиқатни айтиш, бу — бирмунча енгил бўлган ўз қилмишларини яширмасликига эмас, балки ўзининг сир тўтилган ниятлари, қалбнинг ҳеч ким кўрмаган, ҳис этмаган тебранишларини ҳам ошкор қилиш дегани эди.

Тўй ўтгандан сўнг Мухаммад Каъбадан шимолий-шарқ тарафда, Макканинг қуйи қисмида, шаҳар марказидан кўра унинг чекка сарҳадига яқинроқ бўлган Ҳадичанинг ҳовлисига кўчиб ўтди. Ҳадича никоҳдан кейин ҳам бутун мол-мулкнинг эгаси бўлиб қолаверди. Бу Мухаммад билан ўзаро муносабатларига заррача бўлсин путур етказмас эди. Ҳадичанинг амаки акаси худоизловчи-ханиф Варака ҳам ҳеч кимга халақит бермай, ҳеч бир ишга аралашмай — у диний муаммолар ва ташвишларига бутунлай кўмилиб қолган эди — оиланинг тенг ҳуқуқли аъзоси каби яшайверди. Икки нафар хизматкор чўриқиз Ҳадичага ҳўжалик ишларида ёрдам беришарди.

Ҳадича, эҳтимол, учинчи бор никоҳдан ўтаётганда яна оналик бахтини тотишга умид қилмагандир. Шундай бўлса ҳам, биз тақдирнинг уни бундай бахт билан саҳийларча сийлаганини кўраимиз.

Ҳаммани беҳад қувонтириб, илк бор ўғил туғилди. Исмини ал-Қосим қўйдилар. Никоҳ кечасида яхши одамларнинг «фақат ўғил фарзанд кўришлари» ҳақидаги тилаклари ушала бошлагандай эди. Маккаликлар Мухаммадга Абул Қосим — Қосимнинг отаси, деб янги ном беришди. Бу ном туғилган кунда берилган оддий исмдан кўра қадрлироқ, ёқимлироқ туюларди. Аммо, афсуски, бу қувонч узоққа чўзилмади. Икки ёшга тўлиб-тўлмай ал-Қосим вафот этди. Мухаммад ва Ҳадича оғир қайғуга чўмдилар.

Шундан кейинги йилларда Ҳадича тўрт қиз кўрди — Руқия, Зайнаб, Умм Кулсум ва Фотималар туғилди. Сўнгра яна ўғил фарзанд кўришди. Мухаммаднинг отаси шарафига унинг исмини Абдуллоҳ қўйдилар. Бу исмда Мухаммад ва Ҳадичанинг

тақдирдан миннатдорчилиги ҳам мужассам эди. Аммо яхши ният билан танланган исм ёрдам беролмади — чақалоқ ал-Қосимдан ҳам оз яшади, шунчалик оз умр кўрдики, маккаликлар Мухаммаднинг янги эътиборли лақаб билан тақдирлашга улгурмай қолдилар. Еттинчи фарзанд, учинчи ўғил ат-Тоҳирнинг қисмати ҳам шундай бўлди. У ҳам ўз таваллуди билан Мухаммад ва Хадичанинг юрагига умид бағишлади-ю, сўнгра узоқ йилларга етгулик ғам-қайғу қолдириб, бевақт сулди. Узоқ йилларга етгулик эмас, балки то абад туганмас, мангу ҳасрат чўккан эди юракларга...

Мухаммад Хадичани жуда яхши кўрар, юракдан севар, шунинг учун бошқа бир аёлга уйланиш ҳақида ўйлаб ҳам кўрмасди. Ҳа, у Хадичани бунчалар ерга уриб, ҳақоратлашни хаёлига ҳам келтира олмас, бундай қилишни асло истамас эди. Виждонан олиб қараганда, Мухаммад ўз оиласида, қолаверса, Хадичанинг уида яккахоким хўжайин бўлишга, барча борада ўз ҳукмини ўтказишга уринмас, буни у нотўғри, адолатсиз ҳол деб ҳисоблар эди.

Мухаммаднинг ўғил фарзандлари бўлмаганидан озорланишига қараб, у ўз қизларига нисбатан бемехр, эътиборсиз эканда, деб ўйлаш мутлақо ярамайди. Унинг қизлари озода, эмин-эркин ўсиб улғайдилар. Мухаммад қизларини ҳам жуда яхши кўрар, уларга катта меҳрибонлик, диққат-эътибор кўрсатар, улар билан бирга мириқиб ўйнар, уларни ғамхўрлик билан тарбия қиларди. У то абад ўз қизларининг доимий ишончи, садоқатини қозонишга муваффақ бўлди, уларнинг маънавий, руҳий жиҳатдан ўзига яқин одамлар бўлиб етишувини таъминлади. Айниқса, бу ҳол Мухаммад, ўзининг бувиси, марҳум отасининг ҳамда амакиси Абу Толибнинг онаси шарафига, айна пайтда Хадичанинг ҳам онаси ҳурмати учун Фотима деб исм қўйган энг кичик қизалоқда кўпроқ кўзга ташланар эди.

Хадича обрўли ва бадавлат аёл, Мухаммад ҳам маккаликлар орасида катта эътибор қозонган, уларнинг ота-боболари, аждодлари кимлар эканини ҳамма яхши биларди. Шунинг учун бўлса керак, дастлаб Руқия, сўнгра эса Зайнаб ва Умм Кулсум бирин-кетин, ҳеч бир қийинчилик ва ортиқча ташвишларсиз турмушга чиқдилар. Улар ўзига тўқ, олижаноб ва ҳамма ҳурмат қиладиган оилаларга келин бўлиб тушдилар. Руқия ва Умм Кулсум Абдул Уззанинг ўғиллари билан оила қуришди. Бу пайтга келиб, Абдул Узза хошимийлар ичида энг бадавлати бўлиб, қабила бошлиғининг ўрнини эгаллаш мақсадида эди. У Маккада катта шаҳарда, энг таъсирли одамлардан, Абд Шамс жамоасининг бошлиғи, хошимийлар билан, умуман олганда, рақибона кайфиятдаги киши Абу Суфиённинг синглисига уйланган эди. Зайнаб ҳам Абд Шамс қабиласининг ишлари анча яхши юришиб кетган вакили, Хадичанинг жиянига турмушга чиқди.

Мухаммад ва Хадича билан бирга фақат энг кичкина қизлари — Фотима қолган эди.

605 йилда, Мухаммад уйланганидан сўнг ўн йил ўтиб, Маккада муҳим бир воқеа юз берди — қурайшийлар Каъбани қайта тикламоқчи, аниқроғи эса, муқаддас уйнинг томини янгиламоқчи бўлдилар. Аммо Каъбанинг деворлари ҳам мустаҳкамлигини бирмунча йўқотган, йиллар шамоли, сув тошқинлари, ёнғинлар (гоҳи маккаликлар Каъба деворларига осган, бутларга кийгишишган либослар, газламалар кимнингдир эҳтиётсизлиги сабаб бўлиб, ёниб кетарди) тош деворга жиддий зарар етказганди. Унинг том оғирлигини узоқ кўтаролмаслиги турган гап эди. Шунинг учун албатта деворни бузиб, янгидан, мустаҳкам пойдевор устига тиклаш, фақат шундан сўнггина том ўрнатишга киришиш лозим эди. Ибодатхонани бутунлай қайтадан тиклаш қурайшийларни анча саросимага солди. Шунинг учун қурилиш ишларини бошлаш ҳар йил орқага сурилавверди ва ниҳоят ташқи вазият қабила улуғларини кескин амалий чоралар кўришга мажбур қилиб қўйди. Каъбага ўғри тушган эди. Уғрилар қулфлоглиқ эшикни бузиб ҳам ўтирмадилар, улар тунда астагина девордан ошдилар-да, ҳудожўй ҳожилар ибодатхонага совға қилган хазинани олиб кетдилар.

Бу воқеа бутун Маккани бесаранжом қилиб қўйди, ва тез орада кўнгилли изкуварлар (шаҳарда миршаблар умуман йўқ эди) қандайдир Дувайк деган одамниқидан ўғирланган хазинанинг бир қисмини топиб келтирдилар. Дувайкни суд қилишди, қадимий араб қонунларига кўра унинг ўнг қўли панжасини кесиб ташлашди, бундан ташқари кароматгўй аёл маслаҳати билан, уни ўғри эмас, балки муқаддас Каъбани ҳақоратловчи сифатида ўн йилга шаҳардан қувғин қилдилар.

Тасодифий мос келиш билан, тахминан худди ўша кунлари жунбушга келган Қизил денгиз Византия савдо кемасини Жидда шаҳри яқинида қирғоққа улоқтириб ташлади. Аъло сифатли қурилиш хом ашёсини бориб кўрган Маккада яшовчи мисрлик уста бу материалларни қунт билан Маккани қайта қуриш учун ишлатишга киришди.

Сўнги тўсиқ — анчадан буён Каъбада яшаётган, маълум маънода муқаддаслашиб қолган заҳарли илон — кундузлари кунда тобланиш учун ибодатхона деворлари устига судралиб чиқар, одамларга нисбатан ўзини анча «фаол», кўрқинчли вазиятларда тутар, ҳеч ким унга қўл теккизишга журъат қилмас эди. Бу илон тўсатдан ғойиб бўлиб қолди — гувоҳларнинг айтишига қараганда, уни қаердандир учиб келган, эҳтимол, қурайшийларнинг Каъбани янгилаш ниятини ёқлаган худодлар томонидан юборилган калхат кўтариб кетган эмиш. Нима бўлганда ҳам, маккаликлар ўз ибодатхоналарида алоҳида ўрин эгаллаш учун барча имкониятларга эга бўлган илоннинг йўқолишини ўзлари учун хайрли маъноларда изоҳладилар.

Кейинчалик Каъбани қайта қуришда ҳеч ким бош вазифа ё олдинги ўринни пеш қилиб, ўзига имтиёз даъво этмаслиги учун уни ҳамкорликда, бирлик ва аҳилликда қуриш учун келишиб олишди. Ҳар бир эътиборли жамоага, айрим баҳс-тортишувлардан сўнг Каъба деворининг маълум бир қисми ажратиб берилди.

Каъбани, дастлаб, пойдеворигача қулатдилар. Сунгра олдиндан тайёрлаб қўйилган, қўпол тарашланган харсанглардан худди илгариги кўринишда девор тиклай бошладилар. Барча иш аҳиллик ва тез сурыатлар билан давом этарди. Аммо муқаддас Қора тошни ўз анъанавий жойига ўрнатиш масаласига келганда қурувчилар тортишиб қолдилар. Ҳар бир жамоа бу шарафли ишни биз бажарамиз дер, ҳеч бири нима бўлса ҳам бошқа бировига ён босишни истамас эди. Масаланинг нечоғли муҳим, вазиятнинг қанчалар кескин экани ҳақида Абд Дар ва Ади қабилалари эркакларининг ўзларини тутишлари яққол гувоҳлик беради. Улар қон тўла идиш келтиришди ва қўлларини қонга ботириб, қора тошни ўзларининг иштирокисиз ўрнатилишидан кўра ҳозирроқ ўлганлари афзал эканини айтиб, қасам айтишди.

Бошланган хайрли иш боши берк кўчага кирган эди. Шунда энг кекса қурайший, узоқ умр кўраётгани, мўътабар ёши билан ҳамманинг ҳурматига сазовор чол тасодифнинг беғаразлиги, холислиги, одил ва ҳаққонийлигига суюнишни — ибодатхона бўсағасидан ҳатлаб кирган биринчи одамдан маслаҳат сўрашни таклиф қилди. Уқувчи олдиндан англаган бўлса керак, бундай маслаҳат бериш Мухаммаднинг зиммасига тушди. У муаммони ҳал этишнинг қўйидаги тартибини таклиф этди — Қора тош кенг, пишиқ мато устига қўйилади, ҳамма бирдай унинг чеккаларидан ушлаб, керакли баландликка кўтарарди, шундан сўнг Мухаммаднинг бир ўзи Қора тошни ўзининг тайёрланган жойига суриб қўяди. Қурайшийлар бу чиндан ҳам доноларча ечимга розилик билдиришди — мустаҳкам мато келтиришди, Мухаммад Қора тошни унинг устига қўйди, барча жамоаларнинг махсус вакиллари биргаликда матонинг чеккаларидан ушлаб, муқаддас тошни юқори кўтардилар. Сўнги, якунловчи вазифани яна Мухаммад бажарди — Қора тошни девордаги ўз ўрнига жойлаштириб қўйди. Шундай қилиб, Мухаммад Каъбани қайта қуриш чоғида энг шарафли ишни амалга оширди.

«Наука и религия» журналининг
1988 йил 12-сонидан таржима

ДАВОМИ БОР

ГҮЗАЛ ГҮЗАЛДИР

СЎЛТАН ЧОҒДА ҲАМ ..

Ҳамид Исмоилов

Шеърятимиз тарихида қисмати фожеали кечган сиймолардан бири Абдулҳамид Чўлпондир. «Шоирлар сардори», «Ўзбек тили сандиғининг покиза ҳазинабони» деган шарафли сифатларга жуда эрта ноил бўлган бу заковатли шоир дастлаб ўн йилга маҳаллий «РАП»чиларининг зўғумига дучор бўлди, ниҳоят, машғум 1937 йилда «Ўзбек деган адабиётидаги жаҳон буржуазиясининг миллатчи жосуси» деган «ёрлиқ» билан Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Усмон Носирлар қатори қатагон қилинди ва отиб ўлдирилди.

1956 йилга келиб, гарчи Чўлпон расмий равишда оқланган бўлса-да, ўлимидан кейинги унинг фожияси тирикликдан кўра даҳшатлироқ кечди. Яқин-яқингача гоҳо шоирнинг ижодий меросини ўрганувчи комиссиялар тузилди, сўнг яна сабабсиз равишда тарқалиб кетди, «миллатчи» деган «ёрлиқ» Чўлпоннинг эл ичра эъзоз топмоғига монелик кўрсатиб келди.

Абдулҳамид Чўлпон ҳақида сўз юритилар экан, у ўзбек совет бадиий таржима мактабининг асосчиси эканлигини, халқини жаҳон, аввало рус адабиёти дурдоналари билан яқиндан таништиришда «қон-қонигача йўқсилпарвар» маданиятнинг ҳар қандай вакилидан кўра салмоқлироқ ишни амалга оширганлигини уни «миллатчи» сифатида айблаганлар, шу қарашга хайрихоҳлар тан олмаслиги ғайри табиий бир ҳолдир. Ҳолбуки, сиз Чўлпон таржималарининг унча ҳам мукамал бўлмаган рўйхатида бир эътибор қилинг-а: Шекспирнинг «Ҳамлет», К. Гоццининг «Маликаи Турондот», Мольернинг «Хасис», Э. Потъенинг «Байналминал», А. С. Пушкиннинг «Борис Годунов», «Дубровский» асарлари, Хитой шоирлари, Ҳайне, Сайёд Наво, Т. Шевченко, А. Блок, Э. Верхарн, Лоҳутий шеърлари, Гоголь, Тургенев, Чехов насридан намуналар, Горькийнинг «Она» романи, С. Третьяковнинг «Инграгил, Чин» А. Файконинг «Жомадонли киши», В. Яннинг «Хужум» пьесалари...

Чўлпон шеърятни муסיқийлиги, қуймалиги, сержило ва табиийлиги билан алоҳида ажралиб туришини англаб етган ҳар бир киши шубҳасиз, у амалга оширган бадиий таржималар нечоғли салмоқли ва жозибадор эканлигидан кўз юммайди.

Ушбу мақолада шоир таржималарининг юксак бадииятини ибботлаш имконига эгамиз, бинобарин, у таржима қилиш баробарида сўз санъати ривожини учун курашди, бутун маҳорати, хасослигини ишга солди, ҳар қандай етуқ санъаткор сингари ижодидаги «оқ доғлар»ни таржималари шарҳи мағзига сингдирар экан, демак, таржималари унинг шахси ва бизнинг қизиқишларимиз оралиғидаги кўприк бўлиб қолади. Зеро, Чўлпоннинг ўзи ҳам Р. Тагор ижодига бағишланган «Улуғ Ҳинд» мақоласида бадиий таржима олтин кўприк эканлигини эътироф этади: «Рус тилида узоқ муталоа қилгач, қадрдон халқимни бу буюқ зот ижодиёти билан таништирмақ қатъиятига мубтало бўлдим. Бирров қўлим титради, бирров юрак ўйноқлади... Мен қадрдон халқим учун Шарқ ва Ғарбни туташтириб турувчи олтин кўприкни қуриб битказмакка чинакамига бел боғладим».

АБДУЛҲАМИД ЧЎЛПОН — МУТАРЖИМ

Агар ана шу мақола ва унга илова қилинган таржималарни Чўлпоннинг профессионал таржимонлик фаолияти дебوحаси деб қарасак, унинг бу ишга қўл уриш даври ҳам шоир сифатида шаклланган кезларига тўғри келганлигини англаймиз. Шунгача бўлган вақт ичида яратган асарлари (сақланиб қолганлари, албатта) унинг мероси асосини ташкил этган «Еш ўзбек шоирлари», «Уйғониш» ва «Булоқлар» тўпламларига салмоқ бағишлаб турибди.

Асримиз бошларида Андижондаги рус-тузем мактабида таълим олган Чўлпон кейинчалик мадрасада араб, форс тилларини ҳам қунт билан ўрганади, инқилобий ҳаракатга қўшилиш истаги туфайлигина у мадрасани тарк этади. «Ўзбек миллий ёзувчиси бўлиб етишиш қатъияти мени мударрис бўлишдан воз кечишга ундади, ниҳоят, отам ва муллалардан қочиб Тошкентга келиб қолишимга сабабчи бўлди», — деб эслайди у таниқли рус ёзувчиси В. Ян билан суҳбат чоғида. У «Окно ТуркРОСТА», «Иштирокиюн», «Туркистон» каби коммунистик газеталар идорасида хизмат қилади, қатор мақолалари босилиб чиқади, илк пьесаларини яратади. Уша суронли йилларда кейинчалик Туркистон Жумҳуриятининг Гимни сифатида қабул қилинган Э. Потъе «Байналминал»ини ҳам таржима қилади у.

«Улуғ Ҳинд» мақоласини Чўлпон Москвага отланиш арафасида ёзади. Маълумки, 1925—1927 йилларда Вахтангов номидаги театр қошида ташкил этилган ўзбек драмстудиясига раҳбарлик қилади. Уша кезлар яратилган «Шоҳнома»нинг туркий таржимаси, «Жорж Дандин» «Маликаи Турондот» каби қатор мақола ва хабарлар шундан далолат берадики, Ғарбу Шарқ маданияти синтези муаммолари Чўлпоннинг диққат марказида турар эди.

Москвада кечган бир неча йил ичида Чўлпон кўзга кўринган қатор рус адиблари, шоирлару таржимонлар билан дўстлашди, ижодий ҳамкорлик қилди. В. Ян, Г. Шенгели, Е. Ланн, С. Третьяков, П. Орешин шулар жумласидандир. Айни пайтда Чўлпон кейинчалик драмстудияда қўйилажак пьесаларни таржима ҳам қилади. Чўлпон бу асарларнинг томошабинга таъсирини кучайтириш ниятида мавжуд анъанавий имкониятларга таянади. С. Третьяковнинг «Инграгил, Чин» пьесасини таржима қилар экан, у В. Яннинг «Хужум» пьесасидаги каби шарқона руҳ муҳассас саҳнаю қўшиқлар билан асарни бойитади. Профессор Г. Шенгели ва Е. Ланн билан ижодий ҳамкорлик жараёнида Чўлпон бадиий таржима назариясига чуқурроқ

кириб боради ва ўзининг фавқулодда мушаррихлик иқтидорини парвариш этади.

Эзувчи В. Ян таъжидлагани каби, Чўлпоннинг босган изи Москвадаёқ таъқиб қилина бошланади, «уни ҳасад-гўйлари бўлмиш маҳаллий «авербаллар» заҳарлай бошладилар». 1926 йилдан токи 1934 йилга қадар саноқда тўртинчи ҳисобланмиш «Тонг сирлари» билан охириги шеърий тўплами «Соз» чоп этилган вақт ичида шоирнинг латиф асарлари матбуот юзини деярли кўрмади, яъни Чўлпонни босмай қўйишди.

1930 йил «Аланга» журналининг биринчи сонида Г. Шенгелининг «Бадий таржима техникаси» деган мақоласи босилади, бизнингча, ўзбек тилига уни Чўлпон таржима қилган. Чунки мақола низоҳатида Э. Верхарнинг «Море» — «Денгиз» шеърий таржимаси Г. Шенгели ва Чўлпон шарҳлари билан илова қилинган.

Профессор Шенгели бадий таржима муваффақияти билан амалга оширилиши учун қўйидаги асосий шартларга амал қилиш зарур дейди: биринчидан — ўз она тили ва хорижий тилни билиш, шунингдек тил илмини чуқур эгаллаш; иккинчидан — адабиёт тарихи билан муфассал таниш бўлиш; учинчидан — эзувчи маҳорати сирларини илғаш; тўртинчидан — асар асли билан таржимасини муқояса қила билиш лозим.

Ўттизинчи йилларнинг бошларида Чўлпон таржимон сифатида юксак погонга кўтарилди. Она тилига у ўйирган асарлар руҳи халоскорига айланганини ҳис этиш қийин эмас, шоир қалбини ларзага солган Ҳамлетона иштибоҳ ва қисмат чигалликлари таржимада ҳам теран, ўзбекона ифодасини топган.

Уша мураккаб йилларда Е. Ланн билан ҳамкорликда Чўлпон Шекспирнинг «Ҳамлет»дай улугвор трагедиясини таржима қилган.

Е ўлиш, ё қолиш, гап шунда.

Ажабо, қайси бири шарафлик ва олийжаноб:

дилозор фалакнинг зарбаларига чидашми,

ёки балолар денгизига қарши бел боғлаб

уларга қарши кўзгалиб, уларни барҳам беришми?

1934 йил «Ҳамлет» Евгений Ланнин шарҳлари ва таҳрири билан алоҳида китоб ҳолида чоп этилди.

Ўзбек шоирлари амалга оширган «Ҳамлет»нинг қатор таржималари ичида Чўлпон таржимаси ўзига хос қадр-қимматга эга. Д. Фуломова «Ҳамлет» таржималари» мақоласида шундай дейди: «Мутаржимнинг зиддиятларга тўла, мураккаб қисмати «Ҳамлет»ни ўзбекчага таржима қилиш учун ботиний эҳтиёжини қўзғаган деб дадил айтишимиз мумкин».

«Ҳамлет» трагедиясига оид бўлган Евгений Ланн шарҳлари ҳам асарнинг ўзбекча таржимаси қатори давлат архивларида сақланиб келинади. Шу нарса равшанки, Чўлпон Г. Шенгели бадий таржимага қўйган талабларга уйғун тарзда иш тутган.

Чўлпон амалга оширган ишларга бирдан баҳо бериш қийин. Уша пайлар шеъриятимиз ақли лол қолдиргувчи даражага эришган бўлса-да, наср унчалик анъаналарга бой бўлмаганлигини эътироф этиш керак. Уша кезлар Чўлпон Пушкиннинг «Дубровский», «Борис Годунов», Гоголнинг «Шинель», «Иван Иванович билан Иван Никифорович ораларида бўлиб ўтган низолар ҳикоятини, Тургеневнинг «Чўри қиз» ҳикоясини, Чеховнинг «Қочоқ», «Овлоқда», «Ванка», «Урмон қоровули», «Бўйиндаги тумор», Горькийнинг «Она» романи, шунингдек, бир қатор бошқа асарларни она тилимизга ўғурдик, булар вақтида халқнинг маънавий мулкига айланди. Чўлпон умумжаҳон маданияти дурдоналаридан ўзбек китобхонини баҳраманд этиш билан чекланмасдан, рус халқи руҳини, характери ва ахлоқи, аъмолини тушуниб этиш орқали инқилоб ва ўлмас гоъларни тарғиб қилар экан, у танлаган Сўзга ихлосимиз ортиб боради.

Айни ўша йиллар адабиётнинг ёш бўғинлари «йўқсил маданияти яратувчи»ларнинг таъйиқига учрар, чунки мозий, инқилобгача бўлган ҳодисалар эскилик сарқити деб ҳисобланар эди, бундай нуқадан бир қатор эзувчилар, маданият арбоблари кейинчалик ҳам қутула олмадилар, тарихга бирёқлама ёндашиш умумий ҳасталикка айланди. Адабий ҳаётимизда муҳим воқеа бўлган Нвоийнинг «Фарҳод ва

Ширин» достони асосида яратилган (1944 йил) инсценировка ҳақида К. Яшин шундай ёзади: «Бутун бошли сарой адабиёти, Фарҳод ва Ширинни ҳам йўқсуллар саҳнасизга чиқариб-чиқармасликни чуқур ўйлаб кўришимиз керак».

1931 йил «Шинель» қиссасини таржима қилар экан, Чўлпон Гоголнинг кишини ўзига маҳлиё этадиган дилбар тили, услубий тусланиши муқобилини яратиш мақсадида маъжуд имкониятлардан маҳорат билан фойдаланади: «вечный титулярный советник» — «адабий унвон иноғи», «вицмундир» — «мансаб жомаси» ва ҳоказо.

Рус адабиётига, қолаверса, маданиятига муҳаббат — Чўлпон ижодининг ҳар бир қиррасида намоён бўлади, у бир бурда нон топиш илинжи туфайли эмас, балки ҳар қандай вазиятда ҳам ўзига марғуб ва маъқул мумтоз обидалардан, инсонпарвар гоълардан маънавий озик олмоқни шараф деб билгани учун ҳам шу йўлни тутди. Зеро, адабиётнинг ёш бўғинлари учун бу насрий таржималар Абдулла Қодирийнинг қўш романи сингари ўзига хос ижодий тарбия ва мактаб хизматини ўтади.

Чўлпоннинг раҳнамолик иқтидори илк таржималаридаёқ ўз аксини топган. И. С. Тургенев «Чўри қиз»да русларнинг мўлтониларга нисбатан илиқ муносабатини ўзига хос йўсинда ифода этади, Чўлпон бунни сақлаган ҳолда асос ўзаги русча бўлган почтавой, чўри қиз каби сўзлар шарҳига муайян ўрин ажратадики, бундан ўқувчи эҳтиёжини қондириш кўзда тутилгани англашилади.

«Иван Иванович билан Иван Никифорович ораларида бўлиб ўтган низолар ҳикоятини»нинг илк таржимаси ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Чўлпон қисса таржимасини бажаришда бир қатор изоҳларни илова этади. Чунинчи: «Бурий» сифати тўла русча-ўзбекча сўзликда ўзбекчага «қора мат» шаклида таржима қилинар экан, мен эса шунда туркий шевалар қомусидан фойдаланиб, бу сифатнинг «кўрранг» деган муқобилини топишга муяссар бўлдим».

«Иван Никифорович ўзининг эски милтиғи билан «икки пулга қиммат бемаънагарчилик» мубталосидай куйланишини ҳам Чўлпон аслиятга бақамти, зоҳорида айтиб ўтганимиз каби, таржима қилса-да, лекин изоҳда: «аслиятга яқин туриш истаги устивор эди, гарчанд, бу хил вазият табиатини ўзимизда «темир тороққа ёпишгандай» қадимий ибора билан сақлаб қолиш, ўқимишли қилиш ҳам мужмин эди», дейилади. Иван Никифоровичнинг ажрим судида ёзган аризаси матнига муносабат билдириб ёзади: «Ушбу сўров бошдан оёқ, айниқса, айни сатрларгача фавқулодда саводсиз ёзилган, унинг маъносини туйқус тушуниш анча қийин. Шунинг учун биз ҳам шунга эргашишга мажбур бўлдик. Бос, бунда нуқталардан бўлак бирон-бир тиниш белгисини ишлатишга ботина олмадик».

Ана шу арзнома таржимасида ўзбек маъмурий-тарихий-табақавий тили қатламнинг адабсиз такрорлар ва аравани қуруқ олиб қочишга мойил, қайта-қайта чалкашиқлар ва киноларга бой нутқи тўқис ифодасини топган.

Чўлпон қалами воситасида Чеховнинг мумтоз асарлари биринчи маротаба ўзбек тилида жонланди. Зеро, И. Раззоқов ўзгариш «Жонгинам» ҳикояси таржимаси Чўлпон таҳрири остида нашр этилишининг ўзи ҳам унинг таржимонлик салоҳияти нақадар юксак бўлганлигини англайди.

Чўлпон ҳикоялари, «Ев» қиссаси, «Кеча ва кундуз» дилогиясида ўзи амалга оширган насрий таржималар таъсири сезилади, бинобарин, Чўлпон бунни рад қилмаган, аксинча, рус классик адабиёти намуналаридан кўп нарса ўрганганлигини холисона айтган. Зеро, кўнгил кўнгилдан сув ичади.

Чўлпон «Она» романи таржимаси хусусида тўхталиб: «Камина М. Горькийнинг энг асл ва мукаммал асари «Она» романини таржима қилишга мушарраф бўлилман. Таржиманинг иқтидори тўғрисида, келинг, ўзгалар сўзласин, мен эса фақат асосий бир муҳим тажрибани қайд қилмоқчиман. Мен Горький домладан насрий тилни ўргандим, ўзи ишлаётган тилни жон-дилидан эъзозлайди, ана ўша тилни бирон-бир каму кўстсиз кўргуси келди. «Она» романи тили — тарошланган, дилгир тил. Ҳар бир нутқи сайқалланган «Она» романи мендек оддий бир қаламқаш учун улуг бир мактаб. «Кеча ва кундуз» исмли асарим устида ишларканман, бу улугвор услубнинг руҳбахш таъсирини ич-ичидан ҳис қилар эдим». Адабий ҳаётда «Она» романи-

нинг таржима қилиниши диққатга сазовор воқеа бўлди. Таржимон ҳаётлигида ҳам, унинг номи халқ душмани сифатида эслатиб туриладиган йилларда ҳам таржима қайта-қайта нашрларга дош бера олди. 1950 йил Абдулла Қаҳҳор таҳрири остида босилган нашрда эса таржимон исм-шарифи тушириб қолдирилади. Таржима матни эса Чўлпоннинг аввал бошда айтилган фикрларининг тасдиқи каби андак замонавийлаштирилган ва энгиллаштирилган эди. Чунончи, агар Чўлпон асарининг биринчи жумласини «роботий слободку» сўз бирикмасини «ишчилар кўргончаси» дея қойилмақом таржима қилган бўлса, қайта таҳрирдаги вариантда ушбу «ишчилар посёлкаси» дейилган, «мускули» сўзи асли «мушаклар» дея таржима қилинган эса-да, нечундир энди қайта бошдан «мускуллар»га айлантирилган. Ҳа, айнан шу йилларда Чўлпонни ўз таржималаридан бегоналаштириш каби маҳдудлик бошланади.

Чўлпон таржималарининг гулгожи бўлмиш «Борис Годунов» трагедияси ҳам қайта-қайта нашр этилар экан, афсуски, мутаржимга шундай муносабат тақрорланди.

Горькийнинг «Тонг», «Камарча андармонлиги» каби асарлари таржимасини кўздан кечирар эканмиш, бор-йўғи икки саҳифадан иборат Толстой вафоти ҳақидаги ҳикоя мағзига иккита халқ тўртлиги сингдирилганлигини кўрамиз, Чўлпон уларни шу қадар маҳорат билан ўзгирганки, мабодо таржимон исми-шарифи тушириб қолдирилса, бу мисралар ўзбек халқ алёрлари деб ўйлайсиз.

Гўзал гўзалдир
Сўлган чокда ҳам.
Бизлар севамиз
Улган чокда ҳам.

Чўлпоннинг насрий таржималари ҳақида сўз юритарканмиш, ўқувчи кўнглига тегмасин деган андиша билан маълум бир жиҳатларга ёпишиб олишдан воз кечдик. Чўлпон-мутаржимнинг маҳорати ва бадий таржима бобида ўзи амал қилган принципларни кўздан кечиришга у ўзгирган поэтик асарлар ҳам чексиз имкон тўғдиради. Биз Пушкин асарларини таржима қилиш ҳуусида баҳслашишар эканмиш, юкмиш бироз энгиллашадим.

«Борис Годунов» драмаси таржимасининг таҳлилини дастур қилиб шунини дадил айтиш мумкинки, Пушкин ва Чўлпон мавзуи унинг рус маданиятига муносабати ҳақида қилиш мумкин бўлган илмий тадқиқотлар орасида энг қизиқарли ва манбаларга бойидир. Чўлпон Пушкин асарларини таржима қилиш билан чекланмайди, балки у қолдириб кетган мавзуларни янада бойитди. Унинг шеърияти мотивларини тўлдирди. Улуғ рус шоирининг ижодий даҳосига ва шеърий баркамоллик мужассам сиймосига қайта-қайта мурожаат этишни ўзи учун шараф деб билди. Узининг «Билим» жамияти номига 1924 йилда Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейини тантана қилиш муносабати билан ёзган мурожаатномасида Чўлпон Пушкин мисолида: «Бизнинг ватандошларимиз бўлмиш руслар ҳар беш йилда зўр тантана қиладиган юбилейлардан ўртак олишимиз керак», деб тақлиф қилди. Орадан йиллар ўтиб Чўлпоннинг ўзи ҳам буржуа шоири сифатида таъқибларга дучор қилинган вақтларда уни Пушкин билан қиёслаб бошладилар. Ойбек ўзининг «Шоирни қандай тафтиш қиладилар» («Қизил Ўзбекистон» газетаси 1926 йил 17 май) мақоласида ҳаққоний равишда қуйидагича ёзади: «Руслар Пушкинни эъзозлайдилар. Пушкин инқилобдан кейин ҳам барчамиз учун Пушкинлигича қолган». Мақола давомида бадийят ва синфий маҳдудликни бир-бирдан фарқлаш лозимлигини таъкидлаб кўрсатаркан, муаллиф шундай саволни кўндаланг қўяди: «Нима учун энди ўзбек халқи ўзи эъзозлайдиган Чўлпон ижодиётига шундай ёндашиши мумкин эмас?» Бу саволга ўша пайтларда адабий раҳбарлардан бири бўлмиш Р. Мажидий шундай жавоб қилганди: «Пушкин ораминда йўқ, Чўлпон эса ҳали ҳаётдир».

Ушанда ҳамма гап бор-йўғи шу тафовутдангина иборат бўлганида эҳтимол, адабий раҳбарни тинчлантириш мумкин бўларди, зеро, Чўлпон Борис Годунов трагедиясини таржима қилар экан, ўз тақдиридаги машъум ечимни олдиндан кўрган эди. У мажмур сатрларда худди ўзининг дард-аламини ифодалайди:

Муҳлат яқин тездан сўниб битажак чироқ, —
Яна битта энг охирги ривоят қолди.

«Борис Годунов» Чўлпон таржималари орасида сўнги чўққи бўлиб қолди. Тожу тахт, ҳокимиятни мағзи-мағзигача очиб ташлаган Пушкин даҳосими бу ёки трагедияни солмома тарзида эмас, шоҳид кишининг ҳикоясидий жонлантура олган Чўлпон даҳосими бу, эҳтимол бу, деярли афсонавий қудрат билан ҳаётни қандай бўлса шундайлигича қамраб олган шеъриятнинг ўз даҳосидир, ҳар қалай ўз замонининг ҳайқиригича айланган қуйидаги сатрларни учки бир титроқсиз ўқиш мумкин эмас.

...Ў ўзи ҳам мудҳиш Ивандай
подшолик қилаётир (тушга кирмасин!)
Дуруст, бизда ошқора ўлдиришлар йўқ
қонли қозик тепасида, эл-халқ олдида.
Биз Исога йиғламаймиз, шафоат тилаб;
куйдириш йўқ зўр майдонда бизни, шоҳ ўзи
ўз хассаси билан чўгин кавлаб турмайди.
Лекин ожиз ҳаётимиз ҳафдан иминми?
Бизни ҳар куни подшонинг қаҳри кутади.
Зиндон, Сибирь, кулоҳ-жаңда, ёки кишанлар.
ундан нари очдан ўлгин, ёки бир сиртмоқ.
Орамизда донг чиқарган авлодлар қани?

зиндонларда, сургунларда, қийноқ-азобда.
Шошмай туринг: у кунларни сиз ҳам кўрарсиз.
ёки:

Асир: Унда сендан гапиришга ҳамма кўрқади.
Е тилини кесадилар, ё калласига:
замонанинг талаби шу! Ҳар куни жазолаш.
Зиндонларга одам тўлган. Бироқ майдонда
Уч-тўрт киши тўпландими — чақимчи тайёр...

Бу таржиманинг тарихи ҳам бевосита Чўлпон таржимаи ҳоли ва тақдири билан чамбарчас боғлиқдир. Маълумки, 1937 йилда Пушкин вафотининг 100 йиллиги муносабати билан ўзбек адабиётида шоир асарлари кўплаб таржима қилинди. Миртемир шоирнинг лирикасини, Ҳамид Олимжон «Сув париси» достонини, Ойбек «Евгений Онегин» шеърий романини ўзбекчага ўзгирди — Чўлпон ҳам ўз навбатида бу сана арафасида «Дубровский» ва «Борис Годунов» таржимасини амалга оширди. Пушкин ўлдирилган ўша ёвуз йилдан бир аср ўтгандан сўнг яна ўша қора йилда Чўлпоннинг ҳам ўлими машъум бир тасодифдай туюлади.

Улуғ шоирлар ўз қисматларини олдиндан башорат қилдилар, деган гап бор. Агар шу рост бўлса, ушбу «ёлгончи шоҳ» хроникаси бўлмиш айнан ана шу таржимани танлаган экан, унда мутаржим ёздиғини башорат қилгувчи тақдир муҳри босилган эди. Зеро, бу сўзларни кундаликка битилган тиловат сингари ўқийсиз:

Яна битта, энг охирги ривоят қолди.
Шундан кейин китобим ҳам тамою бўлади.
Мен гуноҳкор бандасига худо топширган
Бурч ўталди. Шунча замон, шунча ишларга
Худойимнинг мени шоҳид қилиб қўйиши,
Хат битишни ўргатиши бежиз эмасди;
Бир кун келиб меҳнатсевар бирорта монах
Сериктиҳод, лекин беном ишимни топиб,
Менга ўхшаш чирогини ёндиради-да,
Сафҳалардан юз йилларнинг чангини силкиб,
Бу ҳаққоний вуқуатни қайтиб ёзади,
Барсин, Она ватанимнинг тўғри диндаги
Авлодлари ўтмишлардан хабардор бўлсин;
Иш кўрсатган, шараф топган, яхшилик қилган
Буюк-буюк чорларини эслашиб турсин:
Қора юзли ва гуноҳкор чорлари учун
Худойимга ёлворишсин маърифат тилаб,
Қариганда мен янгидан яшай бошладим,
Ўтган замон кўз олдимда ясов тортади:
Вуқуати мўл кечмишнинг, Оқянус каби
Тўлқинлана-тўлқинлана ўтган қачон?
Кечмиш энди индамайди, сукутга ботди:
Кўп кишилар хотирадан фаромуш бўлган,

Менга етиб келган сўзлар унча кўп эмас,
Қолганлари қайтмас бўлиб кетдилар бутун...
Муҳлат яқин, тездан сўниб битажак чирок, —
Яна битта энг охириги ривоят қолди.

Таржимон сифатида Чўлпон маҳоратининг лол қолдирадиган жиҳати шундаки, бир томондан поэтик баённинг замонавийлигини қарийб тўла таъминлаган. Иккинчи томондан эса Пушкин ёки аниқроғи Годунов даврининг руҳи ва каломини сақлаб қолган. Бунга у бир жиҳатдан асарни ўзбек тилида ниҳоятда табиий оҳангларда жаранглатиш, иккинчи жиҳатдан эса ўзга тил табиатини асраб қолиш орқали эришган. Хўш, бу самарага у қай йўсинда эришди? Мана Шуйский монолоғларидан бири:

Иқрор қилай, у вақтда Борис ўзини
Вазмин олиб, кўрилмаган безбетлик билан
Ҳақ кишидай кўзларимга бакрайиб олди.
Тафсилотни сўраштириб, яхши тергади,
Сўнгра қанча ноҳақ сўзни шипшитди менга.
Мен ҳам уни эл олдида такрорлаб бердим.

Авало, ўзбек тили учун характерли бўлган (худди немис тилидагидай ўзбек тилида ҳам феъл ва феъл шакллари жумла охирида келади) феъл группаларини мутаржим синтактик инверсия воситасида жумланинг бошига олиб чиқади, бу эса воқеани олдиндан таъкидлаб аҳамият касб этади. Бунда сўз бирикмалари ўзбек тили табиатига мансуб бўлмаган тарзда қўлланади: «иқрор қилай», «ўзини вазмин олиб», «кўрилмаган безбетлик билан», «кўзларимга бакрайиб олди» ва ҳоказо. Тил табиатидан четга чиқиш — бу номутаносиб сўз сиёсати бўлмайди, — ўзбек тили тамойилдан келиб чиқиб «иқрор бўлмоқ» «вазмин тутиб» «мислсиз безбетлик», «бакрайиб қолди» дейиш ўринли бўлганида ҳам, бу хил қоидадан чекинишлар ўзга тилнинг семантик кўринишларида ўз аксини топади, қарийб шартли чекинишга айланади, асар гарчанд ўзбек тилида жаранглаётган бўлса-да, рус боёнини ўзбек хонига ўхшаб қолишдан сақлаб қоладиган имконият яратиш билан тилнинг янгидан-янги қирралари кашф этилади. Менинг фикримча, русча матнга мурожаат қилиш чоғида ҳадеб ўзбекча муқобилларни тиқиштиравериб, рус воқелигини ўзбек ҳаётидан олинган воқеликлар билан ўрнини алмаштириб қўйиб рус боёнини ўзбек бекига, подшоҳни султонга баробар қайта яратишдан кўра, юқорида таъкидланган тил ҳодисасида кўпроқ адабий ҳақиқат сақланган кўринади. Айнан ва сўзма-сўз бўлмаган таржиманинг чуқурлиги ва аниқлиги бошқа бир ёзувчининг асарини таржима қилиш чоғида таржимон «мен»ининг тўла намоён бўлиши «Борис Году-

нов» трагедиясининг Чўлпон ҳаётлигидаги журнал нашридан олинган бир байтдан иборат ҳикматомуз парчада ўз ифодасини топган:

Ҳақ ҳукмидан қочиш мумкин бўлмаганидай,
Халқ ҳукмидан қочишининг ҳам мумкин бўлмайди.

Аслиятда бунини Пушкин қуйидагича ёзган эди:

И не уйдешь ты от суда мирского,
как не уйдешь от божьего суда.

Мисраларнинг ўрин алмашилишида Чўлпон амалга оширган нафақат икки тилнинг ўзига хослиги, балки икки шоир тақдирини — Пушкин пешонасига битилган Ҳақ ҳукми, ундан ҳам фожиалироқ — одамлар қўлида тақдир жами синдирилган Чўлпон азияти мужассамдир.

«Борис Годунов» трагедияси таржимаси Чўлпон жасоратидир. Зеро, бу билан у Пушкиндан то Достоевскийгача: «ўз фарзандларига зиён-заҳмат етказишга асосланган салтанатни маънавий-ахлоқий салтанат деб аташ мумкинми ахир?» деган рус адабиётининг улғувор тажрибалари бағридан ситгилиб чиққан нолавор қудратли саволни қўллаб-қувватлади, ҳамда «бирон-бир шоири азоб-уқубатга дучор қилинган замонани маънавий-ахлоқий замона деб аташ мумкинми, ахир?», деган саволни кўндаланг қўйишга жазм этди.

Чўлпон қалби ижодий куч-қувват ва ниятларга тўлиқ эди. Билмадим, шоирнинг етуклиги ҳақида сўз очиб ўринли бўладими ёки йўқ. Зеро, камолот аслида шоирнинг тақдиридир. Азалдан шундай, ўзгача бўлиши мумкин эмас. Лекин шунини дадил айтиш керакки, ўзбек китобхонига, ўзбек халқига у ўзи тиклаётган «олтин кўприк» орқали таржимон сифатида ҳам яна бир қанча дурдоналарни етказган бўлур эди. Чўлпоннинг ўзбек адабиёти ривақи учун қўшган улғу ҳиссасини чинакамига ва адолат билан баҳолашнинг мавриди келди. Унинг асарларида таяниб ёшларнинг ижодий қарашларини шакллантириш, Пушкинона «умумжаҳоний ҳамдардлик»ни тарбиялаш, ўз она тилимизга улкан меҳр ва бошқа тилларга ардоқни парваришлаш вақти етди. Келинг, баҳамжиҳат бўлиб Чўлпон маънавияти мулкига етказувчи олтин кўприкни тиклайлик, зеро шоирнинг ўзи программ шеъри бўлмиш «Соз»нинг ушбу сатрлари билан бизни ўз бағрига чорлаётир:

Чечаклар ўскуси кўз ёшларимдан,
Бўғинлар унгуси ўйлошларимдан...

Рус тилидан
Барнобек ЭШПҲАТОВ таржимаси.

Абдуваҳоб Ҳожибоев

Ҳазилкаш шоир

«Ҳазил-ҳазил билан туғилар одам,
Ҳазил-ҳазил билан ўтар болалик.

Ҳазил-ҳазил билан ўтар ёшлик ҳам,
Ҳазил-ҳазил билан келар кексалик...»

Баҳодир Исомовнинг «Ҳазил-ҳазил билан...»
шеъридан

Ҳазил-ҳазил билан шеър ҳам ёзилар,
Ҳазил-ҳазил билан чиқар босилиб.
Ҳазил-ҳазил билан мазмун ўлади
Сўзлар сиртмоғига осилиб.

Энди буёғига сира ҳазил йўқ.
Эрмакка ёзилса аталмағай шеър.
Юзма-юз келганда, мухлислар ҳам шўх:
«Бу акам шоирмас, бир ҳазилкаш», — дер.

«Молодость»
ежемесячный
литературно-художественный,
общественно-политический журнал

На узбекском языке

Орган ЦК ЛКСМ Узбекистана и
Союза писателей Узбекской ССР

Мусаввир: **Х. ЛУТФУЛЛАЕВ**
Техник муҳаррир: **О. РАҲИМОВ**
Мусаҳҳих: **М. ТУРСУНОВА**

Адресимиз:
700113, Тошкент, «Правда» газетаси кўчаси,
60-уй.

Телефонлар:
Бош муҳаррир — 78-94-05
Бош муҳаррир ўринбосари — 78-49-83
Масъул котиб — 78-97-07
Наср бўлими — 78-97-58
Назм бўлими — 78-77-16
Публицистика, адабий танқид ва санъат
бўлими — 78-17-47
Фотомухбир — 78-31-44

Редакция ҳажми 12 босма табақдан ортиқ ро-
ман ва 8 босма табақдан зиёд қиссалар қўл-
масини қабул қилмайди.
Бир босма табақгача бўлган асарлар муаллифла-
рига қайтарилмайди. Редакция ўз тавсиясига
кўра амалга оширилган таржима асарлар қўл-
ёзмасинигина қабул қилади.
Журналдан кўчириб босилганда «Ёшлик»дан олин-
ди, деб изоҳланиши шарт.

Босмаҳонага 28.07.89 й. да туширилди.
Босишга 29.08.89 й. да рухсат берилди.
Р—10737. Офсет босма. 1— офсет қоғози.
Қоғоз формати 84×108^{1/16}.
Қоғоз ҳажми 5,25 босма табақ
Шартли босма табақ 8,82.
Нашриёт ҳисоб
босма табағи 12,6. Шартли бўёқли босмада нашр
ҳажми 11,76. 296242 нусхада чоп этилади.
Буюртма № 1353.
Баҳоси 50 тийин.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти.
Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети
нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
босмаҳонаси.

«Ёшлик», № 9, 1989.
Тошкент, «Ёш гвардия» нашриёти.

НАСР

Назар ЭШОНҚУЛОВ. Қўшиқлари тинган юрт. Ҳикоялар	12
Тоҳир МАЛИК. Алвидо, болалик! Қисса.	30
Асад АСИЛОВ. Чинор болалари. Ҳикоя.	46
Бўрибой АҲМЕДОВ. Мирзо Улуғбек. Тари- хий биографик қисса	50
Сергей ВИШЯКОВ, Олег КУЧЕРЕНКО. Команда. Ҳужжатли қиссадан парча.	64

НАЗМ

Жамол КАМОЛ. Шеърлар	8
Чори АВАЗ	10
Карим БАҲРИЕВ	26
ИҚБОЛ	29
Мухтор ШАХАНОВ	49
Турсун АЛИ	63

ПУБЛИЦИСТИКА

Экологик қиёмат. Жуманазар Бекназаров, Абдуқодир Эргашев билан суҳбат.	2
Ойбек РАҲИМ. Давога даъво керак	69
Вера ПАНОВА, Юрий ВАХТИН. Муҳаммад пайғамбар ҳаёти	71

ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

Ҳамид Исмоилов. Гўзал гўзалдир сўлган чоғда ҳам	76
Туркия ва Туркистон йўлларида. Шоир Тўра Мирзо билан суҳбат	42

НИГОҲ

Муяссар ШАРИПОВА	40
----------------------------	----

ГУЛМИХ

Абдуваҳоб ҲОЖИБОЕВ. Ҳазилкаш шоир	79
-----------------------------------	----